

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

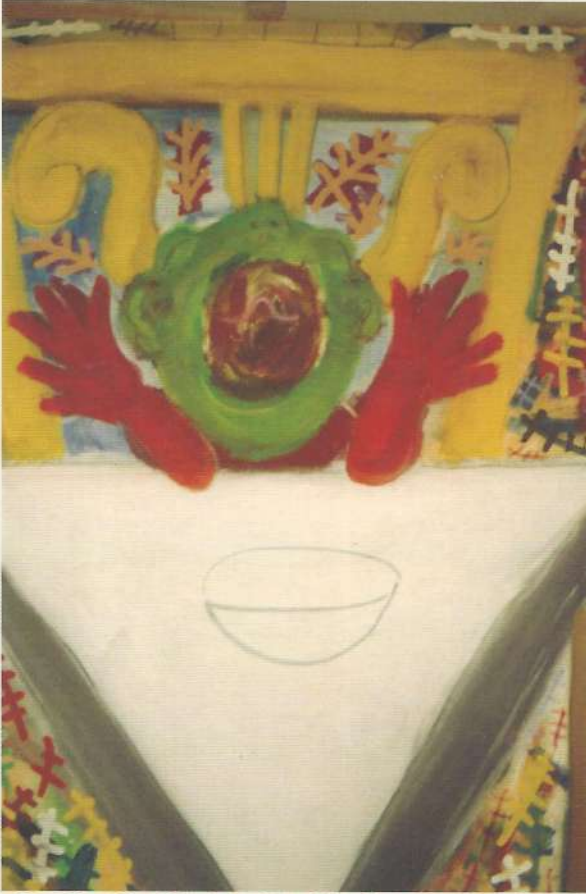
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TOPLUMLAR VE EKONOMİLER

FUAT ERCAN

ARAŞTIRMA
DİZİSİ
BAĞLAM

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

8. BASIM

SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN! TOPLUMLAR VE EKONOMİLER FUAT ERCAN

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 157
İnceleme/Araştırma 102
ISBN 978-975-6947-46-3

Fuat Ercan
Toplumlar ve Ekonomiler

© Fuat Ercan
© Bağlam Yayınları

Birinci Basım: Sarmal Yayınevi, 1998
İkinci Basım: Ocak 2001
Üçüncü Basım: Kasım 2004
Dördüncü Basım: Kasım 2006
Beşinci Basım: Ekim 2009
Altıncı Basım: Ekim 2011
Yedinci Basım: Eylül 2013
Sekizinci Basım: Ekim 2015

Kapak Resmi: Hakkı Engin Giderer / *Açlık*, 1996
Kapak ve Sayfa Düzeni: Canan Suner

Baskı: Avcı Ofset
Davutpaşa Cad. İpek İş Merkezi No: 6/13
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul

Yayınevi Sertifika Numarası: 11081
Matbaa Sertifika Numarası: 12001

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 / 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Sevgili Mübeccel. B. Kıray Hocama...

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	9
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	19
Bölüm 1	
TOPLUM VE BİREY ARASI İLİŞKİLERİN DİNAMİK ANALİZİ	25
a- Sosyalizasyon ve Özgürlük İstenci	34
Bölüm 2	
TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL YAPININ UNSURLARI	41
1- İnsan-Doğa İlişkileri	43
a- Doğanın Dönüştürülmesi: Üretim	44
b- Tarihsel ve Toplumsal Bir Kavram Olarak: İhtiyaç	44
c- Bilinçli Üretim Faaliyeti: İş	46
d- Üretim Araçları/İş Araçları	46
e- Üretimin Bilgisi: Teknoloji	47
2- İnsan -İnsan İlişkileri	51
a- İş Bölümünün gelişmesi	53
b- Toplumsal Artı: Artı-üründen Artı-değere	59
c- Mülkiyet İlişkilerinin Gelişmesi	72
d- Denetleme İlişkileri; Siyasal İlişkiler;	90
i- Toplumsal Artığın Denetlenmesi ve Aktarılması	90
ii- Emegın ve Artı-değerin Mikro-Düzeyde Denetimi	98
iii- Toplumsal İlişki Biçimleri Olarak Devlet ve Hukuksal İlişkiler:	
Makro-Denetim Mekanizmaları	99
e- Yeniden Üretim İlişkileri Olarak; Bölüşüm ve Tüketim İlişkileri	107
f- Toplumsal İşbölümü İçinde Farklılaşmalar:	
Sınıf-Statü ve Cinsiyet İlişkileri	118
g- Değer İlişkileri: Kültürel ve İdeolojik Yapılar/Pratikler	131

Bölüm 3

İLİŞKİLERİN SOMUT BELİRLENİM BİÇİMLERİ	149
a- Mekansal Yapılar	149
b- Nüfus	155

Bölüm 4

TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME	165
--	-----

Bölüm 5

TOPLUMLAR VE EKONOMİLER: EKONOMİK DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ	179
a- Toplumlar ve Sosyal Bilimlerin Sosyal Mantiğı	179
b- Aristo Ekonomiyi Keşfediyor	183
c- Ticaretin Gelişiminden Ekonomi Politığı	186
d- D. Ricardo: Toplumsal Değer Yaratma Sürecinden Toplumsal Bölüşüme	191
e- K. Marx: Ekonomi Politikten Ekonomi Politığın Eleştirisine	194
f- Ekonomi-Politikten-Ekonomi'ye	196

Bölüm 6

AZGELİŞMİŞ TOPLUMLAR VE AZGELİŞMİŞLİK SORUNU	201
a- Toplumsal Değişme Kavramına İlişkin Teorik Ele Alışlar	202
b- A. Smith: Piyasa ve İşbölümünün Uluslararasılaşması	210
c- K. Marx; Kapitalist Toplumun Dinamik Analizinden, Batı-dışı Toplamların Statik Analizine	213
d- M. Weber: Rasyonelleşme Sürecindeki Toplamlar ve Rasyonelleşemeyen "Öteki" Toplamlar	218

Sonuç Yerine

SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN!	237
-------------------------------	-----

EK 1

OSMANLI TOPLUMUNDA KIRSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME	239
KAYNAKLAR	261
DİZİN	273

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Toplumlar ve Ekonomiler adlı çalışma sosyal olguyu içinde hayat bulduğu sosyal bütünlük dolayında ele almanın olabilirliğini sorgulamak ve bir dizi açılım sağlamak amacıyla yazılmıştı. Beni böyle bir çabaya iten iki önemli etken vardır. Bunlardan ilki, çalışmanın gerçekleştirildiği dönemde yürütülen sosyal bilimlerin krizde olduğu yönündeki tartışmalardır. Bu tartışmalarda sosyal bilimlerin krizden kurtulması için sosyal bilimleri oluşturan farklı disiplinlerin kendi arasında işbirliğine gitmeleri, genel kabul edilen görüştü. Kişisel olarak gerek kriz tartışmasının yürütülme tarzı gerekse kriz için bulunan çözüm, benim için pek fazla kabul edilebilir bir düzlemde gerçekleşmiyordu. Krize yol açan olgu, bizzat sosyal gerçekliğin farklı disiplinler dolayında algılanması ve açıklanması iken, ve her disiplinin kendine özgü sosyal gerçekliğin varoluşuna ilişkin açıklaması varken, farklı algılama tarzları arasında işbirliğini önermenin pek de gerçekçi bir çözüm olmadığını düşünüyorum. Sorunu bu şekilde ele almama yol açan önemli bir diğer değişken ise, yaklaşık on yıllık bir zaman diliminde verdiğim derslerde, farklı disiplinlerin mantığını içselleştiren öğrencilerin nasıl bu mantığın sınırları içinde dünyayı algıladıklarını görmem olmuştu. Başlarda iktisat ve işletme öğrencilerinde bunun çok vahim boyutta olduğunu düşünüyordum, fakat zaman içinde *Toplumlar ve Ekonomiler* kitabının bir sosyoloji bölümünde okutulması durumun sosyoloji disiplini içinde yetişen öğrenciler için de geçerli olduğunu gördüm. Bu deneyimler sonucunda, sosyal bilimlerde açığa çıkan krizin temel nedenin sosyal gerçeklikten daha çok, bu değişimi anlamaya açıklamaya çalışan sosyal bilimlere ait olduğunu düşünmeye başladım. Bu yöndeki düşünme, bir dizi zorlu açılımın yapılmasını gerekli kılıyordu. Sosyal bilimlerin oluşum mantığı üzerinde yoğunlaşmak önemli iken, bizzat sosyal gerçekliğin kendisine ilişkin bir sorgulamanın yapılması daha da bir önem taşıyor. Diğer yandan bu sorgulama-

ların veya açılımların özellikle sosyal bilimlerin farklı alanlarına yeni başlayan öğrencilerle paylaşma isteği, yapılacak sorgulamanın daha dikkatli olmasını gerektiriyordu. Sıraladığım bu iki farklı sorgulamadan ikincisinin çok daha önemli olduğunu, çünkü sosyal gerçekliğin ne olduğunu ve nasıl oluştuğu yönündeki anlamlı bir çabanın aynı zamanda bu sürece içkin olan sosyal bilimlerin oluşum mantığının da, daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacağını düşündüm. Bu yöndeki düşüncenin sonucu ise *Sosyal Bilimleri Açın! Toplumlar ve Ekonomiler* isimli çalışmanın gerçekleştirilmesi oldu. Aradan geçen kısa zaman diliminde özellikle çalışmanın sosyal bilimlerin farklı alanlarında kullanıldığını görünce, sorunun daha bir önemli olduğunu düşünmeye başladım.

Kitabın ikinci baskısının yapılmasına ilişkin taleplerle karşılaştığımda, yukarıda sıraladığım iki sorunsal çerçevesinde çalışmanın yeniden kurgulanması gerektiğini düşündüm, ama bu sadece düşüncede kaldı ve ikinci baskıda içerik olarak bir değişiklik yapamadım, yapmaya zaman kalmadı. Ama dikkat edilirse içeriğe ilişkin bir değişiklik yapamadım dedim, yaptığım değişiklik içeriğe ilişkin yapacağım değişikliklerden daha zorlu ve sıkıcı oldu. Bu değişiklik ise çalışmanın diline ilişkin yaptığını düzeltmeler oldu. Her zaman sıkıntısını yaşadığım çalışmaların yazı dili, bu çalışmanın ilk baskısında da epey belirgin durumdaydı. Bu yeni baskıda temel değişiklik, kullanılan yazı dilinin yeniden gözden geçirilmesi oldu. İkinci basım içerik olarak tıpkı basım yapıldığı için, sosyal bilimlerin mantığına ilişkin gerçekleştirdiğim çalışmalar/okumalar ise yeni bir çalışmasının zorunluluğunu açığa çıkardı.

Diğer yandan Türkiye’de akademik çalışma yapmanın artık tam anlamıyla ya kurumsal bir donanım yani içinde bulunduğu üniversitenin olanakları ile kişisel olarak kendi ekonomik donanımınıza bağlı olduğunu söylememiz gerekiyor. Kendi ekonomik durumumuz özellikle sadece akademisyen olmanın olanakları yani verilen ücretle sınırlı olduğunda, bir şeyler yapmanın ne kadar zor olduğunu belirtmeden edemeyeceğim. Bu zorluklar içinde insanın bir şeyler yapma isteğini artıran en

önemli değişken olumsuz koşullara rağmen birşeyler yapılacak bir ortamın sağlanmasıdır. Bu çalışmanın gerçekleşmesinde, böyle bir ortamı sağlayan hocam Tamer İşgüden ve arkadaşım Mehmet Türkay’a teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca çalışmanın her aşamasında sorularıyla, soru sorma geleneği olmadığı ölçüde, sınav kağıtlarına yansıyan düşünceleriyle sevgili öğrenci arkadaşların katkılarını burada belirtmek istiyorum. Özellikle yazılı kağıtlarına yansıyan, eğitim sürecinde edindikleri sosyal gerçekliğe ilişkin, disipline ait bilgilerin ne kadar sınırlayıcı olduğunu görmemi sağladılar. Bu konuda belki de şu deneyimi aktarmak anlamlı olacak, fakülteye ilk defa adımını atan birinci sınıftaki öğrenci arkadaşlara kitabın girişinde ve sonuçta yer alan Borges’in öykülerinden ne anlıyorsunuz ve niye bu çalışmaya kondu diye bir soru yönelttim ve düşüncelerini yazmalarını istedim. Aynı isteğimi bir de dördüncü sınıfta yani edindikleri disiplinin sonlarına gelen arkadaşlara sordum. Sonuç oldukça ilginçti, disiplinin ilk aşamalarında olan arkadaşların düşünsel zenginliğini son sınıftaki arkadaşlarda bulamamıştım. Hiç kuşkusuz burada sorun öğrencilerde değil, sorun daha çok eğitimin belirli disiplinin dar sınırları içine hapsedilmesinde. Ve bu örnek veya örnekler, bu kitabı/çalışmayı yapmamı besleyen en önemli unsurlar oldu. Bağlam Yayınevi çalışanları çalışmanın tekrar yayınlanması için gerekli olan her türlü hoşgörü ve kolaylığı gösterdiler. Kendilerine teşekkür ederim.

Erenköy, 2000

Fuat Ercan

ÖNSÖZ

Bilimin Kusursuzluğu Üzerine

"...O Krallıkta Haritacılık sanatı o denli Mükemmelleşmişti ki, Tek bir ilin Haritası bütün bir Şehrin kapladığı alan büyüklüğündeydi, ve krallığın kendisinin Haritası bütün bir ili kaplıyordu. Zaman içerisinde, bu Ayrıntılı haritalar biraz eksik bulundu ve Haritacılık Okulu, Krallıkla bire bir ölçekte bir krallık Haritası geliştirdi, öyle ki harita noktası noktasına gerçeğe uyuyordu. Haritacılık Bilimine daha az önem veren sonraki kuşaklar, bu Boyuttaki bir haritanın kullanışsız olduğuna karar verdiler ve biraz da saygısızlık ederek onu Güneş ve Yağmurun altında yıpratmaya terk ettiler. Batı Çölleri'nde Haritanın yırtılmış Parçaları bugün bile bir Hayvana ya da dilenciye Barınak olabiliyor; Coğrafya Biliminden Tüm Ulusa kalan yalnızca budur"

Borges, 1990, 143

Borges'in *Bilimin Kusursuzluğu Üzerine* adlı öyküsü bir süredir, kamu yönetimi, sosyoloji, iktisat, kent ve bölge planlama üzerine aldığım formel eğitim ya da genel ilgilerimden sonra, sosyal bilimlerin bu alt disiplinlerine karşı kafamda oluşturduğum eleştirel düşünce ve duygularıma tam olarak cevap verdiği gibi, böyle bir çalışmayı yapmam için de önemli bir motivasyon sağladı. Hiç kuşkusuz elinizdeki çalışma, gerçeği Borges'in işaret ettiği anlamda bire bir açığa çıkarma iddiasını taşımıyor. Çok daha alçak gönüllü bir amacı var: Sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olan "sosyal gerçekliğin" bütünsel bir çerçevede anlaşılıp/açıklanabilirliğini sağlayacak bir çerçeve geliştirmek. Özellikle de sosyal bilimlerin farklı alt disiplinlerinde formel eğitim alacak öğrenciler için sosyal gerçekliğin ontolojik çerçevesi hakkında temel bir çerçeve sunmak amaçlanmıştır. Bu amacın genel çerçevesini *realist* bilgi kuramı (epistemoloji) çiziyor. Eleştirel ve realist bilgi kuramı, düşüncelerimizden bağımsız bir sosyal gerçekliğin varolduğu yönündeki temel ilke-den hareket eder. Bizlerin de nesnel bir gerçeklik olarak içinde yer aldığımız toplumsal gerçekliği, nasıl anlayabiliriz, nasıl kav-

ramsal alana taşıyabiliriz kaygısı bu çalışmanın temel yönelimi- ni oluşturuyor.

Tek tek ele aldığımızda, ekonomi; sosyoloji, siyaset ya da coğrafya gibi sosyal bilimleri oluşturan alt disiplinleri, sosyal gerçekliği kendi araştırma nesnesine indirgeyerek inceler, böyle parçalı bir analizin ise sosyal gerçekliğin bütünsel kavranması üzerinde olumsuz etkileri olur. Özellikle sistematik formel eğitimin verildiği okullarda, hemen hemen her disiplin kendi araştırma nesnesi üzerinde yoğunlaştığı ölçüde, bu alana yeni giren öğrenci için sosyal gerçeklik sadece disiplinin tanımladığı gerçeklik oluyor. Örnek olarak genel geçer iktisat, aşırıgenelleştirilmiş temel varsayımlardan hareketle tanımladığı gerçeklikte, tarihsel gerçek zamanı çok fazla gündemine almazken, sosyoloji ise daha çok grup çalışmalarında yoğunlaşırken, beşeri coğrafya mekanı mutlaklaştıracak bir çerçeve içinde sistematik bilgi sunmakta. Tarihin, tekil örneğin ya da mekanın mutlaklaştırılmasına neden olan bu disiplinlerin sunduğu bilginin yetersizliğini bir örnekle açıklayabiliriz. Elimizde dört ayrı davetiye var,

-ilk davetiyede *Ahmet ile Fatma'nun Kadıköy* evlendirme dairesinde evleneceğini ve Kadıköy evlendirme dairesine gelinmesi önerilmiş olsun,

-ikinci davetiyede, *Ahmet ile Fatma'nun 01/01/1998* tarihinde öğleden sonra saat dörtte evlenecekleri bildirilmiş olsun,

-üçüncü davetiyede ise *Kadıköy* evlendirme dairesinde öğleden sonra *saat dörtte* evlenecekleri bildirilmiş olsun ama kimlerin evleneceği belirtilmemiş olsun,

-sonuncu davetiye ise, evlilik gibi bir kurum ve bu kurumu tanımlayan bir dizi değer yargısına sahip olmayan insana ya da uzaydan gelen birine yollanmış olsun.

Bu dört davetiyenin dördü de, sonuçta davetiyeyi verdiğimiz insanlar açısından pek fazla bir anlam ifade etmeyecektir. Birinde *tarih* verilmiş ama *nerede (mekan)* gerçekleşeceği belirtilmemiş (yer-mekan yok), diğerinde nikahın gerçekleşeceği yer belirtilmiş ama ne *zaman*, hangi tarihte olacağına dair bilgi verilmemiş. Üçüncüsünde yer ve tarih var olgunun *özneleri* yani evlenecek olan Ahmet ile Fatma ortada yok. Son durum ise sosyal bi-

limler için çok daha sorunlu olan *anlamlandırma* dünyasına değer yargılarına ilişkin bir sorun, evlilik ve evliliğe ilişkin sosyal kurgulardan haberi olmayan birisi için de her üç bilgiyi içerse bile bu davetiyenin pek fazla da anlamı olmayacaktır.

Bugünlerde sıkça bahsedilen sosyal bilimlerin kriz içinde olduğu yönündeki vurgular, sosyal bilimleri oluşturan her bir disiplinin bu dört davetiyenin sahip olduğu eksikliklere bağlı olarak sosyal olgunun anlaşılmasını önlediğini belirtmemiz gerekiyor. Disiplinler genellikle sosyal gerçekliğin sadece bir boyutu üzerinde yoğunlaşıyor, bu ise sosyal gerçekliği anlamaya çalışanlar için yetersiz/eksik bilgiye neden oluyor. Bu sorun özellikle eğitimin ilk basamaklarında olan öğrenciler için çok daha özel önem taşıyor.

Diğer yandan sosyal bilimlerin araştırma nesnesi ile bütünsel olmayan ilişkisi, genellikle neden değil sonuçtur. Sosyal bilimlerin gerçeklikle kurdukları ilişkilerde güç ilişkileri oldukça önemli bir değişkendir. Sosyal gerçekliğin nasıl tanımlanacağı, sosyal olanın neleri içerdiği soruları genellikle, bu soruların sorulduğu toplumsal gerçeklik dolayında belirlenir. Örnek olarak iktisat disiplinine baktığımızda, toplumsal gerçeklikte eylemleri gerçekleştiren aktörler, ya faydasını maksimuma çıkartan tüketici, ya da kârını en fazlaya çıkartan üretici olarak tanımlanmıştır. Oysa sosyal gerçekliğe farklı bir açıdan yaklaşan bir başka iktisadi yaklaşımda, üretici mülkiyet sahibi ve kapitalist üretim ilişkisini organize eden birey olarak karşımıza çıkarken, tüketici kapitalist ve işçi olarak tanımlanacaktır.

Güç ilişkileri sosyal gerçekliği tanımlanmada özel öneme sahip olurken, diğer yandan başlı başına toplumsal bir gerçeklik olan bilimsel faaliyetin yürütülmesi, kendine özgü bir dizi bilimsel çerçevenin gelişmesine yol açmıştır. T. Kuhn'un *disipline özgü matris (disciplinary matrix)* olarak tanımladığı bu durumda, her disiplin belirli bir çerçeve içinde kendini tanımlar ve bu çerçeve karşılaşılan somut problemler için belirli *örnek açıklama biçimleri ve tek tip çözümleri* vardır. Disiplinleri belirli kurgular tanımladığı ölçüde, sosyal gerçekliğin çoğul ve zengin varoluşu disiplinler için tehlike arz etmekte. Bu yüzden disiplinler

aslında oldukça tutucu bir yapıya sahiptirler, her disiplin kendi varoluşunu tehlikeye atacak sosyal gerçekliğe pek fazla yüz vermez. Örnek olarak genellikler üzerinden yapılan sosyolojinin tarihle olan çelişkisi, yine kendine özgü *mekansal varoluşları* araştırma nesnesi olarak seçen coğrafya, *zaman faktörüne* ve *genelleştirmelere* pekte iyi gözle bakmaz.

Tüm bu vurgular bize bir başka gerçekliği gösteriyor, toplumsal gerçekliği bütünlüğü içinde kavrama yönündeki her çaba, bu bütünlük karşısında kendini tehlikede hisseden tek tek sosyal bilimleri oluşturan disiplinler tarafından pek fazla da kabul görmeyecektir. Bu yüzden bilimsel dünya (cemaat) aslında düşünülenin aksine oldukça tutucudur. Her disiplin ve doğal olarak disiplini ayakta tutan bilim insanları, kendi varoluş koşullarını tehlikeye atan sosyal gerçekliğe ve bu gerçekliği anlamaya yarayacak yeniliklere pek sıcak bakmazlar. Yenilik, gerçeklik olarak kendini kabul ettirene dek, yeni olanı dile getiren/leri genellikle bu bilimsel cemaatte rahat bırakılmazlar.

Tüm bu vurgulardan sonra kendi başına gerçekçi epistemolojinin toplumsal gerçekliği anlamaya yetmeyeceği açık. Bilimsel gelişimin gerçekleşmesi için, ayrıca her çeşit bilimsel analizde eleştirel bir tavrın varolması gerekir, bu gerek topluma içkin olan ve sosyal gerçekliğin bilgisini oluşturma sürecini etkileyen güç ilişkilerine karşı gereklidir, gerekse bilim insanlarının oluşturduğu topluluklara içkin olan tutucu eğilimlere karşı gereklidir. Bir adım daha atacak olursak, eleştirel ve realist bir analizin zorunlu olarak radikal olması gerekiyor. Radikallik, eleştirel gerçekçi yönelimin zorunlu sonucudur, eleştirel olabilmek için sadece bilimsel cemaatlerin belirlediği sıcak ortamlara karşı değil, bizzat bilme etkinliği içine girenin kendisi için de gereklidir.

Sonuç olarak bu çalışmada, "*Batı Çölleri'nde Hayvana ya da dilenciye Barınak haline*" dönüşen sosyal gerçekliği yeniden açmak hedeflenmekte. Bu amaç hiç kuşkusuz bir dizi eksikliği, yetersizliği kendi içinde taşımakta. Fakat en azından son sekiz yıl içinde iktisat ve işletme bölümünde öğrencilerle paylaştığım bu çabanın oldukça olumlu sonuçlar verdiğini gördüm. Özellikle

le öğrenci arkadaşların eleştiri ve katkıları ile yer yer değişiklikler yaparak ve yeni eklemeler yaparak gerçekleştirdiğim bu çalışmanın temel yönelimi, sosyal bilimlerin herhangi biri için *başlangıç* yapmayı düşünen, ya da başlangıç yapmış olup da kendini "*bir barınakta*" bulanlarla buluşmak. Çalışmada, sosyal gerçekliği içinde yer aldığı ilişkiler bütünü ve bütünü oluşturan ilişkileri anlamaya çalıştığımız için, farklı disiplinlerin tanımladığı alanlara girdik (disiplinlerin çizdiği sınırları aşmaya çalıştık), diğer yandan gerçekliğin bütünsel analizi için oldukça soyut olan kavramları örnekler aracılığıyla çok daha somut düzlemlere taşıdık. Hiç kuşkusuz böyle bir çalışma ya da yöntem bir dizi problemin varlığına neden oluyor. En önemli problem, sosyal gerçekliğin bütünsel analizi için soyut bir çerçeve geliştirirken, aynı zamanda bu çerçeveyi tarihsel ve toplumsal olgularla zenginleştirmek ve bunu yaparken de tüm bu çabanın sosyal bilimlere yeni girenlerin anlayacağı bir dille yapılması gerçekten oldukça zahmetli bir uğraş. Böyle bir uğraş yer yer tekrarlara var olmasına, bazı alt başlıklar arası ilişkilerin iyice açığa çıkartılamamasına neden oldu. Çok daha önemlisi, bütünlüğü sağlama adına, temel ve oldukça basit denebilecek konuları detaylı olarak vermeye çalıştık. Bunlar yazarın farkına vardığı sadece bir kaç eksiklik. Diğer eksiklikler hiç kuşkusuz eleştirel süreçte daha bir açığa çıkacak.

Böyle bir buluşma için söylenecek bir diğer söz ise, bu buluşmanın hiç bir zaman, "*noktası noktasına gerçeğe uyan muazzam bir harita*" oluşturma amacının olmadığını belirtmek olacak. Bu anlamda sosyal bilimlerin açılımı için, sosyal bilimlere yeni giren bir araştırmacının, kendisinin dışında zengin ve dinamik bir dünyanın var olduğunu kabul etmesi gerekiyor. Sosyal gerçekliğin her zaman için bilme biçimlerinden daha çoğul, ve daha zengin olduğunun kabul edilmesi, bizlerin gerçeğe daha bir yakınlaşmamızı sağlarken, bu aynı zamanda bilme biçimlerimizin özgürleşmesine neden olacaktır.

Erenköy, 1998

Fuat Ercan

GİRİŞ

İnsan etkinliklerinin tümü, belirli bir sosyal sistem içinde ve belirli sosyal kurallar dolayında gerçekleşir. Bu anlamda her insani etkinliğin aynı zamanda bir sosyal ilişki olduğunu kavramadan, genel olarak toplum, özel olarak ise sosyal bilimleri oluşturan "ekonomi", sosyoloji, siyaset bilimini anlamamız imkansızdır. İnsanın sosyal bir varlık olması onu diğer canlılardan ayıran temel özelliklerinden biridir. İnsan yaşadığı çevre ile bütünleştiği ölçüde, yaşadığı çevreyi dönüştürmekte. İnsanların birbirleri ile girdikleri ilişkilere bağlı olarak geliştirilen *ilişki ağları*, sosyal bilimlerin (yani ekonomi, sosyoloji, antropoloji gibi alt disiplinler) temel araştırma nesnesini oluşturuyor. Aynı zamanda her sosyal bilim, tanımladığı bu araştırma nesnesi ve disipline ilişkin genel çerçeveden hareketle *sosyal gerçekliği* analiz etmeyi amaçlar. Sosyal bilimleri oluşturan alt disiplinler, *böylece toplumsal bir çevre içinde gerçekleşen insan yaşamını anlamaya çalışırlar*. Sosyal bilimleri oluşturan temel disiplinleri, kendi aralarında oluşturdukları işbölümüne bakarak tanımlayacak olursak; " sosyoloji halihazırda süregelen ya da zamanla değişmeyen genel nitelikli eylemler üzerinde yoğunlaşırken, tarih, geçmişte gerçekleşmiş ve bugün artık olmayan eylemlerle ilgilidir, ... antropoloji, bizimkinden uzak ve farklı toplumlardaki insan eylemlerini anlatır.... Siyasal bilimler, ağırlıklı olarak iktidar ve yönetimle ilgili eylemleri tartışır, ekonomi, mal ve hizmetlerin üretilmesi ve dağıtılması kadar kaynakların kullanılması ile ilgili eylemleri ele alır, hukuk, insan davranışını düzenleyen normlar ve bu normların/kuralların nasıl ifade edildiği, yükümlülükler getirdiği ve uygulandığı ile ilgilidir" (Bauman, 1996, 12). Sosyal disiplinleri oluşturan farklı disiplinler, sosyal gerçekliğin tanımlanmış sınırlı alanlarında yoğunlaşmış olmalarına rağmen, sosyal gerçekliğin kendisi birbiriyle ilişkili dinamik bir bütündür. Z. Bauman'ın vurgusu bu an-

lamda oldukça açıklayıcıdır; "Kimse şimdi politika, sonra ekonomi dünyasında yaşayamaz; kimse İngiltere'den Güney Amerika'ya gitmekle sosyolojiden antropolojiye geçmiş olmaz ya da bir yıl daha yaşlandığında tarihten sosyolojiye geçmez" (Bauman, 1996, 12). Eğer gerçeklik tüm bu disiplinlerin parçalara ayırarak incelediği alanların birbirinden ayrılamaz bütünüyse, o zaman her sosyal bilimcinin en azından bu bütün hakkında asgari de olsa bir bilgiye sahip olması gerekir.

Çalışmanın bu ilk aşamasında, içinde yaşanan sosyal gerçekliğin bilgisine ulaşmanın neden gerekli olduğu sorusunu sormak anlamlı olacaktır. Bilgilenme ihtiyacının temelinde, insanın kendisinin de içinde yer aldığı çevreyi anlamak/açıklamak kaygısı yatmakta. İnsanın yaşadığı çevreyi anlamasının, bir bakıma varoluş koşullarını daha güvenli kılma ya da daha az riskli bir yaşam çevresini kurmakla yakın ilişkisi vardır. Bu anlamda insanlık tarihinin, aynı zamanda insanların kendi yaşadıkları çevreyi anlama çabasının tarihi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İnsanların anlama ve açıklama; böylece bilgi üretme süreci, insanı diğer canlı varlıklardan ayıran temel özelliğidir. Bu anlamda insanı diğer canlılardan farklı kılan unsur sadece yaşadığı çevreyi dönüştürmesi değil, çok daha önemlisi bu dönüştürme sürecinin bizzat kendisini anlamaya/açıklamaya çalışmasıdır.

Böylece insanların varoluşa ilişkin temel etkinliklerinden biri olan bilme eylemliliği, sonuçta sistematik bir biçim almıştır. İşte sosyal bilimleri oluşturan farklı disiplinler, bu bilinçli etkinliğin sonucunda gelişmişlerdir.

Diğer yandan, insanın doğa ve diğer insanlarla girdiği ilişkiler sonucu varlığını sürdürmesi dinamik bir süreç olduğu ölçüde, sabit, donmuş bir dizi ilişki ve kurumdan bahsedemeyeceğimiz bir gerçeklikle karşılaşyoruz. Yani toplumsal ilişkiler ve etkileşim süreci, verili toplumsal ortamın sürekli değişmesine neden olur. Verili ilişkilerin ve ilişkiler sonucu oluşan kurumsal yapıların sürekli değişmesi, aslında genel olarak bilimin özelde ise sosyal bilimleri oluşturan farklı disiplinlerin zorunlu olarak dinamik olmasına neden olur. Değişim ve değişimle birlikte açığa çıkan yeni gerçekliği gündemine almayan/alamayan disip-

linlerin bilgi üretme sürecinde başarılı olamayacağı bir gerçektir. Böylece yukarıda yaptığımız tanımı biraz daha genişletebiliriz; sosyal bilimlerin temel amacı; insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin dinamik etkileşimi sonucunda açığa çıkan değişimleri ve bu değişimlere bağlı olarak farklılaşan kurum ve ilişkileri anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır.

Diğer yandan sosyal bilimlerle doğal bilimleri karşılaştıracak olursak sosyal bilimlerin önemli bir dizi gücünü içerdiğini görürüz. Çok detaya girmeden doğal bilimlerinden farklı olarak, sosyal bilimlerin bir dizi önemli problemle karşı karşıya olduklarını söyleyebiliriz. Bu güçlükler;

i- belirli bir zaman içinde gerçekleşir, yani sosyal olgular *zaman*dan bağımsız analiz edilemezler,

ii- zaman unsurunun yanı sıra sosyal ilişkiler zorunlu olarak belirli bir *mekan* üzerinde gerçekleşir,

iii- belirli bir zaman ve mekan üzerinde gerçekleşen ilişkiler, belirli zaman ve mekana bağlı olarak görece dengeli *sosyal yapıların* varlığına neden olsa bile,

iv- toplumsal yapılar, toplumu oluşturan ilişkilerin dinamik varlığı karşısında *sürekli değişirler*,

v- diğer yandan sosyal ilişkilere taraf olan insan ya da belirli ortak özellikleri taşıyan grup ya da kesimler ilişkilerinde aynı donanımına sahip olmayabilirler, yani sosyal ilişkiler *genellikle eşitler* arası ilişkiler değildir. Toplumsal ilişkilerin bir dizi eşitsizlikleri içermesi ise değişim ve farklılaşmanın önemli nedenlerinden biridir.

Yukarıda sıraladığımız değişkenler bize verili sosyal gerçekliğin temel referanslarını veriyor. Bu referanslar aynı zamanda sosyal olgunun analizi için gerekli metodolojik çerçevenin de neleri içermesi gerektiği hakkında da bilgi vermekte. Metodolojik olarak dikkate alınması gereken üç temel değişkeni aşağıdaki gibi sıralayabiliriz;

i- İnsanların doğa ve diğer insanlarla girdiği ilişkiler sonucu oluşan sosyal gerçekliğin sürekli olarak değiştiğini ve bu anlamda *değişimin evrenselliğini* açıkça vurgulamamız gerekiyor.

ii- Değişim sürecindeki toplumsal ilişkiler sisteminin anlaşılması için, ilişkilerin oluşturduğu dinamik sistemin *bütünselliği* göz önüne alınmalı.

iii- Sosyal ilişkilerin oluşturduğu bütün, bütünü oluşturan değişkenlere indirgenemeyeceği gibi, bütünü oluşturan değişkenlerin basit toplamını alarak da bütünü tanımlayamayız. Sonuç olarak etkileşime dayalı *ilişkiler* dolayında sosyal gerçeklik inşa edilir. Bu anlamda toplumsal bütün ile onu oluşturunca öğeler arasındaki dinamik ilişki ve dahası değişkenler arası ilişkiler, sosyal bilimlerin analiz yaparken temel aldığı dinamiklerdir.

Toplumsal değişimin evrensel olduğu ve dahası toplumsal olanın ilişkiler toplamı olduğu yönündeki vurgulardaki ısrarımızdan da anlaşılacağı gibi, sosyal ilişkiler sosyal olguyu daha iyi anlayıp açıklamanın ilk basamağını oluşturuyor. Daha anlaşılabilir olması için, yukarıdaki açıklamayı farklı bir şekilde ifade edecek olursak, bilim kadını ya da adamının uğraştıkları alana ilişkin sağlıklı bilgi elde edebilmek için bu iki değişkeni sürekli gündemlerinde tutmalarının gerekli olduğunu söyleyebiliriz. Bu zorunluluk bir başka basit gerçeğe işaret ediyor; insanların ilişkiler sürecinde oluşturduğu sosyal yapıların *tarihsel* bir sürecin ürünü olduğu gerçeği. Tarihsel süreç içinde sosyal olgular ve sosyal yapının değişimine ilişkin söylenecek bir diğer gerçeklik de, değişimin hızına ilişkindir. Toplumsal değişim bazen yavaş yavaş uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşir. Biz zamana yayılan bu tür değişimleri *evrim* kavramı ile açıklıyoruz. Toplumsal değişim bazen de hızlı ve genellikle toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasına paralel olarak şiddetli bir değişim sürecine girer ki, biz bu durumu *devrim* olarak tanımlıyoruz. İçinde yaşadığımız gerçekliğin sürekli değişim içinde olduğu yönündeki açıklamadan hareketle bir tespit yapabiliriz: sosyal bilimlerde sosyal bir olguya ilişkin mutlak ve evrensel doğruları bulduğunu ileri süremez. Sosyal olguya ilişkin açıklamalar ya da olgunun bilgisi, ancak belirli bir zaman ve mekan içinde geçerlidir. Böyle bir açıklama tarzı unutmamak gerekir ki aynı zamanda anlama ve açıklama faaliyetinde olan bizlere düşünsel anlamda özgürleşmemizi sağlıyor. Her bilimsel açıklama çoğul ilişkiler dolayında gerçekleştiği ölçüde, yapılan her açıklamaya karşı eleştirel bir mesafeyle yaklaşmak anlamlı olacaktır. Eleştirel yaklaşım ve sorgulama olanağını elimizde tutmalıyız ki, değişim sü-

recindeki çoğul ilişkilerin bilgisine ulaşabilelim ve yeniden bilgisini oluşturabilelim.

Bir örnek verecek olursak, sosyal bilimler içinde önemli bir yer tutan ve okullarda okutulan eleştirel olmayan iktisat disiplini, kendi alanı olan insanların toplumsal ilişkiler içindeki üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerini zaman ve mekandan bağımsız bir dizi yasa doğrultusunda açıklamaya çalışmakta. Oysa iktisadın kendi alanındaki gerçekliği, doğru ve daha gerçekçi bir şekilde anlayabilmesi için insanların içinde yaşadığı toplumsal çerçevenin belirli bir tarihsel gelişmenin ürünü olduğunu ve bu tarihsel gelişme içinde sürekli değişim içinde olduğunu kabul etmesi gerekiyor. Böyle bir çerçeveden bakmadığımızda, Fatma Teyze'nin ya da Ahmet Amca'nın üretim sürecinde işçi ya da işveren rollerini anlayamayacağımız gibi, bu insanların ellerine geçen gelirlerini nasıl kullanacakları, ya da ellerine geçen kâr, ücret ve faiz gibi gelirlerin ne anlama geldiğini anlamamız imkansızdır. Yine aynı şekilde yoğun olarak köylerden toprağını, evini satarak kente göç eden insanların kentlerde fabrikalarda iş bulamamaları ve yaşayabilmek için oldukça farklı işler yaratmaları ve çalışmaları, bu olayların yaşandığı toplum hakkında yeterince bilgimiz olmadığında anlamamız imkansız hale gelir. Aynı sorunun işletme disiplini için de geçerli olduğunu düşünebiliriz. Örnek olarak insanların kendine ait varlıklarının ya da kazançlarının bir firma kurduklarında nasıl farklılaştığını, yani firmanın girdi çıktıları ile kendisinin günlük kazancının iki ayrı kişiye (özel ve tüzel kişilikler) aitmiş gibi defterinin tutulmasını kapitalist toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimini bilmeden anlamamız oldukça zor olacak ya da ezberlediğimizde anlamış gibi görüneceğiz.

Bu örneklerle de görüleceği gibi, sosyal gerçekliği anlamak hiç de düşünüldüğü gibi kolay değildir. İyi bir sosyal bilimci olmanın biricik koşulu, bu anlamda ele alınıp anlamaya çalışılan sosyal olgunun içinde yer aldığı bütün hakkında az da olsa bir bilgiye sahip olunmasıdır. Örneğin iyi bir iktisatçı olmak için; toplumun temel olarak dile geliş biçimi olan ve iktisadi yapıları etkileyen politik yapılar, kültürel örüntüler, değer yargıları ve sosyolojik değişkenler hakkında asgari düzeyde bir bilgiye sahip

olmayı gerektirir. Yine basit bir örnekle, ücret düzeylerinin çok düşük olduğu ve bu ücret düzeyinde normal bir ailenin varlıklarını günü birlik olarak nasıl ürettikleri, yani nasıl ayakta kalabildiklerini anlamaya çalışan bir iktisatçının, bu insanların varlıklarını sürdürebilmek için yürüttükleri işlerine ek olarak, ikinci ve üçüncü bir işte çalıştığını ve bu ek işlerin ise normal işçi iş-veren ilişkileri içinde gerçekleşmediğini bilmeden gelir dağılımı, bölüşüm, ücret ve kârlar gibi iktisadın temel araştırma konuları üzerinde doğru bir sonuca varması imkansızdır. Bu açıklama sosyolog için doğru olduğu kadarıyla işletme disiplini için de doğrudur. Örnek olarak son zamanlarda işletme disiplininin gündeminde olan tam zamanında üretim (just-in-time production) kavramını ele alalım. Böyle bir üretim organizasyonuna gitmek isteyen işletmeci bir dizi teknolojik gelişmeyi sağlamış olması gereklidir daha da önemlisi tam zamanında üretim için dışarıdan sağlanan girdilerin istenen zaman ve koşullarda tedarik edilmesi gerektiği de açığa çıkmakta. Bu ise bir bütün olarak ekonomide dolaşım ağının gelişmişliğini, üretim için gerekli parçaların belirli bir standarda uygun olmasını ve dahası tam zamanında üretimde emeğin aşırı çalışma koşullarını kabul etmesini gerektirecektir. Yukarıda anlatılanlar iktisadın bir alt disiplini olan ve bizim gibi ülkeleri inceleme konusu yapan "*gelişme ekonomisi*" olarak adlandırdığımız alan için çok daha büyük bir önem taşımakta. Gelişme ekonomisinin bir alt disiplin olarak araştırdığı, yoğunlaştığı temel gerçeklik, dünya ekonomi sistemi içinde bir dizi ülkenin niçin gelişemediği, azgelişmiş ya da geri kalmış olarak adlandırılan bu ülkelerin nasıl tanımlanacağı ve en önemlisi geleceğe yönelik olarak azgelişmiş/geri kalmış denenen ülkelerin nasıl gelişeceği, azgelişmişlikten kurtulacağıdır. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için, sosyal bir olgu olarak azgelişmişliğin belirli bir toplumsal ilişkilerin ürünü ve dünya ölçeğinde işlenen kapitalizmle bağlantısı olduğunun gösterilmesi gerekiyor.

Ekonomik gerçekliği anlamak için toplumsal boyutun önemli olduğu yönündeki açıklamalarımızdan sonra, "*toplum*" ya da "*toplumsal yapı*" kavramlarının ne anlama geldiğinin açıklanmasının yapılması gerekiyor.

TOPLUM VE BİREY ARASI İLİŞKİLERİN DİNAMİK ANALİZİ

Toplumu, *insanların oluşturduğu ilişkiler sistemi* olarak tanımlayabiliriz. Sosyal ilişkiler toplum ve toplumsal yapıları anlamamız için temel değişken olacak (Gould, 1991). Çalışma süresince *toplumsal ilişki* kavramını oldukça basit anlamıyla kullanacağız. Örnek olarak bir öğrenciyi ele alacak olursak, öğrenci bir çok ilişki içinde yaşamını sürdürür, evde anne babasıyla, evden çıkıp okula gittiğinde şoförle, okul kapısında pasosunu gösterirken polisle, derse girmeden önce diğer öğrenci arkadaşları ile ve derste öğretmenle ve bunun gibi sıralamakta zorluk çekeceğimiz bir çok ilişkinin varlığında yaşamını sürdürür. Her birimizin günlük yaşantımızı sürdürmek için kurduğumuz bu ilişkiler, aile, okul, fabrika gibi sosyal kurumların varlığına neden olur. Bilineceği gibi ilişkilerin oluşturduğu tüm bu topluluklar da, genel olarak toplumun varoluşunu sağlar. O zaman sosyal bilimcilerin temel amacı, insanlar arasındaki ilişkilere ve bu ilişkiler sonucu açığa çıkan kurumlara ve dahası topluma ilişkin sorular sormaktır.

Günlük yaşamımızda kullandığımız *insan ve toplum* kavramları beraberlerinde önemli bir dizi sorunun sorulmasına neden olmuştur. Toplum sadece bireylerin davranış ve ilişkilerinin basit bir toplamı mıdır? Yoksa toplum insanların ilişkileri ve davranışları dolayımında gerçekleşen ve bir noktadan sonra kendine özgü (sui generis) bir olgu mudur? Biraz daha açacak olursak, toplumu bireylerinin basit toplamı olarak tanımlayabilir miyiz? Bu sorulara verilen cevaplar tarihsel olarak iki farklı geleceğin ya da açıklama biçiminin varlığına yol açmıştır:

- İlk açıklama biçimini *bireyci yaklaşım* olarak tanımlayabiliriz. Bireyci açıklamaya göre, toplum bireylerin davranışlarının toplamından oluşuyor. Yani analiz birimi bireyin davranışları ve düşünceleri olurken, toplum da bu davranış ve düşüncelerin

basit toplamı olarak açıklanmakta. Bu tür açıklamada verili sosyal gerçeklik (ontolojik durum), bireylerin karar ve etkinlikleri dolayında açıklanıyor. Burada dünya ve toplum, farklı şeylerin bütünleşmiş toplamı olarak analiz edilmekte.

İkinci açıklama biçiminde ise, toplumun aslında kendine özgü bir gerçeklik olduğu ve bireylerin ilişki ve davranışlarını belirlediği yönündeki düşünce belirleyici olmuştur.

Bu ayırım iktisat, sosyoloji ve işletme açısından büyük bir öneme sahip olmakla birlikte, her iki açıklama biçiminin de teorik kaynağı felsefe olmuştur. Genellikle felsefeye ilişkin referans noktalarını açıkça göremediğimiz bu analizler için, hiç kuşkusuz felsefe disiplinine bakmak yararlı olacaktır. Ne yazık ki, biz bu çalışmamızda felsefeye ilişkin açıklamalara pek fazla giremeyeceğiz.¹

Bu ayrımlar sosyal bilimciler için oldukça önem taşıyor. Çünkü bu ayrımlar analiz yapanın araştırma konusuna nasıl yaklaşması gerektiğinin genel çerçevesini belirlemekte. Örnek olarak bireyden hareket eden bir iktisatçının işçinin emeğini emek piyasasına sunmasını açıklamasıyla, aynı olguyu toplumu merkeze koyarak ele alan bir iktisatçının bakış açısı ve analiz sonucunda yapacağı açıklama farklı olacaktır. Bu sorun gelişme ekonomisi açısından daha da bir anlamlıdır. Örnek olarak bir dizi gelişme iktisatçısı, az gelişmişliğin nedenini az gelişmiş denen toplumları oluşturan bireylerde "girişimci yeteneğinin" olmaması ya da "tasarruf eğiliminin" az olmasına bağlayarak açıklarlar. Diğer yandan toplumdan hareketle sosyal olguyu analiz eden görüş ise, az gelişmişliği toplumların bütünsel özellikleri dolayında açıklamaya yönelirler; örnek olarak gelişmiş kapitalist ülkelerin az gelişmiş ülkelerle kurdukları ilişki ya da toplumda varolan bir dizi mekanizmayla az gelişmişliğin nedenlerini açıklarlar.

Bireylerin davranışlarının toplumu belirlediği yönündeki düşüncüyü biraz daha açacak olursak, örneğin sosyal bilimlerin

¹ Bu konuda, bir iktisatçı ile felsefecinin (M. Hollis ve E. Nell) ortak çalışması olan ve iktisatta bireyci analizi eleştiren *Rational Economic Man* (1975) kitabı oldukça anlamlıdır. Ayrıca farklı bir çerçevede sorunu ele alan bir çalışma için bak: S. Roy (1991).

yöntemi üzerinde oldukça büyük etkisi olan felsefeci K. Popper'e göre; "bütün sosyal olgular ve özellikle sosyal kurumların fonksiyonları insan davranışlarının, bireysel karar alışların sonucu" oluşur. Popper devamla, "<<toplumsal>> bir akıl kuramından ya da bilimsel yöntem kuramından söz ederken, daha kesin olarak, kişiler arası bir kuramdan söz ediyorum, hiç bir zaman kollektivist bir kuramdan değil" diyerek birey yönelimli yaklaşımın öze ilişkin nedenlerini açıklar (Popper, 1989, 198). Sosyal kurumlar bireysel deneyimlerin oluşturduğu soyut birimlerdir, sosyal olgular ise bireysel davranışların sonucunda gerçekleşir. Bu anlamda bireylerin varlığı, diğer tüm toplumsal varoluş biçimlerinden daha somut ve daha kolay anlaşılabilir bir gerçekliktir.

Günümüzde iktisat eğitimi içinde belirleyici olan ve ilk sınıflardan başlayarak iktisat öğrencilerine sunulan mikro iktisat özünde birey yönelimli bir ele alışın ürünüdür. Mikro iktisat inceleme alanı olarak kendisine devlet, sınıf ya da grupları seçmez, tam tersine daha başından itibaren tek tek bireyleri ve bu bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan mallar karşısında aldıkları tavırları inceler. Örnek olarak bugün iktisat ders kitaplarında belirleyici olan iktisadın kurucularından biri olan Karl Menger'e (1854-1914) göre ekonomi biliminin temelini "*bireylerin aldığı kararlar*" oluşturur. Bu kararlarda ise belirleyici olanın "*kişilerin ihtiyaçlarını karşılama isteğidir*". İhtiyaçlara konu olan şeyler ise, günlük yaşantımızı sürdürmekte kullandığımız mallardır. İnsanların metalarla olan ilişkisinde ise belirleyici olan nesnelere (yani mallara) ait özellikler değil, insanların nesnelere (mallara) ait düşünceleri ve istekleridir. Burada Menger, bir adım daha atarak "*insanların ihtiyaçlarını karşılamak için mallara yönelmesi yönündeki davranışların amaçlı, yani bilinçli olduğu sonucuna varmıştır*". Menger bu düşüncelerden hareketle ekonomide iki türlü amaçlı eylemlilik tanımlamıştır. Bunlar; tüketicilerin ve üreticilerin ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik eylemlerdir (Hayek, 1973, 67). Menger'in birey temelli ekonomik analizi onu izleyen iktisatçılarca daha da geliştirilmiştir. Örnek olarak tüm iktisat ders kitaplarının gi-

riş kısmında yer alan Lionel Robbins'e göre ekonomi; "kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlar karşısında en uygun dağılımını inceleyen" bir bilim dalıdır. L. Robbins çalışmasında açıkça iktisatçılar olarak tekil bireyin davranışlarını tanımladıktan sonra piyasa tartışmasına geçildiğini belirtir (Robbins, 1979/1984).

Bireylerden hareketle analizinin çerçevesini belirleyen ana akım iktisat, toplum, ulus ya da diğer toplumsal varoluş biçimlerini tek tek bireylerin basit toplamı olarak tanımlar. Bu tür bir analizin felsefesini yapan Ludwig Von Mises çalışmasında iktisadi *insan eyleminin bilimi* olarak tanımlamıştır.² Örnek olarak ekonomi bilimi içinde önemli bir yer tutan mikro iktisadi (ya da neo klasik iktisadi) tanımlarken Frank Hahn, neo klasik iktisat çerçevesinde bireysel aktörlerin (tüketici olarak birey ile üretici olarak firma) eylemlerinden hareketle ekonomik olguları açıkladığını vurgular (Hahn, 1984).³

Sosyal olayları bireylerin kendi isteklerinden hareketle anlamlı eylemliliklerinin sonucu olarak ele alan görüş sadece ekonomide görülmez. Toplumsal olayları anlama ve açıklama çabası içinde olan sosyoloji de, sosyal olguyu bireylerin düşünce ve davranışları dahası düşünce ve davranışlarına atfettiği değerler dolayımında analiz etmeye yönelmiştir. Sosyolojinin önemli isimlerinden Max Weber, "sosyolojiyi, bireylerin eylemlerine verdikleri anlamı anlama" bilimi olarak tanımlamıştır (Weber, 1965, 88). Burada önemle üzerinde durulan bireysel eylem, özünde eylemi yapan bireyin öznel ve kişisel tercihlerinin sonucu ortaya çıkmış olması ve sosyoloji için gözlemlenebilir olduğu için önemlidir. Weber ve Weber'i izleyen sosyologlar, nihai olarak toplumsal olanı anlamak için gözlenebilir olan birey eylemine bakmak gerektiği sonucuna varmışlardır.⁴

² L.W. Mises çalışmasında, iktisat disiplininde insan eyleminin deney öncesi bir teorisinin olduğunu ya da olması gerektiğini su götürmez bir gerçeklik olarak tanımlarken, aynı şekilde tarihsel araştırmaların temel öznesinin insan eylemi olduğunu belirtmiştir" (Mises, 1979, 57).

³ Mikro iktisadın "tüketici dengesi", "farksızlık analizi", "eş ürün eğrileri" gibi temel konular, yukarıda anlatılan birey temelli açıklamanın ürünleridir.

⁴ Weber'in geliştirdiği yöntemsel araçlar ileride ele alınacak, fakat daha da detay için bak: F. Ercan (1995).

Yukarıda tanımlanan ve toplumu bireylerin basit toplamı olarak ele alan bakışa dayanan açıklama biçimine karşı, bir diğer açıklama biçimi vardır. Bu açıklama biçiminde, toplum bireylerin eylemlerinden hareketle ele alınmamakta, tam tersine bireylerin varoluş biçim ve tercihlerinin, içinde yaşadıkları toplumlarca belirlendiği ileri sürülmekte. Yani yukarıda bireyselci yaklaşımın tanımladığı tüketici olarak bireyin bir dizi mal seçeneği arasından faydasını maksimum kılacak rasyonel bir seçimde bulunmasının temelinde içinde yer aldığı toplumsal ortamın belirleyici olduğu vurgusu yapılmıştır. Bu anlamda bireyin düşünce ve davranışlarının da içinde yer aldığı toplumsal yapı tarafından belirlendiği düşüncesi bu analiz biçiminde belirleyici oluyor. Bu düşüncenin önemli temsilcilerinden olan Fransız düşünür Emile Durkheim, bireylerin davranışlarının bireylerin tamamen kendi tercihlerinden kaynaklanmadığını belirtmiştir. Düşüncesini açıklamak için Durkheim şu örneği ileri sürer; "kardeşlik eş ya da yurttaşlık görevimi yaptığım, akdettiğim sözleşmelere uyduğum zaman, benim ve edimlerimin dışında hukuk ve töreler içinde belirlenmiş ödevleri yerine getiririm. Bu ödevler duygularımla uyum içinde olsa ve içten içe onların gerçekliğini sezsem bile, söz konusu gerçeklik nesnel olmaktan çıkmaz, çünkü onları ben yaratmadım, eğitimle kabul ettim. Kaldı ki, kaç kez, sırtımıza yüklenen zorunlulukların ayrıntılarını bilmez ve onları öğrenmek için, yasaya ve onun yetkili yorumcularına başvurmak zorunda kalırız! Aynı biçimde, müminde, dinsel yaşamında inanç ve uygulamaları doğduğunda hazır bulmuştur; ondan önce varolduklarına göre, onun dışındadırlar. Demek ki bunlar bireysel bilinçlerin dışında varolmak gibi dikkat çekici bir özellikleri olan davranma, düşünme ve hissetme biçimleridir" (Durkheim; 1985, 42). E. Durkheim bireysel eylemliliklerin aslında bireye sunulan bir çerçevede, belirlenmiş bir çerçevede gerçekleştiğini, bu anlamda analiz birimi olarak bireyin temel alınamayacağını belirtmiştir. Analiz birimi bu eylemlilik biçimlerini tanımlayan gerçeklik yani "yeni bir tür olan" toplum olmalı.

TOPLUM

BİREY

Şekil 1.

Bireyin toplumu
belirlediği model

TOPLUM

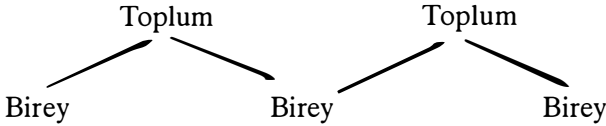

BİREY

Şekil 2.

Toplumun bireyi
belirlediği model

Yazar düşüncesini daha da güçlendirmek için bir dizi açıklama yapmıştır. "Gerçekten de, bu davranma ya da düşünme biçimlerden bazıları, yinelenme sonucunda, deyim yerindeyse, çökmelerine ve kendilerini yansıtan özel olaylardan soyutlanmalarına yol açan bir çeşit yoğunluk kazanırlar. Böylece kendilerine özgü belli bir biçime, bir bedene kavuşur ve onu açığa vuran bireysel olgulardan çok farklı sui generis bir gerçeklik oluştururlar" (Durkheim, 1985, 45).

Şekil 3.

Toplum ve Bireyin Diyalektik Olarak Belirlenmesi

Bireyin mi toplumu, yoksa toplumun mu bireyi belirlediği ve bu sorundan hareketle birey mi analiz birimi olacak yoksa toplum mu sorununu aşmak isteyen düşünürler bir dizi açıklamaya yönelmişlerdir. Biz bunlardan sadece bir kaçına değineceğiz. Bu açıklamalar içinde özellikle Peter Berger'in açıklamaları dikkate değer. P. Berger toplum-birey arası ilişkiyi açıklamak için diyalektik bir model geliştirmiştir. Yukarıda kısa açıkladığımız birey ve toplum yönelimli çatışmalı ele alışıları genel bir perspektifte eritmeye çalışmıştır. Bu modelde bireyler toplumu, toplumsa bireyi üretmekte ve bu bir süreç olarak devam etmektedir. Fakat bu açıklama tarzında da bir problem var ki, o da

toplum, insan varoluşunun bir dışı vurumu olarak açıklanmış ve toplum ile birey birbiri dışında varlıklar olarak ele alınmış ve sonra bu varlıklar arası ilişki üzerinde durulmuştur. Bir anlamda bu model, daha önceki açıklamaların bir birbirleriyle eklenmesi sonucu yaratılmıştır. Bu yüzden de her iki modelin eksikliklerini içermekte.

Bu üç modelin yetersizliklerini göz önüne alan R. Bhaskar daha anlamlı bir model geliştirmiştir (Bhaskar, 1989). Bhaskar ilk üç modelin eksikliklerini şöyle sıralamıştır, ilk model sadece insan *etkinliği*, *eylemleri* üzerinde yoğunlaşmıştır, ikinci modelde ise belirleyici olan değişken toplumun belirleyiciliği altındaki bireyler yani *şartlar* üzerinde yoğunlaşmıştır. Üçüncü modelde ise, nedensellik doğrusal bir biçimde yorumlandığı için yani insanın toplumu, toplumun da insanı belirlediği yönündeki açıklama toplum ve bireyin dinamik etkileşimi ve bu etkileşimi tanımlamayan mekanizmalara işaret etmediği için eleştirilmiştir (Bhaskar, 1989). Çalışmamızın temel çerçevesini de belirleyen *dönüşümcü toplum modeli* sosyal olguların anlaşılması için oldukça önemli bir çerçeve sunuyor. Çalışmanın tümünün anlaşılabilirliği için bu çerçeve üzerinde yoğunlaşmak yararlı olacaktır.⁵ Toplum/birey ilişkilerinin *dönüşümcü modeli* olarak tanımlayacağımız bu analiz biçiminde, toplum tarihsel olarak belirlenmiştir, en geniş anlamıyla tarihsel bir andaki insanlar arası ilişkiler bütünü olarak tanımlanmıştır.⁶ Örnek olarak en basit anlamı ile Atatürk dönemi Türk toplumu ya da Poluntzas'ın verdiği örnekle Endüstriyel Devrim süresince İngiltere bu anlamda bir toplumsal bütünü (ya da Poluntzas'ın deyimi ile toplumsal formasyonu) oluşturur. Bu toplumsal bütün açısından bakıldığında, tarihsel bir an ya da kesit içinde toplumu bireyler yaratmaz, toplum sürekli olarak bireylerden önce vardır ve bireylerin eylemi için gerekli çerçeveyi sağlar. Biraz daha açıkla-

⁵ Bu model aslında bir çok çalışmada örtük olarak kullanılmakla birlikte felsefeci Roy Bhaskar tarafından daha sistematik hale getirilmiştir, bak: Bhaskar (1987). Çok daha detaylandırılmış biçimi ise geç dönem çalışmasında (1993) izlenebilir. R. Bhaskar'ın geliştirdiği çerçevenin detaylı bir analizi için bak: A. Collier (1994), Ercan (1994) ve (1997).

⁶ Toplumsal formasyon kavramı dolayında bu tür analiz için bak: Nicos Poluntzas (1973 özellikle 132-135. sayfalarda).

yıcı olmak için modeli belki de şu kelimelerle tanımlamak oldukça anlamlı olacaktır; "Toplum bireylerden değil, bu bireylerin birbiriyle olan ilişkilerinin, bağlarının toplamından oluşur". (Marx, 1979, 337). Burada atomistik bireyci yaklaşımdan farklı olarak, bireyin kendi varoluşunun da ancak diğer bireylerin varlığında anlam kazandığını belirtmemiz gerekir. Burada A. Collier'in örneklerinden hareket edecek olursak, işçi ancak işveren olduğunda işçi, koca ancak eşi varolduğunda kocadır (Collier, 1994). İlişkisel bir bakış açısı, sadece insanlar arası ilişkiler üzerinde yoğunlaşmaz, çok daha önemlisi kendisi de doğanın bir parçası olan insan ile doğa arasındaki olup bitenleri de ilişkisel bir çerçevede analiz edebiliriz. İnsan doğa ile ilişkisi dolayında doğanın bir parçası olarak kendini farklı kılıp insanlaştırdığı ölçüde, doğa ile olan ilişkisinin biçimi de değişir, yoğunluğu artar ve dahası zamanla doğanın insanlaşması olarak tanımlayabileceğimiz süreç başlar.⁷

Burada bir adım daha atarak, ilişkisel bir analizde insanlar arasında süregelen ilişkiler ve dolayısıyla pratiklerin toplumu tanımlayan yapıları ve değerleri oluşturduğunu söyleyebiliriz. Karmaşık ilişkiler ağı, böylece bir yandan günlük yaşantılara içkin olacak şekilde bir yandan verili ilişki ve yapıları yeniden üretirken, diğer yandan da bu ilişki ve yapıları dönüştürürler. Böylece ilişkisel analiz bize aynı zamanda dönüşümcü bir sosyal gerçekliğin varlığına işaret etmiş olur. Çok daha anlamlısı sosyal yapı ve kurumlar, gününbirlik ilişkiler içinde bir yandan yeniden üretilirken, diğer yandan aynı anda bu yapı ve kurumları dönüştürürler. *The Mental and The Material* adlı çalışmasında M. Godelier, dönüşümcü modeli oldukça kısa ve anlamlı cümlelerle ifade etmiştir; "*insanlık diğer sosyal hayvanlardan farklı olarak, sadece toplu halde yaşamaz, ayrıca yaşamak için toplumu üretir*". Varoldukları süre içinde düşünme ve eyleme geçirmenin yeni biçimlerini keşfederler, bu keşifler ise hem insan olarak kendilerinin hem de ilişki içinde bulundukları toplumun dönü-

⁷ İlişkisel bir sosyal analiz için anlamlı bir diğer çalışma için bak: Bertell Ollman (1971) ve (1994). Sosyal gerçekliğin ilişkisel analizi için çok daha detaylı ve anlamlı bir çalışma için bak: D. Harvey (1997, 256-272).

şümüne neden olur. Bu anlamda insanlar doğayı dönüştürdüğü ölçüde bir tarihe sahip olurlar" (Godelier, 1988, 1).

Örnek olarak tarım toplumunun belirleyicisi olan çok çocuklu geniş aile biçimi, tarım toplumunu tanımlayan koşulların sonucudur. Yani tarım, toplumu tanımlayan bütünsel değişkenlerin ve bu değişkenlerin süreç içinde oluşturduğu ilişkilerin zorunluluğunda varolmuştur. Bu zorunluluk, bir defa varolduktan sonra binlerce yıl değer yargılarının da desteği ile bu toplumdaki kadın ve erkekler tarafından sürekli olarak yeniden üretilmiştir. Yani bu eylemlilik halini devir almışlar, kendileri belirlememişlerdir. Örnek olarak Anadolu'da binlerce yıl süren tarım toplumunda çok çocuklu geniş aile varlığını sürdürmüştür. Aynı şekilde 1940'lar 1950'ler ya da 1960'larda yaşayan Fatma teyze de, doğduğunda bu kuralların tanımladığı bir gerçeklik içine doğmuştur. Yani daha önceki kuşaklardan bu tür bir kuralı devir almıştır ve binlerce yıl süren bu kuralın gereklerini yerine getirmektedir, yani E. Durkheim'in vurguladığı anlamda toplumsal olanın belirleyiciliği altındadır. Fakat binlerce yıl süren çok çocuklu geniş aile olgusu, yine insanlar arası ilişkilerde açığa çıkan değişimden etkilenmeye başlamıştır. Yani toplumsal ilişkilerin genel çerçevesini belirleyen tarım toplumuna ait özellikler dönüşmeye başlayınca ve dahası yeni ilişkiler sistemi olarak sanayi toplumuna has bir dizi yeni ilişki açığa çıkmaya başladığında, geniş aile biçimini oluşturan ilişkiler bir dizi gerilim üretecektir. Bu değişimin hem nedeni ve hem de sonucu çok daha somut koşullarda Fatma teyzenin içinde olduğu ilişkilerde kendini gösterecektir. 1960'larda çok çocukluluğu bir zenginlik kaynağı ya da dinsel bir kuralın yerine getirilmesi olarak algılayan Fatma teyze, belki yine aynı değer yargılarına sahip olacak ama verili sosyal ilişkilerin değişimi ile açığa çıkan yeni koşullara uymayacaktır.

Daha önceki toplumsal ilişkiye ait ilişkiler, insanların yaratıkları yeni çevreye uymadığı için bu kuralı yavaş yavaş uygulamayacaktır. Artık bu aşamadan sonra giriş kısmındaki açıklamalarımızı daha anlamlı bir çerçeveye taşıyabiliriz. Bireyler verili bir toplumsal miras devir alırlar, yani toplumsal yapıyı biz

yaratmayız fakat biz verili bir sosyal ortamda varoluruz ve bu toplumsal alanı her günkü ilişkiler dolayındaki eylemlerimizle bir yandan yeniden üretirken diğer yandan zamanla farklılaştırıp, dönüştürürüz. Tekrarlama pahasına, *insanlar toplumu yaratmaz, toplum insanlardan önce vardır ve insanların eylemleri için genel çerçeveyi belirler, ve insanların oluşturduğu ilişkiler ağı varolan bu toplumsal yapıyı etkiler ve dönüştürür*. Peki insanları içine doğdukları bir toplumsal yapıyı nasıl dönüştürürler?

İnsanların yaşadıkları toplumsal yapıyı değiştirme ya da dönüştürme yetenekleri de sosyal bir olgudur. Sosyal bir olgu olduğu kadarıyla da zamana yayılan bir sürecin ürünüdür. Bizzat insanlar arası süren ilişkiler, değişimin ve dönüşümün temel kaynağını oluştururlar. İnsanlar arası ilişkiler ve bu ilişkilerde belirleyici olan var kalma mücadelesi toplumsal ilişkilerde gerçekleşen değişimin temel nedenidir. Diğer yandan insanlar arası ilişkilerin başından itibaren eşitler arası ilişkiler olmadığı için, bizzat bu eşitsizlik üzerinde yükselen yapı ve düzenlemeler çatışma ve dolayısıyla değişimin de belirleyicisi olurlar. Diğer yandan verili ilişkiler her geçen gün farklılaşmaya ve uzmanlaşmaya neden olduğu ölçüde yeni ihtiyaçları ve düzenlemeleri gerekli kılmakta. Örnek olarak ilk insanlar soğuktan korunmak için ateşi buldular, vahşi yaratıklardan saklanmak için kendilerini saklayacakları özel yerleşim birimleri yarattılar.

a- Sosyalizasyon ve Özgürlük İstenci

Burada değişim sürecinde toplum ile insan arasındaki ilişkilerde hem verili ilişkilerin üretilmesi hem de verili ilişkilerin farklılaşmasına neden olan önemli bir mekanizmadan bahsetmemiz gerekiyor. Bu mekanizmaya *sosyalizasyon* ya da toplum-sallaşma diyoruz. Sosyalizasyon ya da toplumsallaşma; "bir bireyin sosyalizasyonu; bir dili, kavramsal düşünmenin kurallarını, topluluk tarihinin bir bölümünü, yaşamak ve gelişmek için zorunlu pratik alışkanlıkları, topluluğun diğer ilişkileri düzenleyen ahlaki kuralları öğrenebileceği ve edinebileceği bir çevre yaratmak anlamına gelir" (Markoviç, 1991; 564). Sosyalizasyon doğumla başlar. Diğer bir deyişle sosyalizasyon yeni doğan ve

yardıma ihtiyacı olan bir çocuğun kendinin farkına varması, içine doğduğu ortamda bir kişilik kazanması ve yaşama ilişkin donanım kazanması anlamına gelir (Giddens, 1993; 60). Diğer yandan kolayca anlaşılabileceği gibi toplumsal ortamı içselleştiren bir çocuğun varlığı, aynı zamanda özellikle bizim gibi ülkelerde açıkça gözlemlenen kuşaklar arası bir ilişkinin ve dolayısıyla bir dizi çelişkinin varlığına neden olur. Özellikle toplumsal değişimin hızlı yaşandığı toplumlarda, sosyalizasyon süreci aynı zamanda bir dizi çelişkinin açığa çıkması anlamına gelir. Yanlış anlamayı önlemek için sosyalizasyon sürecinin sadece küçük yaşlara ilişkin bir olgu olmadığını, insanın yaşamı boyunca devam eden bir süreç olduğunu belirtmemiz gerekir. Hiç kuşkusuz küçük yaşlarda sosyalizasyon daha yoğun bir süreç iken, daha sonra azalan bir yoğunlukta devam eder. Daha açık anlamıyla sosyalizasyon "kişinin çevresindekilerle arasındaki etkileşim sürecidir." (Fichter, 1994; 23). Etkileşim süreci, belirli bir toplumsal yaşamın ürünü olan bireylere, daha önceki insanların deneyimleri ve buluşlarından elde edilen bilgilerin sürekli olarak bir sonraki kuşağa aktarılması ve toplumun üyelerini belirli bir çerçeve içinde yaşama ve bu çerçeveyi yeniden üretme olanağı verir. Eğer sosyalizasyon süreci olmasaydı, her yeni doğan çocuk yeniden ateşi keşfetme, yeniden yazıyı bulma yeniden tekerleği bulma zorunda kalacaktı. Ne kadar korkunç bir durum!

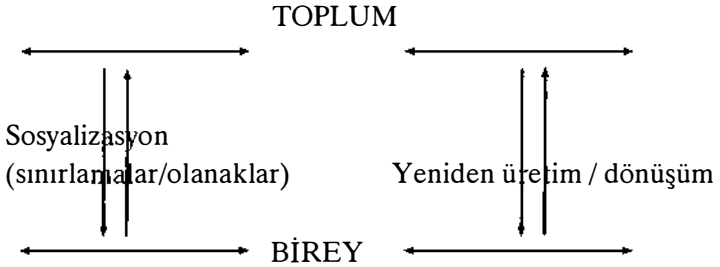
Dönüşümcü modelin belki de en anlamlı vargısı sosyalizasyon sürecinin bir yandan bireyi bir dizi *sınırlama* yani içine doğduğu ortamın kurallarına uymaya zorunlu kılarken, aynı zamanda süreç toplumsallaşan bireyin verili olan ilişki ve değer yargılarını dönüştürme için de bir dizi *olanak* verir. Örnek olarak tarım toplumlarında, temel üretken faaliyet olan tarımla ilgili bilgi ve beceriler, zaman içinde aile içinde çocuklara aktarılmakta ve bunun sayesinde bu eğitimden geçen çocuk daha sonra kendisi ve ailesinin yaşamını yeniden üretebilmekte. Sanayi toplumlarında ise artan farklılaşma, uzmanlaşma ve işbölümüne bağlı olarak sosyalizasyon süreci daha uzun bir zamana yayılmış ve çeşitlenmiştir. Aile içinde, okulda, işyerinde, kitlesel iletişim araçlarıyla sosyalizasyon süreci çeşitlenmiştir. Sosyali-

zasyon sadece bireyin gelişimini etkilemez, sosyalizasyon süreci, bireylerin hareket edeceği davranış kalıpları ve değer yargılarının çerçevesini çizer ve bireyin belirlenen bu çerçeveler içinde hareket etmesini ister. Bu bireyin hareket alanının kısıtlanması anlamına gelir. Verili ahlâki kurallar, değer yargıları, çalışma yaşamına ilişkin kurallar, aile içi ilişkilerde geçerli olan kurallar, karşı cinsler arasındaki ilişkilerin nasıl olmasına ilişkin kurallar, toplumsal yaşamın sınırlarını çizerken, aynı zamanda bu sınırlar ya da kurallar genellikle toplumun belirli kesimleri için zorunluluk ya da dışsal müdahale anlamında özgürlüğün kısıtlanması anlamına gelir. Özgürlük istenci ise Z. Bauman'ın vurguladığı gibi "*böler ve ayırır*". Diğer yandan bölme ve ayırma da en az *iki kişinin* varlığını gerekli kıldığı ölçüde *özgürlük* de *ilişkisel* ve dolayısıyla toplumsal bir olgudur. Z. Bauman'ın açıklamalarına bu anlamda kulak vermek oldukça anlamlı olacaktır. "Özgürlük toplumsal bir ilişkiyi, toplumsal koşulların asimetrisine işaret eder: özünde toplumsal bir farkı ima eder, toplumsal bölünmenin varlığını varsayar ve belirtir" (Bauman, 1997, 18). Sosyalizasyon süreci, bir yandan bütünleştirirken diğer yandan verili olanın varlığını sürdürmesine aracılık eder. Ama aynı süreç bireyleri ve genellikle de belirli toplumsal ilişkilerde eşitsiz konumda olanların üzerinde denetim mekanizması anlamına geldiği ölçüde bu kesimler için özgürlük istencisini harekete geçirir.

Toplumsal değişim süreci tam da bu anlamda bir dizi çelişkinin üst üste bindiği zamanlar için kullanılır. *Çelişki*, verili olanın devamlılığını koruma yönündeki ısrar ile bu ısrar karşısında değişimle birlikte farklılaşmak isteyen özgülleşme isteği arasında açığa çıkar. Bahsedilen değişim ya da çelişkiler, insanların ve toplumun değişimi için önemli etkidir. Ama bu süreç aynı zamanda verili sosyalizasyon sürecinin biçim, içerik ve hız olarak değişmesi anlamına gelir. Örnek olarak ülkemizde kan davası sorunu, tarımsal yapı içinde aile içi sosyalizasyonun bir parçasıdır. Kan davasının gerekliliğine inanmış bir toplumsal yaşam içinde, kan davası gütmeyen bir bireyin bu topluluk içindeki konumu oldukça kötü olacaktır, bilineceği gibi

kan davası sorunu oldukça geç bir döneme kadar ülkemizde devam etmiştir.

Yine kız çocuklarının okutulmaması yönündeki bir davranış kalıbı sosyalizasyon süreci içinde anlamını bulmakta ve uygulanmakta. Sosyalizasyon bu anlamda toplumun birey üzerinde belirleyici olmasını sağlarken, bireyler ise yine sosyalizasyon sürecinde bir dizi değişim yaratarak toplumsal olanı etkilemekte. R. Bhaskar'ın vurguladığı gibi toplum birey, birey toplum olmadan tanımlanamaz. Birey ve toplum arasındaki bu ilişki ise, özünde verili bir toplum içinde yaşayan insanların varoluşlarını sürdürme ve yeniden üretmenin ve geliştirerek daha olumlu bir noktaya taşıyarak üretmenin sonucudur. Alternatif olarak geliştirilen 4. model aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Kaynak: Bhaskar (1989; 36 ve 1994; 155'ten elde edilmiştir.)

Şekil 4. Toplum ve Bireyin Dönüşümcü Modeli

Sosyalizasyon yukarıda da vurguladığımız gibi tarihsel süreç içinde farklı kurum ve ilişkiler düzeneği içinde gerçekleşir. A. Giddens'in hemen hemen tüm toplumlarda ailenin en önemli sosyalizasyon kurumu olduğunu belirtir. Farklı toplumsal yapılara göre değişiklikler içeren aile ilişkileri aynı zamanda sosyalizasyon sürecinin de biçimini belirler. Örnek olarak tarım toplumlarında geçerli olan geniş aile biçimi içinde sosyalizasyon farklı işler ve genellikle de bu toplumda biricik sosyalleşme aracı ailedir, oysa kapitalist toplumlarda çekirdek aile biçimi belir-

gin olurken, diğ er yandan sosyalizasyon işlevini üstlenen kurumsal yapılar önemli farklılıklar gösterir.

Bu kurumlardan en önemlisi sosyalizasyonun sistematik olarak gerçekleştiğı eğitim kurumları yani okullardır. Hiç kuşkusuz kapitalist toplumların gelişmesine paralel olarak eğitimin sistematik bir biçim alması sosyalizasyonun daha çok okullar tarafından gerçekleşmesine neden olmuştur. Eğitimin tüm topluma yayılması ve tek tipleşmesine paralel olarak, toplumsal norm ve ilkelerin tüm bireylere aktarılması beraberinde vatan- daşlık bilinci dolayında homojen yapıların daha da güçlenmesine neden olmuştur. Sosyalizasyon aracı olarak okullaşmanın ulus-devletin gelişimine paralel olarak gelişmesi bir yandan yeni gelişen kapitalist toplumun tanımladığı bireyin oluşumunu hızlandırma anlamına gelirken, diğ er yandan okullar sadece yeni toplumun yapılanmasını ve yeniden üretimini sağlamanın ötesinde kapitalist ekonominin şartlarına uygun donanımlı insan-gücünün yetiştirilmesi işlevini üstlenmiştir. Andy Green'in çok haklı olarak belirttiğı gibi, ulus-devletin gelişimi ile ulusal eğitim sisteminin gelişimi paralel işleyen bir süreç olmuştur. Devletin parasız eğitimi desteklemesi ile birlikte tüm ülkede aynı eğitimi veren hiyerarşik bir özellik arz eden okullaşması gerçekleşmiştir. Devlet burada sosyalizasyon süreci ve verili toplumsal ilişkileri meşrulaştıran okullar üzerinde direkt denetim kuran birim olmuştur.⁸

Sosyalizasyonun gerçekleştiğı diğ er önemli kurumdan biri çalışma ortamıdır. Özellikle kapitalist toplumla birlikte farklılaşma ve uzmanlaşmanın gelişmesine paralel olarak günün belirli saatleri, çok sıkı kurallarca belirlenen çalışma ortamlarında geçmesi sosyalizasyonun bu ortamlarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. "Toplumsal alanda, iş yeri bireyin toplumsal kişi olarak eğitildiğı ve 'toplumsallaştığı' en önemli ortamdı. İtaat ve yetkeye saygı, öz disiplin alışkanlıkları ve kabul edilebilir davranış ölçütlerinin aşılandığı yerd i. Toplumsal gözetim ve birey

⁸ Sosyalizasyon süreci olarak eğitim ve okullaşma için bak: A. Green (1990), okullaşmanın sadece sosyalizasyon ve yeniden üretim işlevi açısından ele alınamayacağı yönündeki anlamlı bir çalışma için bak: M. W. Apple (1985). Eğitimin farklı işlevleri ve son dönem değişiklikleri için bak: F. Ercan (1998b).

davranışının denetimi en titiz biçimde iş yerinde gerçekleşiyordu" (Bauman, 1997, 100). Denetim ve sınırlamaların oldukça organize biçimde gerçekleştiği alanlar olarak iş yerleri, özgürlüğün kısıtlandığı temel birimler olduğu ölçüde, aynı zamanda özgürlük istencinin yoğun olarak açığa çıktığı yerler olmuştur.⁹ Kapitalist toplumsal ilişkilerin öze ilişkin boyutu üretim sürecinde yaratılan değer olduğu ölçüde, değer yaratma mekanlarının özel denetim altına alınması ve sınırlamaların da bu mekanlarda yoğunlaşması gerçekleşmiştir. Fakat kapitalist toplumsal ilişkiler geliştikçe ve yaratılan zenginliğin dağıtım ve bölüşümü önem kazandıkça bir yandan denetleme ilişkileri ve toplumsallaşma eğilimleri, fabrikalardan işyerlerinden bölüşüm, tüketim alanlarına kayarken, diğer yandan özgürleşme istenci de bu alanlarda açığa çıkmaya başlamıştır.¹⁰

Sosyalizasyon sürecinin kendisinin toplumsal bir süreç olduğu düşünüldüğü zaman bir başka özelliği de hesaba katmamız gerekiyor. Toplumsal olanın gelişimi insanların kullandığı araç ve gereçlerin gelişimine neden olduğu ölçüde verili sosyalizasyon süreci bu gelişmeye bağlı olarak süre ve içerik olarak farklılaşacaktır. Örnek olarak tarım toplumlarında bir bireyin sosyalizasyonu çok daha kısa bir zaman dilimi içinde ve daha çok tarımsal faaliyetlere ilişkin çok farklılaşmamış bilgi ve yeteneklerin gelişmesi anlamına gelirken, farklılaşma ve uzmanlaşmanın arttığı kapitalist toplumlarda farklılaşan ve uzmanlaşan yaşamın bireylere aktarılma süreci de artmıştır. Aynı zamanda gelişmeye bağlı olarak toplumsallaşma sürecinin kendisi çok daha uzmanlaşmış ve organize olmuş biçimlerde gerçekleşmekte. Tarım toplumunda bir insanın üretim sürecine katılma yaşı (bağımlılık yaşı) yedi-sekizken, kapitalist toplumlarda hepimizin bildiği gibi bu yirmili yaşlara çıkmıştır.

⁹ Kapitalizmin gelişimine bağlı olarak disiplinle özgürlük arası çelişkili ilişkinin detaylı analiz için bak: F. Ercan (1996).

¹⁰ Daha detaylı bilgi için bak: Z. Bauman (1997; 4. Bölüm).

TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL YAPININ UNSURLARI

Toplumu bireyler arası ilişkiler ve bu ilişkilerin oluşturduğu dinamik bir yapı olarak tanımladığımızda, sosyal bilimci olarak büyük bir sorunla karşı karşıya olduğumuzu vurgulamamız gerekiyor. Yani teker teker tüm bireylerin birbirleri ile girdikleri gününbirlik sayılarla ifade edilemeyecek çoklukta ilişkilerin tek tek analizi, bu çoğul dünyayı anlamamanın ne kadar zor olduğunu gösterir.

Bu devasa sorunun üstesinden gelmek üzere sosyal bilimler, bu toplumsal ilişkiler bütününden en anlamlı olanlarının, topluma temel karakterini, topluma rengini veren belirli ilişkilerin üzerinde yoğunlaşır. O. Lange toplumbilimlerin karşılaştığı bu sorunu çözmek için toplumbilimcinin yapması gerekeni açıkça dile getirmiştir; *"Bir toplum yapısı incelenirken ilk iş, geçici, dar kapsamlı, yerel nitelikteki bütün belirtileri ilk ağızda bir tarafa iterek, söz konusu yapının en genel ve en zorunlu olan niteliklerini bulup ortaya koymak gerekir"* (Lange, 1975). Diğer yandan sosyal bilimcilerin belirli toplum tiplerini tanımlamak için kullandıkları değişkenler, aynı zamanda belirli bir dönemi tanımlayan, tarihsel süreçte kendi içinde görece dengeli olduğu düşünülen farklı toplumların sınıflandırılmasına olanak tanır. Örnek olarak ekonominin bir disiplin olarak gelişmesinde önemli katkıları olan Adam Smith toplumları;

- avcılık ve balıkçılığa dayalı vahşi toplumlar,
- göçebe çobanlığa dayalı barbar toplumlar
- tarım ile bahçeciliğe dayanan toplumlar ve son olarak - kapitalist toplumlar ayrımı yapmıştır.

Diğer yandan, Max Weber başka bir sınıflandırma yapmıştır. Buna göre tarihsel olarak toplumlar;

- toplayıcı avcı ve balıkçı toplumlar,
- küçük ailelerin birleşmesiyle oluşan klan toplumları,

- örgütlü toplumlar, biçiminde gerçekleşir.

Sosyal bilimler açısından toplumları tanımlama ya da toplumlara temel yönelimlerini veren ilişki biçimlerine göre sınıflandırma, genelde toplumu özelde ise sosyal bilimleri anlamak için oluşturulan disiplinlerin çalışma tarzını verdiği gibi, disiplinler arasındaki düşünce/bakış açılarını da açığa çıkarmakta.

Çalışmanın bu aşamasında toplumları tarihsel gelişimine göre sınıflandırmanın temel kriterlerine girmeden, genel olarak bir toplumu tanımlayan temel değişkenlerin neler olduğunu belirtmek daha anlamlı olacak. Dönüşümcü toplum modelinden hareket ettiğimize göre, toplumu tanımlarken *ilişkiler* bizim için özel önem kazanacaktır. Peki hangi ilişkiler bir toplumu anlamamıza/açıklamamıza olanak verir. Burada anlamayı kolaylaştırma adına kategorik bir ayrıma gitmemiz yararlı olacak. Bu ayrımı iki temel ilişki biçimine işaret ederek yapabiliriz. Bu ilişkilerden ilki insanın insan olarak gelişim sürecinin ilk dönemlerine kadar uzanan insanın doğa ile sürdürdüğü ilişkidir. İkincisi insanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerdir. Yani insanı toplumsal bir varlık olarak tanımlayan iki temel ilişki biçimi vardır ve bu ilişki biçimlerini:

i- insan-doğa ve,

ii- insan-insan arasında kurulan ilişkiler olarak tanımlayabiliriz.

Tarihsel olarak bu ilişkiler aslında iç içe geçmiştir ve kolay kolay birbirinden ayrılmaz. Fakat sosyal gerçekliği anlamak için bu tür soyutlamalara ve kavramlaştırmalara gitmek zorundayız. Yani iki genel ilişki biçimi olarak ayırdığımız toplumsal ilişkiler, tarihsel gelişimi içinde birbirinden ayrı ele alınamaz. İnsanlar yaşadıkları çevrede ayakta kalabilmek için, yani doğayı kendi yaşam koşullarına uydurabilmek için insan-insan ilişkilerini kullanmışlar ve doğayı dönüştürmüşlerdir, diğer yandan doğayı dönüştürdükçe yaratılan daha uygun koşullarda insanlar arası ilişkiler daha da gelişmiştir.

İki temel ilişki biçimini birbirinden ayrı ele almamızın tamamen kavramsal olduğu yönündeki ısrarlı vurgumuzun temelinde, insanın da başından itibaren doğanın parçası olduğu yönün-

deki bir düşüncemiz olması yatmakta. Bu anlamda "gayri insani bir doğa ve doğal olmayan bir insan bakış açısına son" vermemizin gerekli olduğunu düşünmemiz gerekiyor.¹¹ Bu ipucundan hareketle toplumu tanımlayan en önemli ilişki biçiminden biri olan ve tarihsel süreç içinde sürekli olarak değişen insan-doğa ilişkisine kısaca bakarak teorik çerçevemizi genişletmeye devam edelim.

1- İnsan-Doğa İlişkileri

İnsanlar daha başından itibaren bir dizi ihtiyaçlarını gidermek için doğa ile ilişki kurmak zorunda kalmışlardır. Özünde kendisi de doğanın bir parçası olan insan, diğer yandan kendi varlık koşullarını yeniden üretmek için, aynı zamanda doğaya karşı mücadele eder. R. Grundman'ın güzel bir şekilde dile getirdiği gibi, "insanoğlunun varoluşsal durumu onun aynı anda hem doğanın içinde hem de doğaya karşı yaşamak zorunda" kalmasına neden olmuştur (Grundman, 1991; 23). Bu anlamlı vurguyu biraz daha açacak olursak, insanlar ihtiyaçlarını gidermek için doğaya başvururlar, doğadan yararlanırlar. Özellikle diğer canlılara göre, doğaya karşı daha korunaksız olmaları insanların ihtiyaçlarının daha da artmasına neden olmuştur; "Yaban koyunu, kalın postu nedeniyle, soğuk dağ ikliminde yaşamaya uyumludur. İnsan, kendine koyun postundan ya da yünden giysiler yaparak aynı çevrede yaşama uyum sağlar. Tavşanlar tırnakları ve burunlarıyla toprağın içinde çukurlar kazarak soğuğa ve düşmana karşı barınak edinirler. İnsan, kazma kürekle kendine, benzer barınaklar hazırlar, hatta tuğla, taş ve keresteyle çok daha güzelini yapar. Aslanların avlanmak için pençeleri ve dişleri vardır. İnsan, avını öldürmek için kendine mızrak ve ok yapar" (Childe, 1978, 25). Childe'in bu basit fakat anlamlı listesini daha da uzatmadan, insanların "*doğayı insanlaştıırken*", "*kendini de insanlaştırdığını*" söyleyebiliriz.

¹¹ İnsan belirleyiciliği dolayında doğa ile doğal bir varoluş olarak insan kavramının yeniden inşası için, anlamlı bir çalışma Edgar Morin'in *Kaybolmuş Paradigması İnsan Doğası*'na bakmak yararlı olacaktır. E. Morin (1985).

a- Doğanın Dönüştürülmesi: Üretim

Süreç oldukça dinamiktir. İnsanın doğadan kendini farklılaştırarak insanlaşmasında üretim etkinliğinin özel bir yeri vardır. Bu dinamik süreçte insanlar kendi ihtiyaçlarını gidermek için "doğada saklı bulunan ve doğa güçlerinden ihtiyaç maddeleri meydana getirmek" amacıyla yararlanabilirler. Biz bu çabayı *üretim* olarak tanımlıyoruz (Lange, 1975; 21). İnsanın doğayla ilişkiye girerek onu dönüştürmesi ve bu süreçte kendi ihtiyaçlarını karşılaması anlamında üretim, aslında bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Üretim her zaman için toplumsal gelişimin belirli bir aşamasını ifade eder ve ihtiyaçların zaman içinde farklı biçimde yerine getirilmesi anlamında üretim faaliyetinde bulunmak insanı diğer canlılardan ayıran önemli bir eylemlilik halidir. Yani insanın kendi kendini yaratma süreci, artık insanların el, ayak ve diğer uzuvlarını kullanarak doğayı dönüştürme sürecini başlattığı gibi, bu uzuvlarının artan hareketliliği ile uzuvlarda değişim ve dönüşüm başlamıştır. İnsanın biyolojik gelişimine paralel olarak gelişen üretim etkinliği aynı zamanda toplumsal bir etkinlik biçimidir. K. Marx'ın vurguladığı gibi "Üretim, doğanın birey tarafından belli bir toplum biçimi içerisinde ve toplum biçimi aracılığıyla mülk edinilmesidir." Böylece üretim etkinliği "belirli, verilmiş ihtiyaçlara karşılık veren nesneleri yaratır" (Marx, 1979; 147).

b- Tarihsel ve Toplumsal Bir Kavram Olarak: İhtiyaç

Burada *ihtiyaç* kavramı üzerinde biraz daha durmak gerekiyor. Özellikle iktisat ders kitaplarında genellikle söz edilen "sonsuz sayıda ihtiyaç karşısında kıt kaynakların etkin kullanımı"¹² ne anlama geliyor, ya da son zamanlarda kapitalizmi tanımlamak için kullanılan *tüketim toplumu* kavramının sağlıklı anlama yollarından biri *ihtiyaç kategorisinin* oldukça iyi tanımlanması gerekiyor.

İlk elden ihtiyaç kavramının tarihsel ve toplumsal bağımlı bir kavram olduğunu belirtmemiz gerekir. Biraz daha açacak

¹² Ders kitaplarında genellikle sonsuz ihtiyaç olarak yapılan vurgunun gerçekte 'sonsuz istek' olması gerekiyor.

olursak, evrensel ve mutlak bir ihtiyaç kavramından söz edemeyiz. İhtiyaç ilk etapta bireysel ve biyolojik gereksinimlerin varlığında anlam kazanmakla birlikte, kavramın direkt olarak biyolojik gereksinimlerin ötesinde bir dizi anlam kazandığını belirtmemiz gerekir. İhtiyacın toplumsal olarak belirlendiğini göstermek için anlamlı bir dizi örnek gösterilebilir. "Malinezya köylerinde bireylerin ölümüne yol açan uzun süreli kıtlık devrelerinde bile, dinsel-toplumsal nedenlerle hint patatesi mahsulünün bir kısmına dokunulmuyor." Aynı şekilde tüketimin sadece ihtiyaca dayanmadığı ve gösteriş amaçlı yapıldığı gerçeğini göz önüne aldığımızda yapılan tüketimin toplumsal olarak belirlendiğini açıkça görmüş oluruz (Buğra, 1980).

Tarihsel ve toplumsal bağlamda tanımlandığında, ihtiyaç kavramı üretim ile tüketim arası ilişkiler dolayında belirlenir. "Üretim faaliyeti aynı zamanda bir tüketme faaliyeti" olduğu gibi, üretim " tüketime özgüllüğünü, karakterini, cilasını verir...Açlık açlıktır, ama çatal bıçakla yenilecek pişmiş etle giderilen açlık başka, eller tırnaklar dişler yardımıyla çiğ eti mideye indiren açlık başkadır. O halde üretim yalnız nesneyi değil, aynı zamanda tüketim tarzını da, yalnız nesnel olarak değil, aynı zamanda öznel olarak da üretmektedir" (Marx, 1979;154).

Diğer yandan üretim dolayısıyla bilinçli etkinlik olarak iş koşulları değiştikçe, yani üretim için doğa ile insan emeği arasında bir başka değişken yani iş araçları girdiğinde üretim miktarı ve hızı arttığı gibi, buna paralel olarak yeni ihtiyaçların da varlığına neden olur. Üretimin artışı insanın doğadan farklılaşmasına neden olduğu ölçüde, insanı diğer varoluş biçimlerinden farklı kılan temel değişken, ihtiyaçların gelişmesi biçiminde açığa çıkar. Böylece üretim araçlarının gelişmesi üretken eylemliliğin artmasına neden olduğu ölçüde, "önce var olan tüketimin nicelik olarak genişlemesi; ikincisi, varolan ihtiyaçları daha geniş bir alana yaymak yoluyla yeni ihtiyaç yaratılması, üçüncüsü, yeni ihtiyaçların üretilmesine" neden olacaktır (Marx, 1979,46). Bu aşamada karşımıza üretim-tüketim ve ihtiyaç gibi sosyal olguları anlamamız için gerekli olan bir başka değişken, bilinçli üretim faaliyeti olarak iş çıkmakta.

c- Bilinçli Üretim Faaliyeti: İş

İnsanın insanlaşması ile birlikte başlayan üretim faaliyeti bilinçli bir çabanın ürünü olduğu ölçüde insanı diğer canlılardan ayırır. Üretim farklılaşmayı arttırır. Farklılaşma ile birlikte ortaya çıkan bilinçli çabaları biz iş olarak adlandırmaktayız (Lange, 1975; 22).¹³ İnsanın insanlaşması ve toplum diye tanımladığımız insanlar arası ilişkilerin varlığında iş önemli bir yer tutar. 'İş'i, eğer insanlaşma süreci içindeki insanın doğa ve topluma müdahale etmesi olarak ele alacak olursak, iş ve iş sonucu gerçekleşen üretim faaliyeti bir yandan bireysel biyolojik yeniden üretimi sağlarken, diğer yandan da toplumsal zenginliğin belirleyicisi oluyor. İş geniş anlamda ele aldığımızda, iş diye tanımlanan belirli aktivitelerde gözlemlenecek değişim, üretimin farklılaşması anlamına geldiği gibi toplumsal zenginliğin hacmini de belirleyecektir. İş ve üretim toplumsal zenginliğin belirleyicisi olmanın yanı sıra, işin her çeşidi belirli bir sosyal organizasyonu gerektirir. Örnek olarak avcı ve toplayıcılığa dayalı toplumlarda iş daha çok küçük toplulukların ortak katılımı dolayında gerçekleşirken, feodal toplumlarda işin organizasyonu daha karışık bir hal almış, kapitalist toplumda ise iş ve üretim oldukça gelişmiştir.¹⁴

d- Üretim Araçları/ İş Araçları

İnsanın doğa ile ilişkisi ilk zamanlar aracısız gerçekleşiyordu. Yani üretim faaliyetini, sadece uzuvlarını kullanarak gerçekleştiriyordu. Başka bir deyişle, ilkel dönemlerde iş olarak tanımlayabileceğimiz etkinlik hali, daha çok insanların yakın çevrelerinde varolan ürünleri, yiyecekleri ve hayvanları toplama ya da yakalama biçiminde gerçekleşiyordu. Gelişim sürecine paralel olarak bu ilişki biçiminde dönüşümler gerçekleşti. Dönüşümü tanımlayan en önemli gelişme, doğa ile ilişkiye giren insanın bir dizi aracı kullanmaya yönelmesinde gerçekleşmiştir.

¹³ Z. Bauman'ın tanımına bakmak yararlı olacak: "İş, insan emeği uygulanarak doğanın yeniden oluşturulması yoluyla zenginlik üretimine yönelik, paylaşılan ve eşgüdümlü çaba olarak" tanımlamıştır. Bauman (1997, 99).

¹⁴ Avcı ve toplayıcı toplumlara ilişkin detaylı ve farklı açılardan bilgi için bak: M. Sahlin (1972) ve M. Godelier (1988).

Böylece doğaya sahip olmanın direkt biçiminden dolayı biçimine geçiliyor. Bu aşamada, insanla doğa arasındaki ilişkinin dolaylı biçime dönüşmesine aracılık eden araçların da, insanların etkin çabalarının (işlerinin) ürünleri olduğunun belirtilmesi gerekiyor. İnsan etkinliğinin ürünü olan bu araçlara *üretim aracı*, üretim araçlarının gelişmesini de *üretim güçlerinin* gelişmesi olarak tanımlıyoruz. Üretim araçları insanların yakın çevrelerindeki nesneler dönüştürülerek elde edilmiştir. "Bunlar, saban, çeki hayvanı, makineler, vagonlar, gemiler, demir madeni, çelik, kükürt vb. maddelerdir. Üretim araçlarının kimi türleri, iş süreci sırasında değişikliğe uğratılır. Bunlara *iş nesneleri* diyoruz. Bu iş nesneleri, toprak, orman hayvanları, maden ocaklarındaki kömürler vb. doğal zenginlikleri ve de pamuk, tamamlanmamış makineler ve başkaları gibi ilk maddeler ve yarı mamul ürünlerdir. Üretim araçlarının ikinci bir türü, iş nesnelerinin biçim ve niteliklerinde değişiklik meydana getirmeye yarar. Bunlar *iş araçları* denilen araçlardır. Örnek olarak baltalar, testereleler, makineler, kimya cihazları, lokomotifler gibi, belli bir çabanın ürünü olan nesnelerdir" (Lange, 1975, 23).

e- Üretimin Bilgisi: Teknoloji

Bilindiği gibi üretim araçları, insanların direkt ihtiyaçlarını karşılamazlar, fakat üretim araçları sayesinde direkt ihtiyaçlarımızı daha hızlı ve kolay elde ederiz. Diğer bir deyişle ihtiyaçlarımızı gidermek için bu araçlar *dolaylı ihtiyaç maddeleri* (*üretim maddeleri*) olarak işlev görürler. Buna karşılık iş ve üretim sürecinde elde edilen bir dizi madde vardır ki, bu maddeler tüketim ihtiyacımızı karşılarlar ve biz bunları *tüketim maddeleri* ya da *dolaysız ihtiyaç maddeleri* olarak tanımlarız. İnsanın gelişimine paralel olarak doğayı dönüştürme amacıyla geliştirdiği üretim araçlarının gittikçe daha kompleks hale gelmesi sonucu, üretim araçlarını geliştirme hakkında edinilen, biriktirilen bilgi ve becerilerin tümüne birden *teknoloji* diyoruz. Teknolojinin gelişimiyle birlikte insanlar doğayı dolaylı bir şekilde dönüştürürken aynı zamanda insanların kullandıkları "teknoloji de, in-

sanın doğayla uğraşma tarzını açığa" vuran bir değişken olmuştur (Grundmann, 1991; 23).

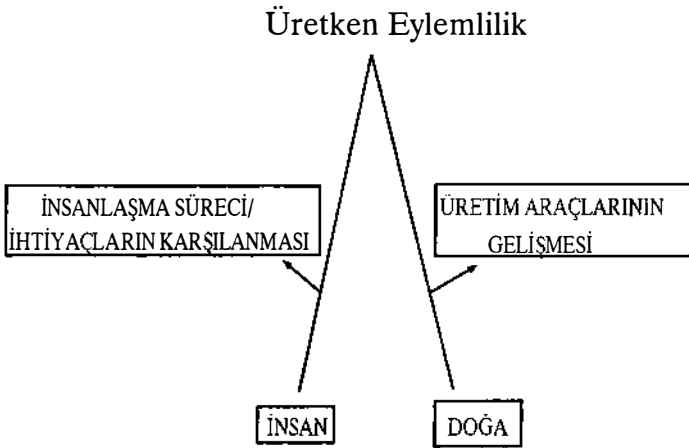
Kullanılan teknolojinin insanın doğayla uğraşma tarzını açığa vurur yönündeki açıklamanın üzerinde önemle durulması gerekiyor. Tarihsel gelişimi sürecinde toplumsal ilişkiler bütünü içinde kullanılan teknolojinin önemli bir dizi farklılık yarattığını biliyoruz. Gerek teknolojinin kendisi, gerekse kullanılan teknolojinin ilişkilere taraf olanlar açısından yarattığı etkiler, sosyal ilişkiler bütününden bağımsız ele alınamaz. Daha açık anlamıyla *teknoloji nötr* değildir.

Teknoloji bir toplumu tanımlamada önemli bir dizi ipucunu içinde taşır. Childe'in oldukça açıklayıcı anlatımına başvuracak olursak; "bir kayığın üretiminde kullanılan aletler, tüm bir ekonomik ve sosyal yöntemi simgelemektedir." Taş Çağı'ndaki tek bir ağaç gövdesinden oyularak yapılan kayık aslında bir çok şeyi bize anlatıyor; "Bugünkü geminin doğrusal atası olan kayık belirli bir ekonomi, sosyal örgütlenmeyi simgeler, ama bu düzen bugünkünden çok başka ve çok çok daha basittir. Gerekli olan tek araç taş bir baltadır, işçi bunu evinde, yanı başındaki dereye bulduğu bir çakıl taşından yapabilir. Kayık için gerekli olan tahta, en yakın ağaçtan sağlanır. Ağacın kesimi, yontulması ve üretilen kerestenin kıyıya taşınması, bir çok işçinin işbirliğini gereksindirebilir. Ama gerekli işçi sayısı küçüktür ve bir ailenin üyeleri bu işi üstlenebilir. Üstelik kayık, kendilerini ve ailelerini beslemek gibi temel görevlerinin yanı sıra, boş vakitlerinde balıkçılar ve işçiler tarafından yapılabilir. Bu uğraşı için başka yerlerden yiyecek ithal etmek hatta toplumsal üretim artışı bile gerekmez; bu, kendi kendine yeterli toplumların ya da ailelerin simgesidir." Diğer yandan günümüzdeki "Modern bir tekne çeşitli yerlerden, çoğunlukla uzaklardan getirilen ham maddelerin belirli bir özete toplanmasını gerektirir; geniş kapsamlı, verimli bir haberleşme ve ulaşım yöntemi zorunludur. Üretim için, tümü ayrı dallarda uzmanlaşmış, ortak bir plan ve merkezi yönetim altında çalışan büyük işçi grupları gereklidir. Üstelik, bu işçilerin hiç biri avlanma, balık tutma, tarımcılık yoluyla kendi besinlerini kendileri sağlamazlar. Bun-

lar yalnızca besin üretimi ile uğraşan ve gene çok uzaklarda yaşayan başka uzmanların ürettim artıklarıyla beslenirler" (Childe, 1978; 15).

Tüm anlatılanlar bize, sosyal gerçekliği ve sosyal gerçekliğe taraf olanların konumlarını tanımlamak için teknolojinin önemli bir değişken olduğunu gösteriyor.

Tüm bu açıklamalardan sonra, insanların doğayla kurduğu ilişkilerde üretken eylemlilik belirleyici olurken, üretken eylemliliğin aynı zamanda insanların doğayı daha hızla dönüştürmesine neden olacak üretim araçlarının gelişmesine yol açmakta. İnsanın doğayla kurduğu dinamik ilişkinin temel nedenlerinden biri ihtiyaçları karşılamak iken, zamanla üretim faaliyetinin gelişmesine bağlı olarak yeni ihtiyaçların yaratılmasına neden olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynak: C. J. Arthur (1979, 7).

Doğanın İnsanlaşması, İnsanın Kendini Yaratması

Süreç aslında doğanın uzantısı olan insanın, doğada farklılaşması ve insanlaşması sürecidir. İnsanların doğadan farklılaşarak insanlaşması, aynı zamanda doğanın insanlaşması anlamı

na gelir. Yukarıda verdiğimiz şekil bu süreci oldukça iyi tanımlamakta.

İnsanların doğa ile girdikleri ilişki süreci bir başka önemli olguyu karşımıza çıkartır, insanların ihtiyaçlarını gidermek için geliştirdikleri üretim araçları, aynı zamanda ihtiyaçların ve dolayısıyla üretimin gerçekleştiği alanların farklılaşmasına neden olur. Dolayısıyla değişim sürecine bağlı olarak, ihtiyaçları gidermek için farklı üretim organizasyonları ve farklı doğal kaynakları kullanılmakta. İhtiyaçları karşılama biçimindeki farklılaşma, bir yandan toplumsal yapıyı tanımlamak için anlamlı bir değişken olurken, diğer yandan daha sonra ele alacağımız toplumsal değişim olgusunu daha iyi anlamamızı kolaylaştırır. İnsanların ihtiyaçlarını ya da geçimlerini sağlamak için yöneldikleri doğal kaynaklar, teknolojik gelişme, işbölümü uzmanlaşma ile birlikte değişir ve daha kompleks yapıların varlığına neden olur. İnsanlık tarihine baktığımızda, genel olarak karşımıza üç temel ihtiyaç giderme biçimi çıkar. Bunları;

- (i) toplayıcılığa ve avcılığa,
- (ii) tarıma,
- (iii) sanayiye dayalı ihtiyaç giderme biçimleri olarak sınıflandırabiliriz.

Teknolojiyle ilgili yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi ihtiyaçları gidermek için başvurulacak kaynaklar ve kaynakların tanımladığı toplum biçimleri "dayandığı bir geçim biçimi, beraberinde kendine özgü bir *"yaşam biçimi"* ve bu yaşam biçimiyle uyumlu bir" düşün biçimi" oluşturur (Şenel, 1985; 6).

İnsan ile doğa arasındaki ilişkileri temel yönleri ile vermeye çalıştığımız yukarıdaki vurgulara bir ekleme yapmak gerekiyor; İnsanların doğa ile kurdukları ilişkiler de aslında toplumsal karakterlidir. Yukarıda verdiğimiz kayık örneği düşünülürse, en basit halinde bile bir kayığın yapımı için, en azından aile içi bir işbölümü ve dolayısıyla bir dizi ilişkinin varlığına gerek duyulur. Doğayı dönüştürme sürecini toplumsal bir eylemlilik hali olarak açıkladığımıza göre, bu eylemlilik halinin doğal sonucu olan insanların kendi aralarında kurdukları ilişkileri de analize dahil etmemiz gerekiyor.

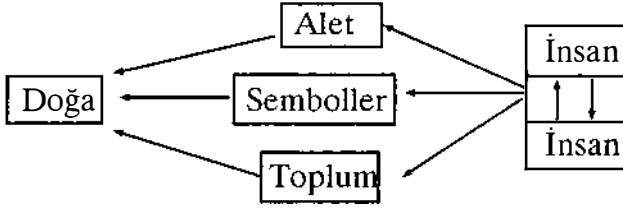
2- İnsan-İnsan İlişkileri

Doğanın görece güçsüz bir parçası olan insanın, doğayı insanlaştırma sürecinde belirleyici öge, doğa karşısına toplumsal bir varlık olarak çıkmasıdır. Kendisini dönüştürürken aynı zamanda doğayı da dönüştüren insan, her zaman bu eylemini bir diğer insan ve insanla paylaşmıştır. İnsanın diğer insanlarla eylem ve düşüncelerini ve en önemlisi bilgi ve becerilerini paylaşmasında iletişimin büyük önemi vardır. Burada hiç kuşkusuz yukarıda bahsettiğimiz sosyalizasyon sürecine dikkati çekmek istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi sosyalizasyon süreci, insanların verili ortam hakkında daha önceki bilgilerin aktarılması ve yeniden üretimi ve dahası verili ortamın dönüşmesine olanak sağlıyor. Ama toplumsallaşma için insanlar arasında bir iletişimin olması gerekiyor. İnsanlar arası ilişkinin sağlanmasının birinci aracı dil kullanımı olmuştur. Üretken sürecin, yani toplumsallaşmanın ürünü olan dil kullanımı insanlar arası ilişkilere olanak verdiği ölçüde, insanın toplumsal bir varlık olma sürecini de hızlandırmıştır. Dil kullanımı, insanın ayakta kalma mücadelesi sürecinde kuşandığı en önemli donanım olmuştur. Hayvanlar dünyasındaki ilişkide belirleyici olan belirli durumlarda belirli tepkiler gösterme, içgüdü ve kalıtım yoluyla sağlanır. Böylece tepki biçimlerinde değişme ve farklılaşma, yani yeni deneyim ve koşulların bir sonraki kuşağa aktarımı gerçekleşmez. Oysa insanlar dil kullanma yetenekleri sayesinde, edindikleri bilgi ve becerileri bir sonraki kuşağa aktarabilmiştir. Böylece doğa karşısında artan bilgi ve becerileriyle daha güçlü bir şekilde mücadele edebilmişlerdir.

İnsan-insan ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak özünde sosyalleşmenin bir ürünü olan dil kullanma yeteneği de *"sürekli bir yaratma ve yeniden yaratma olarak görülmeli. Yani dil kullanımı dinamik bir varoluş ve sürekli üretici bir süreçtir"* (Williams, 1990, 29). Üretici bir süreç olarak dil kullanma yeteneği, aslında sosyal bilimlerin uzun yıllar göz ardı ettiği bir gerçekliktir. Oysa dil, sadece insan insan ilişkisinin gelişmesi ve dolayısıyla toplumsallaşması için aracılık etmez. Bu işlevlerinin yanı sıra, dil bir etkinliktir. Diğer bir deyimle dil kullanma yeteneği pra-

tik bilinçtir. Pratik bilinç olarak dilin önemi, "insana belirli nesne ve olaylar arasında bağlantı kurma" ve bağlantıdan çözüme yönelme olanağı sağlamaktadır. Pratik bilinç kavramına güzel bir örnek; bir anne ve babanın çocuğuna ayıdan korunması için neler yapması gerektiğini öğretmesi için ayının gerçekten aileye ya da çocuğa saldırmamasına gerek yoktur. Verili tecrübe ve deneyimler dil kullanımı ile çocuğa aktarılır. Böylece ayıdan korunma yolları öğretilir, bu anlamda ayıdan korunma dil sayesinde gerçekleşir (Childe, 1979, 37). Aslında insanların kendi çevrelerinde olan nesne ve olayları tanımlamaları, yani ilk etapta onlara ad vermeleri yani dil aracılığı ile onları zihinsel sürece aktarma yeteneği, beraberinde "soyut düşünme" tasarlama, kurgulama olanaklarını insana sağlar. Biz buna *sembolleştirme yeteneği* diyoruz. Dil kullanma yeteneği ile birlikte düşünüldüğü zaman, sembolleştirme yeteneği insana ihtiyaçlarını, deneyimlerini ve pratik soruna ilişkin çözüm yollarını aktarma olanağı sağlar. Doğayı dönüştürmek için alet kullanma yeteneğine paralel olarak gelişen dil kullanma ve sembolleştirme yeteneği insanlara karşılaştıkları sorunları daha hızlı çözme olanağı vermiştir. İnsanın doğa ile kurduğu ilişkide risk unsurunu en aza indirmesi problem çözme yeteneğini artırdığı ölçüde insanların öğrenme kapasitelerinin de gelişmesine neden olmuştur. İnsanların doğa ile kurduğu ilişkilerde, insanlığın ilk evrelerinde önce doğaya uyum yapma zorunluluğu belirleyici olmuştur. Zamanla toplumsal bir varlık olarak problem çözme yeteneği ile alet kullanma becerisinin sayesinde doğayı değiştirerek kendine uyduruyor.¹⁵

¹⁵ Dil kullanma ve sembolleştirme yeteneği ile insanın tarihsel gelişimi için M. B. Kıray'ın "Ders Notlarından" yararlanılmıştır. "Ders Notları", *Toplu Eserleri 1-6* (Bağlam Yayınları, 1998, 1999, 2000, İstanbul) dizisinde yayınlanmıştır.

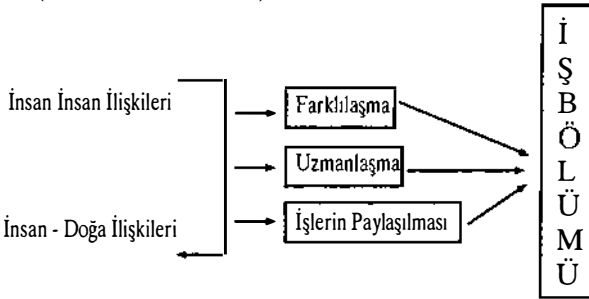
Kaynak: M. B. Kıray (1999a tarihli çalışmasından elde edilmiştir).

Tüm bu vurgulardan sonra dil kullanma ve sembolleştirme yeteneğinin doğanın bir parçası olan ve bugün insan dediğimiz canlının insanlaşması ve bu anlamda doğanın insanlaşmasının en önemli aşaması olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Dilin gelişiminin insanlar arasındaki ilişkilerin kurulması ve sembolleştirme yeteneğini tamamlayan bir diğer gelişme *dilin yazıya dönüşmesidir*. Dilin belirli şekillerle somutlaşması, "insan bilgisinin aktarılmasında yepyeni bir devrim" yaratmıştır. "Yazı aracılığıyla insan deneylerini ölümsüzleştirebilir, çok uzaktaki kişilere, henüz doğmamış yeni kuşaklara aktarabilir, yazı, bilimi yer ve zaman sınırının üstüne yücelten araçtır" (Childe, 1979, 191). Dilin belirli işaretler sistemi olarak nesnel bir hal alması yani yazının ortaya çıkması toplumsallaşmanın bir ürünü, toplumsallaşmayı hızlandıran değişkenler olmuşlardır.

a- İş Bölümünün Gelişmesi

Dil aracılığıyla pratik bilinç gelişirken, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirdikleri üretken faaliyetler de gelişir. Üretim araçlarının gelişimi, beraberinde insan-insan ilişkilerinin de gelişmesine olanak sağlar. Doğa ile ilişki kuran ve doğayı dönüştürürken kendisini de dönüştüren insanlar, bu dönüşüm sürecinde yarattığı üretim araçları ve onun bilgisi olan teknolojiyle birlikte, kendilerini yeniden yaratma süreci için gerekli olan işlerin farklılaşmasına neden olurlar. İşlerin ve dolayısıyla üretim etkinliklerinin farklılaşması beraberinde

topluluk içinde işin farklı özelliklerini daha iyi bilen insanların varlığına neden olur. Farklılaşma ile birlikte insanların bazı işlerde yetkinliklerinin artmasını toplumsal ilişkilerde uzmanlaşmanın artması olarak tanımlıyoruz. Farklılaşma ve uzmanlaşma süreci aynı zamanda verili işlerin kimler tarafından yapılacağına işaret eder. Böylece tüm bu gelişmeler, sonuçta insanların kendi aralarında kuracakları ilişkilerin genel çerçevesini belirler. İnsan-insan ilişkilerinin genel çerçevesini belirleyen bu ilişkileri *sosyal işbölümü* olarak adlandırıyoruz. Max Weber "genel olarak her çeşit sosyal eylemin (her sosyal eylem bir ekonomik amaç ve ekonomik öneme sahiptir) işbölümünün belirli bir derecesi ile üretim sürecinde insanlar için gerekli ihtiyaçların organizasyonunu dolayında gerçekleştirdiğini belirtir (Weber, 1965, 218).

İşbölümünün Gelişmesi

Daha basit bir dille ifade edecek olursak, M.Weber toplumda her bireyin farklı bir iş yaptığını, ve bu farklı işlerin ise sonunda çok farklı biçimlerde de olsa genel ihtiyaçların tedarik edilmesine olanak sağladığını belirtir. İhtiyaçları karşılamak için süreç içinde oluşan bu farklılaşma ve uzmanlaşma, Weber'e göre sosyal işbölümünün varlık nedenidir. Bu anlamda bilinen tüm toplumsal yapıları tanımlayan temel özellik, bütün toplumların (ilkelden modern toplumlara) belirli bir işbölümü üzerinde yükselmesidir. M. Weber'e göre işbölümünün gittikçe artması rasyonelleşmeyi yani amaçlarla araçlar arasında en uygun olanın seçilmesini beraberinde getirir.

Diğer yandan iktisadın kurucularından A. Smith *Ulusların Zenginliği* adlı çalışmasında, işbölümünü insanlar arasında gerçekleşen "değiş tokuş" dolayında açıklar. İşbölümünü insanın doğasında varolan bir dizi eğilime bağlayan düşünürümüz, bireysel ontolojiden hareket ederek insanların kendine özgü yeteneklerine sınır konmadığında, bir çok avantaj yaratan işbölümünün gelişeceğini belirtmiştir. İşbölümünün gelişmesi nihai olarak ülke ekonomilerinin gelişmesine neden olacaktır. Yani işbölümü A. Smith'de bireylerden başlayıp tüm toplumu etkileyen bir değişken olarak ele alınmıştır. Yazara göre; "emeğin üretim gücündeki en büyük gelişme ve emek harcarken gösterilen ya da yönlendirilen ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir bölümü, işbölümü sonucu ortaya çıkmıştır" (Smith, 1985, 19). Smith'e göre kapitalizmin gelişmesinin temelinde artan işbölümü yatmaktadır. Özellikle işbölümünün iki farklı aşamada gerçekleşmesi kapitalizme dinamizm kazandırır. İşbölümünün iki biçimini şöyle açıklayabiliriz;

- ilk biçiminde üretim sürecine entegre olan bir parçanın kendi başına ayrı bir iş ayrı bir üretim haline gelmesi şeklinde gerçekleşir,

- ikinci biçimde ise, bir ürünün başlı başına bir iş biçimi alması şeklinde gerçekleşir.

Her iki işbölümünün gelişmesi, sonuçta emeğin yaratıcı etkinliğini/verimliliğini artırır. Ama işbölümünün sıralanan bu yararlı sonuçlarına ulaşmak için, insanın doğasına özgü olan değiş-tokuş yeteneğinin açığa çıktığı *piyasa mekanizmasının* önündeki engellerin kaldırılması gerekir.

Diğer yandan Emile Durkheim'in *Toplumda İşbölümü (Division of Labour in Society)* adlı çalışması adından da anlaşılacağı gibi tamamen işbölümüne ayrılmıştır. Durkheim, işbölümünün sadece ekonomik yapıya özgü bir olgu olmadığını, toplumun tüm kesimlerinde gözlemlendiğini belirtmiştir. Yazara göre "fonksiyonlar ister politik, ister yönetim, isterse adalete ait olsun gittikçe daha fazla kendine özgüleşmektedir" (Durkheim, 1989, 2). Durkheim de A. Smith'i izleyerek işbölümünün gelişmesinin, insanların uzmanlık kapasitesinin ve üretkenlik kapa-

sitesinin artışı anlamına geldiğini, bunun da toplumların entelektüel ve materyal gelişmişliğinin şartları olduğu ve bu açıdan işbölümünün uygarlaşma anlamına geldiğini belirtir.

K. Marx, *Kapital*'de işbölümünü tanımlarken, üretim süreci içinde yapılan işlerin farklı kişilerce yapılması anlamında *dar yorumuna* işaret ettikten sonra, işbölümünün geniş anlamda tanımına yönelmiş ve bu tanımlamada toplumsal yapı içinde bir işbölümünün varlığına dikkati çekmiştir (Bottomore, 1975; 156). K. Marx dar anlamıyla işbölümünü; "Yalnızca emeği göz önünde bulundurursak, toplumsal üretimin ana bölümlerine ya da genera'ya (cins, kısım) yani tarıma ve sanayie ayrılmasına, genel işbölümü; ve bu ailelerin, türlere ve alt türlere ayrılmasına özel işbölümü; işyeri içerisindeki işbölümüne de tekil, ya da parça işbölümü " olarak sınıflandırmıştır (Marx, 1986; 365). Geniş anlamda işbölümü ise, toplumsal ilişkiler ağı içinde insan- insan ilişkilerinin genel olarak sosyal bir dizi işlev üstlenmesiyle ilgilidir. Geniş anlamda işbölümü böylece, toprak sahipliği-köylü, kapitalist -işçi gibi, geniş toplumsal kesimlerin farklılaşması olarak tanımlanmıştır. İşbölümünü tarihsel gelişim süreci içinde ele alıp değerlendiren K. Marx'a göre "Bir ulusun kendi içindeki işbölümü, ilk önce sinai ve ticari işin, bir yandan, tarım işinden ayrılmasına öte yandan, ve bunun sonucu olarak, kent ile kırsal ayrılmasına ve çıkarlarının karşılığında yol açar. Daha sonraki gelişmesinde ise, ticari işin sinai işten ayrılmasına yarar." Marx'a göre işbölümünün her evresi, kendine özgü teknoloji, mülkiyet biçimi ve insanlar-arası ilişkilere sahiptir.

Tekrar yukarıda kullandığımız geniş anlamda işbölümü ile dar anlamda işbölümü kavramlaştırmasına bakacak olursak, aslında bu iki farklı işbölümünün bir birbirlerini tamamladığını ve insan insan/insan doğa ilişkilerinin ulaştığı belli bir aşamaya tekabül ettiğini belirtmemiz gerekiyor. Bu anlamda bu ayrım ve ayrıma konu olan farklılıklar arası ilişkiler, toplumsal yapı süreçlerini anlamamız açısından bir dizi olanağı içinde taşımakta.¹⁶

¹⁶ Toplumsal ilişkileri anlamamız açısından iş bölümü kavramının önemi için bak: A. Sayer ve R. Walker (1992).

İnsan insan ilişkilerinde işbölümünün gelişmesi, yukarıdaki şekilde görüleceği gibi tarihsel süreç içinde farklılaşmanın ve uzmanlaşmanın artmasına paralel olarak bir artış gösterir. Aynı şekilde işbölümünde meydana gelen gelişmeler de, toplumda farklılaşmanın ve uzmanlaşmanın artmasına yol açar. Böylece, doğa insan/insan insan ilişkilerinin gelişimine paralel olarak toplumsal işbölümü değişir, farklılaşır ve daha da karışık işbölümlerinin ortaya çıkmasına neden olur. Örnek olarak erken dönem toplumlar üzerine yapılan araştırmalar da, işbölümünün insanın insan olarak kendini doğada yaratma süreci ile birlikte arttığını göstermekte. İnsan doğa ilişkisinin ilk aşamaları olan ve doğayı direkt kullanma dönemi olan avcılıktan önceki aşamada, "üretim diye bir şey yoktu, yalnızca tohumların ve meyvelerin ve küçük hayvanların basit bir biçimde elde edilmesi söz konusuydu ve dolayısıyla işbölümü diye bir şeyden söz etmek de olanaksızdı. Oysa kargının bulunmasıyla birlikte avcılık erkeklerin işi oldu, kadınlarsa yiyecek toplama işini sürdürdüler." İnsanlığın kendini yaratma sürecinde demek ki ilk işbölümü *cinse dayanan bir işbölümüydü* ve kadın ile erkek arasında ortaya çıkmıştı. Avcılığın gelişmesiyle birlikte, "Av hayvanı öldürülmüyor, canlı olarak eve getirilip bir yere kapatılıyordu. Dolayısıyla sıgırtmaçlık hemen her yerde erkek işidir. Öte yandan, yiyecek toplayıcılığı da yerleşim merkezinin hemen yanındaki toprak parçalarına tohum ekimiyle sonuçlandı ve böylece bahçe tarımı da kadınların işi oldu. Daha sonraları, öküzle çekilen sabanın bulunmasıyla birlikte çiftlikçilik de erkeklere geçti" (Thompson, 1983, 36). Temel geçim kaynaklarının avcılık ve toplayıcılık biçiminde olması hiç kuşkusuz av yapabilmek için bir dizi alet/üretim aracının geliştirilmesine neden olmuştur. İnsanların ilk "taş endüstrileri", insanlığın şafağında yapıldığı için "şafak taşları" (eolit) adı verilir. Taşların birbirlerine vurularak keskinleşmesiyle elde edilen araçlar daha ileri aşamalarda el baltaları denen araçlara dönüşmüştür. Bu araçlar eşliğinde temel ihtiyaç giderici etkinlik olarak ava yönelme, bir başka insan-insan ilişkisine yani av sırasında erkekler arasında bir işbirliğinin doğmasına yol açmıştır. Burada işbölümünün önemli bir diğer so-

nucu ise, hiç kuşkusuz elde edilen ürünün paylaşılmasıdır. İşbölümü bu anlamda bölüşüm ve dolayısıyla tüketim ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur (Şenel, 1985, 55).

M. B. Kıray'a göre, "avcılıkla geçinenlerde uzmanlaşma hiç yoktu. Ailede ve grupta her birey avlamaya ve toplamaya gücünce katılır. Bu insanlar en az 1.800.000 sene avcılıkla geçiniyor. Avcılıkla geçinen grubun bir yerde kalma süresi bir veya bir buçuk aydır. Bu süre sonunda gıda bulmak için o yeri terk ediyorlar" Avcı toplumlarında işbölümü ve dolayısıyla toplumsal yaşamı anlamak için M. B. Kıray'ın Avustralya yerlilerine ilişkin açıklamalarına bakmak yararlı olacaktır. "Bunlar çok basit aletlerle iyi avlanabiliyorlar. En büyük gıda kaynakları kangurular. Kanguruları şöyle avlıyorlar: Beraber yaşayan 3-5 erkek önce kanguruyu kovalıyorlar. Hayvanı rahatsız ediyorlar. Ellerindeki aletlerle bu hayvanları öldürmeleri imkansız. Kanguruyu önce bütün gün sıcakta koşturup gece olunca çölün ayazında adalelerinin tutulmasını sağlıyorlar. Böylece hayvan koşmıyor, dişlerini kullanamıyor. Hayvanın üzerine atılıp yakalıyorlar. Böylece ellerindeki aletlerin etkinliğinin çok üstünde büyük hayvan avlamak, gıda sağlamak mümkün oluyor." Sonuçta toplayıcılık yapan toplumlarda biyolojiye dayanan bir işbölümü ortaya çıkıyor. Bu iş bölümünde kadınlar ve çocuklar kök topluyorlar. Kadınlar küçük avlamalar yapabiliyor. Büyük hayvanların avlanması ise grupların ve erkeklerin işi. Bunlar yenip bittikten sonra başka yere gidiyorlar. Yaşa ve biyolojiye dayanan bir ihtisaslaşma görülüyor. Bütün bu gruplarda hayat çok kısa. Yaş sınırı 25. Bu yaşı geçen ve avcılık yapamayan ölümüne terk ediliyor. Gruplar arasında iş bölümü yok. Bu iş bölümü grubun içinde oluyor." (M. B. Kıray, 1999a).

Avcılık ve toplayıcılıkla karşılaştırıldığında üretim faaliyetinin artışı ile tanımlanan *neolitik devrim* A. Şenel'in güzel bir tanımı ile "asalak bir ekonomiden üretici ekonomiye" geçişi simgeler. Devrim özünde tarımsal faaliyeti öne çıkarırken, aynı zamanda insanların daha fazla ve daha disiplinli çalışmalarını gerektirmiştir. Yeni aşamada da, insan doğa ilişkisinde insanın doğayı daha etkin kullanmasına paralel olarak, elde ettiği ürün

miktarında artış oluyor. Ama elde edilen ürünün miktarındaki artış, beraberinde tarımsal faaliyetin ritmine de bağlı olarak başka işler yapacak boş zamanın doğmasına yol açıyor. Thompson'un yukarıda vurguladığı cinsiyete dayanan işbölümünün yanı sıra, üretimdeki artış ve boş zaman, yeni gereksinimleri ve dolayısıyla yeni işleri açığa çıkartıyor. Böylece insanlık tarihinde gelişim sürecinde, oldukça önemli olan bir gelişmeyle karşılaşyoruz. Yani avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçiliyor. M. B. Kıray'a göre "insan toplulukları 35.000 yılında artık gıda toplamakla kalmıyor, gıda yetiştirmeye başlıyorlar. Bu arada nüfus on misline yakın artıyor. Gıda yetiştirmeye başlamaları onları yepyeni bir düzene götürüyor. O zamana kadar, 1.800.000 yıl, göçebe olarak yaşayan insanlar ilk defa toprağa, belirli bir mekana yerleşiyorlar. Yerleştikleri köylerde en az 200 kişi yaşıyor. İnsanlık tarihinde ilk defa bir grupta bazı insanlar doğrudan doğruya gıda sağlamakla uğraşmıyor. Başka bir iş de yapabiliyor. Gıda sağlayanlarla, sağlamayanlar arasındaki farklılaşma ilk defa bu devrede Anadolu'da ortaya çıkıyor." (Kıray, 1999a). İnsanın gelişim sürecinde önemli bir adım olan çömlekçilik ve dokumacılık bu dönemin ürünü olurken, bu aynı zamanda işbölümünde yeni bir aşamaya işaret ediyor. İşbölümünün gelişmesinde en önemli gelişme, artı-ürünün ortaya çıkmasıdır. "İnsanlık tarihinde ilk defa gıda üretimini fiilen yerine getiren kimse-lerin kendi tüketeceklerinden daha fazlasını üretmeye başlamış olmaları bir "*artı ürün*" ortaya çıkarmış, bu da giderek ilk defa anlamlı oranda toplumun kendi içinde farklılaşmasına, uzmanlaşmasına yol açmıştır" (Kıray, 1983, 13/1999a).

b- Toplumsal Artı: Artı-üründen Artı-değere

Artı ürün ya da artı değer, iktisat disiplininin üzerinde çokça spekülasyon yaptığı kavramlardır. Bu spekülatif alana kaymadan genel olarak toplumsal artışı; "Herhangi nicelikteki ürün ve hizmetlerin, toplum tarafından belirtilen belirli bir amaç için bir kenara koyulması" olarak tanımlayacağız. H. Pearson'un haklı olarak belirttiği gibi, "belirli bir miktar ürünün bir tarafa koyulması, ancak kurumsal bir süreç içinde ele alındığında an-

lamlıdır" (Pearson, 1957, 321). Artığı anlamamıza yarayan bir diğer önemli konuysa, toplumsal yaşam biçiminin ulaştığı aşamayla ilgilidir. İnsanlar ancak kendi varoluş koşullarını sağlayacağı miktarlardan fazlasını elinde bulunduruyorsa bir artıktan söz edebiliriz. Bu anlamda G. Childe artığı *toplumsal artık* olarak ele alır ve toplumsal artık ya da fazlayı "topluluğun ihtiyacının artan kısmı" olarak tanımlar. Genel olarak toplumsal artı, birey ve toplumun yeniden üretimi için zorunlu olduğu ölçüde, birey ve toplumun özellikle ekonomik aktivitelerin gelişmesi için en önemli kaynaktır. Toplumlarda gerekli olanın dışında kalan miktar/ (fazla) ekonomik ve toplumsal gelişmenin en önemli belirleyicisidir; "Toplumsal artı yalnızca gelişmenin motoru değil, aynı zamanda ekonomik, toplumsal, düşünsel, ve ideolojik yapıların farklılaşmasını sağlayıp aralarında etkileşimi yürüten ve bu yapıları birbirlerine dönüştüren işlevleriyle, toplumsal değişimin toplumsal gelişmenin bir transformatörüdür" (Şenel, 1982, 281). Tarihsel süreç ve toplumsal yapılara göre değişen artı, toplumsal üretim ve artığın aktarılmasına bağlı olarak farklı biçimlere bürünmüştür. Kapitalist öncesi, parasallaşmanın az ve piyasa ilişkilerinin yeterince gelişmediği toplumlarda artık, *artık emek ya da artık ürün* olarak gerçekleşiyor. Artık emek üretici köylünün "kendini ve mevcut üretim araçları düzeyini idame ettirebilmek için gerekli zamanın ötesinde harcadığı emek miktarını" tanımlar (Keyder, 1983, 186). Artık ürün ise, üretken kesimin çalışması sonucu elde ettiği ürünü, yaşamın ve üretim araçlarının devamlılığını sağlayan miktarın dışındaki kısmının başkalarına bizzat ürün olarak aktarılması anlamına gelir. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve ekonomik faaliyetlerin pazar ilişkileri ve para aracılığıyla yapılması, artığın elde ediliş ve aktarılış biçimini önemli ölçüde değiştirmiştir.

Ekonomi disiplininin erken dönemlerini tanımlayan ve özünde tarımsal ekonominin etken olduğu dönemlerde fizyokratlara göre artık, "veri bir işgücünü idame ettirebilmek için gerekli olan fondan artakalan tarımsal 'safı ürünü' temsil eder." Fizyokratlar için artığın tek kaynağı tarımsal etkinliktir. Kapita-

list ilişkiler ve özellikle endüstriyel üretimin gelişmesine bağlı olarak ekonomistler "her türlü emeğin değer yarattığını kabul ettiler; yani tarım dışında da değer ve dolayısıyla artık yaratılabildi" (Keyder, 1983, 184). Toplumsal zenginliğin kaynağını sermaye birikiminde gören klasik iktisatçılar için birikimin özellikle ürün olarak aktarılması anlamına gelir. Kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte artık kavramı kapitalist ekonomi dolayısıyla klasik yazında önemli bir yere sahip olmuştur. Örnek olarak Ricardo toprak sahibi sınıfların toplumsal artığın bir kısmını ele geçirdiğini ve ele geçirdiği bu kısmı üretken alanlarda kullanmadığı için sermaye birikimini olumsuz yönde etkilediği düşüncesine sahiptir. A. Smith ve Ricardo'da artık, "safî ürünle, emeğe varlığını idamesi için ödenen meblağ arasındaki fark olarak" tanımlanmakta (Keyder, 1983, 184).

K. Marx, artığın kapitalist toplumlarda yaratılması ve aktarılma mekanizması üzerinde yoğunlaşmış ve kapitalist toplumlarda artığı *artık değer* olarak tanımlamıştır. Kapitalist ekonomide artı-değer yaratılma sürecinin iki aktörü vardır; emek-güçlerinden başka yaşamak için başka bir şeyi olmayan işçiler ve belirli bir sermayeye sahip olan kapitalistler. Kapitalistler ellerindeki sermayeyi üretim sürecini başlatmak için kullanırlar. Elleriindeki sermayeyi bir yandan üretim için gerekli olan ve sabit sermaye olarak tanımlanan bir dizi araç ve gereçle, bu araç ve gereci harekete geçirecek değişken sermayeye yani emek-gücüne harcarlar. Anlaşılacağı gibi kapitalist topluma özgü bir durumla karşı karşıyayız, özünde diğer metalar gibi olmayan ve insandan mutlak olarak ayrılamayan işçinin emek-gücü kapitalist toplumda metalaşmıştır. Kapitalist ya da ödünç para-sermaye ile üretim sürecini başlatan girişimci, üretim sürecinde emek-gücünün açığa çıkardığı enerji sonucunda yaratılan yeni metaya içkin olan değeri piyasada para biçimine dönüştürdüğünde *üretim sürecinde* yaratılan değere de el koymuş olur. Kapitalistin burada amacı, üretim sürecine aktardığı para-sermayesinin artarak kendine geri dönmesini sağlamaktır. Burada üretim sürecinde emeğini meta olarak kapitaliste satan işçi emeği karşılığında *ücret alınırken*, üretim sonucunda ortaya

çıkan malın/metanın satışı ile elde edilen para yani üretilen metanın değeri, kapitalistin üretim başında üstlendiği üretim araçlarının değeri ile işçiye ödenen ücretin toplamından daha fazladır ve bu fazla kapitalistin kârını da içerir. K. Marx'a göre fazlanın kaynağı "işçinin yarattığı ve kapitalistin ele geçirdiği artık değerdir." Kapitalist toplum, bu anlamda artığın farklı bir tarzda elde edilmesi ve aktarımı ile diğer toplumlardan ayrılır. Özellikle insan ilişkilerinde aracılık yapan para, artı değer elde edilmesi ve aktarılmasında özgün bir işlev yüklenir. Emek gücünün değer yaratması ve aynı zamanda emek gücünün kapitalist toplumda bir meta gibi alınıp satılması, kapitalist toplumda artığın aktarılma biçimini belirlediği gibi kapitalist gelişmenin de nasıl gerçekleşeceğini belirlemiştir.

Artı değer kavramı daha sonra gelişme ya da azgelişmişliği anlamak için sıkça kullanılan bir kavram olmuştur. Azgelişmiş toplumlarda artığın olmadığı, yaratılmadığı anlamına gelen kısır döngü teorilerine karşı, azgelişmişlik yazınında azgelişmişliğin nedenini azgelişmiş olan ülkenin yarattığı artığa diğer ülkelerin el koymasına bağlarlar. Yine gelişme yazını açısından toplumsal artığın kullanılma ve aktarılma biçiminin gelişme için oldukça anlamlı olduğu belirtilmiştir.

Artıkla ilgili bu açıklamalardan sonra işbölümünün tarihsel gelişiminin analizine yeniden dönebiliriz. Artı ürünle birlikte artı ürünün artışına bağlı olarak toplumda en önemli işbölümü, tarımsal üretimle uğraşanların yanı başında tarımsal üretimle direkt uğraşmayan bir kesimin ortaya çıkması ile gerçekleşmiştir. Bu kesim artı ürünün varlığında ortaya çıkar. Elde edilen fazla ürünün korunması için gerekli olan yeni üretim aktivitelerinin varlığına bağlı olarak toplumsal ilişkilerin yeni bir biçim almasına neden olur. Artı ürünün miktarı daha da artınca, ürün fazlası, ticaretin gelişmesine ve ticaretin gelişimine paralel olarak ulaşım ve taşıma işinde uzmanlaşan bir kesimin varlığına yol açmıştır. Anlaşılacağı gibi artı-ürün ya da emeğin varlığı işbölümünün yoğunlaşarak artmasının biricik kaynağı olmuştur.

İnsanın doğayı dönüştürmede gerçekleştirdiği bir aşama olarak, ihtiyacından daha fazlasını üretmesi, bir süre sonra, sa-

dece varolmak/ beslenmek amacı ile yapılan üretken eylemliliklerin yanı sıra, bu üretken faaliyet sonucu elde edilen fazla ürünün değerlendirilmesi için, zanaat ve ticaret etkinliklerinin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bununla birlikte işbölümü daha da gelişecek, ve bu daha sonra insanların temel üretken faaliyetlerini sürdürdükleri toprak ve diğer üretim aletlerinin sahipliği gibi yeni ve yeni olduğu kadarıyla toplumsal ilişkiler açısından önemli bir olguyu açığa çıkaracaktır. Burada işaret etmeye çalıştığımız *mülkiyet ilişkileridir*. Toprak ve diğer üretim araçlarının ve hatta köle olarak insanın bizzat kendisinin mülkiyete geçirilmesiyle birlikte, mülkiyet ilişkileri bir başka önemli toplumsal ilişkinin de gelişmesine neden olmuştur. Bu ilişki ise üreticilerle, üreticilerin ürettikleri ürün üzerinde hak iddia eden ve özünde bu hakkı üretim araçları ya da toprağa sahipliğinden alan yeni bir ilişki biçiminin yani *mülkiyet ilişkilerinin* sonucu olan *denetleme ilişkilerinin* gelişmesine yol açacaktır.

Hiç kuşkusuz ilk dönemlerde insanların temel üretken faaliyetlerini sürdürdükleri tarımsal topraklar büyük önem kazanmıştır. Bu ise, topraklar üzerinde hak elde etme mücadelelerine ve bir dizi küçük ölçekli savaşların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Varolan tarımsal alanların korunması ve etkin olarak işletilmesi ile yeni zenginlik kaynakları olarak diğer tarımsal alanları işleyen emek gücünün ele geçirilmesinin (çünkü tarımsal alanlar yeteri kadar vardı) iki önemli sonucu olmuştur;

- ilk olarak, insan insan ilişkilerinde artık direkt üretim ya da biyolojik ihtiyaçlara dayanmayan bir ilişki olarak *yönetim ilişkileri* ortaya çıkmıştır.

- ikinci olarak, verili mülkiyet ve toplumsal birliktelikleri korumak için oluşturulan ve belirli bir siyasal birliktelik dolayında orduların toplumsal güç olarak gelişmesidir.

Dışsal saldırılardan koruma amacı güden ve ayrıca üretimin daha etken sürdürülmesi için geniş çaplı işleri örgütleyen siyasal birimlerin üretim süreci içindeki en önemli etkisi zamanla üretilen artı ürün üzerinde kontrol hakkını elde etmesi ya da bu hakkı elinde tutanların çıkarlarının sürekliliğini sağlamasıdır.

Toplumsal fazlanın artışı, toplumsal farklılaşma ve uzman-

laşmayı ve dolayısıyla işbölümünü önemli ölçüde etkilemiştir. Artı ürünü kontrol edenlerle, artı ürünü bizzat üretenler arasındaki işbölümü, diğer yandan toplumsal yapıda *mekansal işbölümünün* gerçekleşmesine neden olmuştur. İleride de değişeceğimiz gibi, toplumsal yapının somut belirlenim biçimi olarak belirli bir mekanda yerleşme zorunluluğu, toplumsal ilişkilerin birbirinden farklı ve uzmanlaşmış mekansal yapıların varlığına yol açmıştır. Özellikle artı-ürün üzerinde kontrol yetkisi olan ve bu anlamda denetleyici olarak tanımlanacak kesimlerin yerleştikleri kentsel alanlar, yönetimin yapıldığı alanlar olurken, kırsal alanlar üretimin yapıldığı mekanlar/birimler olmuştur. A. Şenel'in açık bir şekilde vurguladığı gibi, "toplumsal artığın toplandığı ve dağıtıldığı merkezlerde, tarımsal üreticiler yanı sıra din adamları, tapınak hizmetçileri, zanaatçılar, tacirler ve askerlerle kalabalık bir nüfusun oluşmasına yol açmıştır." İnsanın insanlaşma sürecine paralel olarak, farklılaşma, uzmanlaşma yeni kesimleri özellikle üretime direk katılmayan kesimleri yaratırken, aynı zamanda bu kesimlerin yoğunlaştığı mekanların da varlığına neden olmuştur. Marx ve Engels, kent ile kırın birbirinden ayrılması ile ortaya çıkan işbölümünü, "en büyük maddi ve zihinsel işbölümü" olarak tanımlarlar. Ayrıca bu ayrımla "kent ile kırsal arasındaki karşıtlık, barbarlıktan uygarlığa, aşiret düzeninden devlete, bölgesellikten ulusa geçişle birlikte ortaya çıkar, ve zamanımıza kadar bütün uygarlık tarihi boyunca sürüp" gittiğini vurgulamışlar (Marx ve Engels, 1987, 87). Gerçekten de kent ile kırsal arasındaki mekansal işbölümü, bir defa başladıktan sonra, işbölümünün artarak gelişmesinin merkezi artık kentler olmuştur. Böylece tarım dışı basit zanaat üretiminin merkezi olan kentler, daha sonra dönüşerek, manüfaktürün ve dahası büyük ölçekli fabrikaların yoğunlaştığı mekanlara dönüşecektir. Kentlerin gelişmesine paralel olarak *ulaştırma faaliyetleri* gelişmiştir. İletişim ve ulaşım faaliyetleri anlaşılacağı gibi üretilen ürünün artışına paralel olarak gelişme gösterirken, aynı zamanda ticaretin hacminde bir artış, ve dolayısıyla kentler arası ticaretin hızlanmasına neden olmuştur. Artan ticaretin ihtiyaçlarını karşılayamayan lonca sistemi, yavaş yavaş

gerilemeye başlamış buna karşılık ticarete konu olan alanlarda gerekli üretim artışı için manüfaktür üretim öne çıkmaya başlamıştır. Manüfaktür üretim, temelde iki farklı şekilde ortaya çıkmıştır;

i- "Çeşitli bağımsız el zanaatlarına bağlı olan ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu, işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmalarıdır."

ii- Manüfaktürün gelişmesi için ikinci yol ise, aynı işi yapan insanların bir araya toplanmasıdır.

Marx'a göre bu tür bir manüfaktür de "hâlâ eski usul el zanaatları şeklinde çalışır. Ne var ki, çok geçmeden dış koşullar, işçilerin tek bir yerde toplanmasından ve aynı zamanda çalışmalarından daha başka türlü yollardan yararlanılmasına yol açar. Belli bir sürede daha çok sayıda mal teslim edilmesi gerekebilir. Bunun için eldeki iş, yeniden bölünür. Her zanaatçının çeşitli işlemleri art arda yapması yerine, bu işlemler, yan yana yürütülen, birbirleriyle ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilir; her iş, ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır. İşin böylece rast gele parçalanması yinelenir, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleşir" (Marx, 1986, 353). Aslında burada bahsedilen dar anlamda işbölümünün gelişimidir. Dar anlamda işbölümü tarihsel olarak ilk defa 16. ve 18. yy arasında ortaya çıkmıştır. Dar anlamda işbölümü, toplumsal düzeyde kapitalist, yani üretim araçlarını bir araya getiren bir sosyal kesim/sınıf ile kapitalistlere emeğini bir meta olarak satan kesim/sınıfın varlığı ile kesişen yeni bir işbölümünün varlığını gösteriyor. Dar anlamda işbölümünün manüfaktür olarak gelişmesi ile birlikte sadece işbölümü değişmiş olmakla kalmıyor, ihtiyaçları giderme için kullanılan temel kaynak tarımsal faaliyetten, endüstriyel faaliyete, yani maddelerin dönüştürülmesi faaliyetine kayıyor. Üretim ve üretilenlerin dolaşımı için kullanılan teknoloji bu aşamada daha da gelişmiştir. On binlerce yıl üretken faaliyeti sürdüren köylüler, toprakları ve üretim araçlarını terk etmek zorunda kalıyor, ve yaşamak

için sadece emek-güçlerini pazarlamak zorunda kalıyorlar. Bu gelişmeler sadece toplumun ayakta kalma mücadelesinin tarımsal alandan kentsel endüstriyel alanlara kayması anlamına gelmiyor, dahası daha önceki topluma özgü insan-insan ilişkilerinin ve doğayı kullanma tarzının tepeden tırnağa değişmesi anlamına geliyor. Özellikle toplumsal zenginliğin üreticileri olan işçiler ile mülkiyet ve üretim süreci üzerinde kontrolü elinde bulunduran kapitalistler arası ilişkiler ve dolayısıyla yeni denetleme mekanizmalarının gelişmesine neden olmuştur.

Daha önce sosyalizasyona ilişkin açıklamalarda da vurguladığımız gibi denetimin merkezileştiği yer dar anlamda işbölümünün geliştiği iş yerleri oluyor, daha önce loncalarda çalışan zanaatkarlar ya da kırdan kopmuş gelen köylülerin emekleri, belirli bir zaman dilimi içinde satın alındığı için tamamen satın alanın mülkiyetinde kullanılacak bir araca dönüşmüştür. İşbölümünün ulaştığı bu aşamada belki de daha da önemli bir diğer gelişme, daha önce bir üretimin tüm aşamalarını gerçekleştiren zanaatkarın tüm üretken yeteneklerinden uzaklaşmasıdır. Yetenek ve donatılarından uzaklaştırılan bu kesim, sadece işin bir parçasını üreten ve üretken etkinliklerini kaybeden bir kesim oluyor. Yani üretken ve yaratıcı emek, işbölümünün gelişmesine paralel olarak sadece işin bir parçasını üreten, bütünsel ürün sürecinin bir parçasına dönüşmüştür.

Dar anlamda işbölümü, özünde kapitalistlere işçiler üzerinde işyeri temelinde denetim kurma olanağı verirken, diğer yandan toplumsal düzeyde işbölümü üretim üzerinde denetim kuran bir dizi kapitalist arasında yani kapitalist- kapitalist ilişkisinin varlığını ortaya çıkarır. Kapitalistler arası bu ilişkiler, bireysel kapitalistin kendi işyerinde kurduğu denetim ve disiplinin sağladığı güvenilir ortamdan uzak ve belirsizliklerin daha çok olduğu bir alandır. Belirsizlik ve risk faktörünün toplumsal işbölümüne bağlı olarak artmasının temel nedeni, toplumsal ilişkilere taraf olan kapitalistlerin ürettiklerini piyasaya sunma sürecinde, daha fazla pazar payı kapma mücadelesine girmeleridir. Rekabet kapitalizmin gelişmesinin bir diğer belirleyici unsurudur.

Para ve Meta

İşbölümü açısından kapitalist toplum için söylenmesi gereken temel bir diğer vurgu, bu yapı içinde para ve metanın özel bir yeri olmasıdır.¹⁷ Meta ve para bu yeni toplumsal ilişkilerin bütünü içinde yeni işlevler yüklenmiştir. Kapitalizmi toplumsal ilişkiler sistemi olarak tanımlayan en önemli değişken, bu ilişkilerin "muazzam bir meta birikimi" üzerinde yükselmiş olmasıdır. Meta "bizim dışımızda bir nesnedir ve taşıdığı özellikleriyle, şu ya da bu türden insan gereksinimlerini gideren bir şeydir." Metalar gereksinimleri giderme açısından bir *kullanım değerine* sahiptirler. Kullanım değerine sahip olan metaları tanımlayan "ortak tek bir özellikleri" onların emek ürünleri olmalarıdır. Bu anlamda her meta (ürün ya da üretim aracı) belli bir emek süresinin nesnelleşmesidir (Marx, 1979a, 203).

Diğer yandan her meta, kullanım değerinin yanı sıra değişim değerine sahiptir, "Değişik büyüklükteki değişim-değerleri olarak metalar, değişim değerinin özünü teşkil eden o basit, tek biçimli, genel soyut emeğin az ya da çok miktarlarını temsil ederler" (Marx, 1979b, 48). Büyük ölçülere varan meta üreten bir mekanizma olarak kapitalizmde, üretilen metaların hızla piyasaya sürecine aktarılması ve nihai olarak tüketilmesi gerekir. Kapitalist toplum açısından belki de en önemli gelişme, paranın kapitalist ilişkilerin tanımladığı bir dizi işlevi üstlenmesidir. Meta ve piyasa arasındaki kapitalist ilişkilerin kurulmasında para eski ilişki ve değerlerin yıkılmasında önemli işlevler üstlenmiştir. Para, kapitalizm öncesi ekonomide varolan ilişkileri birbirinden izole eden ve bu anlamda ekonomik işleyişi sınırlayan problemlerin üstesinden gelmiştir.¹⁸ Metaların birbirleri karşısındaki konumlarını ölçen birim olarak para, değer dışsal ölçüsü olduğu oranda, metaların birbirlerine karşı değerlerini *zaman* ve *mekandan* bağımsız olarak belirleme işlevini üstlenmiştir (Altvater, 1993, 58). Para, *zaman* ve *mekan* sınırlamalarının üstesinden gelmesi ile, piyasa sürecinin öz ve biçim ara-

¹⁷ Meta ile paraya ilişkin bu açıklamalarımız daha önceki çalışmamızdan alınmıştır. F. Ercan (1997).

¹⁸ Paranın kapitalist toplumdaki işlevlerinin anlamlı ve erken dönem bir çalışma için bak: G. Simmell (1991).

sındaki ilişkilerinde köprü işlevi görür. Ernst Mach'ın vurguladığı gibi para, meta üretimi üzerinde yükselen toplumlarda, sonsuz sayıda sosyal ilişkilerin ördüğü ilişkiler ağının merkezinde yer alır. Bu anlamda para bireysel değişim ilişkilerinin düğüm noktasıdır (Mach'tan aktaran, Hilferding, 1981, 34).

Kapitalist ekonominin tanımladığı piyasayı önemli kılan temel özellik, piyasada normal mallar gibi yeniden üretilmeyen toprak ve emek ve belki de en önemlisi bizzat paranın kendisinin metalaşmasıdır. Metalaşma sürecini tanımlayan öze ilişkin bir özellik ise, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin gelişmesidir. Mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte, emek gücünün ürettiği ürünler, ürünü üretenin dışında mülkiyete konu olmasının ötesinde, emeğin bizzat kendisi bir mülkiyet ilişkisi içinde alınıp-satılabilir metaya dönüşmüştür. Böylece kapitalist mülkiyet sistemi her noktayı *metaya* çevirdiği gibi, metaya çevrilen her şey ise mülkiyet konusu olmuştur. Kapitalist mülkiyet ilişkilerinin kendini önceleyen mülkiyet ilişkilerine göre daha esnek olmasını sağlayan en önemli özelliği, değerlerin ölçüsü ve bu anlamda dolaşım aracı olan paranın "salt dolaşım aracı biçiminde iken oynadığı uşak rolünden aniden çıkıp, metalar dünyasının efendisi ve Allah'ı kesilivermesidir." Dolaşım süreci dışında para, artık başlı başına amaç olmuştur. Marx'ın vurguladığı gibi para "*para olarak para*" konumuna geçmiştir. Paranın başlı başına para olarak genel kabul görmesi "*genel olarak tüm mülklerin temsilcisi, tüm nesnelerin soyut toplumsal özü, mübadele değerinin elle tutulur cisimlenmiş biçimine*" dönüşmüştür (Marx, 1979a, 258-259). Mülkiyete konu olan şeylerin en soyut biçimi olarak para mülkiyet sahibine bir dizi avantaj sunar. Bu avantajların farkında olan M. Keynes soruna bireylerin psikolojik eğilimleri açısından yaklaşarak, bireylerin normalde ellerinde nakit para tutma eğilimleri olduğunu belirtmiş (likidite teorisi) ve bu eğilime bağlı olarak da para talebini yeniden tanımlama yoluna gitmiştir. Marx ise çok daha önceleri paranın sırf dolaşım alanına ait olmayan bir dizi işlev yüklenerek dolaşımın dışına çıktığı ve bu anlamda mülkiyetin ve sermayenin en soyut temsilcisi olduğunu belirtmiştir.

Böylece paranın yeni ilişkiler içinde üstlendiği karmaşık işlevlerin anlaşılır olması için; "paranın kökeninin metanın kendisinde olduğunun belirtilmesi gerekir. Para *bu anlamda*, ürünlerin değişim amacı ile üretildiği yeni bir toplumun, tepeden tırnağa değişen yeni bir toplumun ürünüdür ve bu toplumda yüklendiği işlevler, kendisini önceleyen toplumsal yapılardan temelde farklıdır. Değişen ve farklılaşan işbölümü ile "Tüm ürün ve faaliyetlerin çözülüp mübadele değerlerine dönüşmesi, üretimdeki sabit kişisel (tarihi) bağımlılık ilişkilerinin de çözülüp, üreticilerin bütün-taraflar arası bağımlılığına dönüşmesini varsayar. Her bireyin üretimi öteki bütün bireylerin üretimine bağlıdır; bunun gibi ürünün üretici bireyin elinde ihtiyaç maddesine dönüşmesi de ötekilerinin tüketimine bağlı hale gelmiştir. Fiyatlar eskidir; mübadele de öyle; ama birincisinin gitgide artan bir oranda üretim maliyetince belirlenmesi, ikincisinin de giderek tüm üretim ilişkilerine egemen olması ancak burjuva toplumunda yani serbest rekabet toplumunda en ileri anlatımına kavuşur ve sürekli olarak gelişmeye başlar" (Marx, 1979a, 227).

Metaların sosyalleşmesini sağlayan değişim değeri, böylece "özgül olarak toplumsal olan bir emek biçiminin nesnel ifadesinden başka bir şey "olmadığı ölçüde para değer değişimini olanaklı kılan ve tekil karşısında evrensel olanı bireysellik karşısında toplumsal olanı temsil eder. Soyut insan emeği ile birbirine eşitlenen metaların değişim süreci içinde gerçek karşılaşmaları, değerın kendini başka bir biçimde göstermesi ile mümkün hale gelir. Değer, soyut, sosyal ve evrensel varlığını *parada* somutlaştırır (Reuten ve Williams, 1989, 64). Diğer yandan paranın aldığı biçim ve işlevler de kapitalizmin gelişim sürecine bağlı olarak farklı biçimler almıştır. Değerın para olarak kendini gösterdiği en genel ve basit biçimi, *meta-para* biçimidir. "Metanın mübadele değerının, metanın yanı sıra ayrı, özgül bir varlık kazanmış" biçimi olan para böylece "tüm metaların birbirleriyle eşitlenebilecekleri, karşılaştırılabilecekleri, ölçülebilecekleri varoluş biçimi" olması, meta üretimine dayalı kapitalist topluma özgü bir dizi özellik kazanır. Bu anlamda para biçimi özünde sosyal ilişkilerin ürünüdür (Harvey, 1982, 10). Kapita-

list ilişkilerin başlangıç dönemlerinde para biçiminin meta olarak kendini göstermesi, (yani altın ve gümüş olarak göstermesi) genellikle "para-olma niteliğinin toplumsal bir sürecin sonucu" olması gerçeğini gözlerden gizlemiştir. Oysa "Altın ve gümüş, kendi başına para değildir. Doğa para üretmez-tıpkı döviz kurları ya da bankerler üretmediği gibi" (Marx, 1979a, 270). Para toplumsal ilişkilerin yeni biçimi içinde tanımlanmış, fakat diğer yandan paranın kendine özgü işleyiş tarzı ise sosyal ilişkiler önüne bir perde çekerek, bu ilişkileri anlamamız yönünde önemli bir engel haline dönüşmüştür.

İnsanın gelişiminde yeni bir aşama olan kapitalist toplum meta ve paranın yeni ilişkiler dolayında üstlendiği işlevlere bağlı olarak açığa çıkan işbölümü sonuçta, üretimin büyük boyutlara varmasına ve piyasaya sunulan metaların hacminin muazzam ölçülere varmasına yol açacaktır. Bu gelişmelerin doğal sonuçlarından biri, üretim yapan büyük işyerlerinin gelişmesidir. Büyük ölçekli üretim ve firmaların gelişimi, işbölümünün oldukça artmasına neden olacaktır. Bu gelişmenin daha açık anlamı ise, işyerlerinde üretim sürecinin denetlenmesinden üretilen ürünlerin dolaşımından personel, muhasebe işlerinden sorumlu olan bir kesimin gelişmesidir. Ölçek ve kapasite artışının sonucunda, değişkenlerin kontrolü ve dahası değişkenlerin çoğunluğunda amaçlanan faaliyetlerin etkin bir şekilde yerine getirilmesi *rasyonalizasyon* olarak tanımlanan bir süreci başlatmıştır.

Diğer yandan gelişmeler iş bölümü açısından sadece üretim merkezli bir dizi değişimin yanı sıra, üretim dışı etkinliklerin de artarak önem kazanmasına neden olmuştur. Üretilen malların ticaret kanalı ile hareketliliği ve buna karşılık parasal ekonominin gelişmesi, mal ve para hareketlerinin kontrolünü üstlenecek yeni bir dizi kesimin muhasebecilerin, bankacıların, borsacıların varlığına neden olacaktır.

Üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerinde gözlemlenen farklılaşmaya paralel olarak gelişen ve literatürde "beyaz yakalılar" olarak tanımlanan bu kesimler işbölümünün direkt sonuçlarından biri olmuştur. Üretimin büyük oranlarda artması ile kapitalistlerin elinde biriken zenginlikler, diğer yandan diğer

kapitalistlerle sürdürülen rekabetin varlığında, üretimde yeni teknikler kullanılmasını motive etmiş ve insanlık tarihinde M. B. Kıray'ın neolotik devrimden sonra ikinci büyük devrim olarak tanımladığı sanayi devriminin koşullarını yaratan koşulların varlığına neden olmuştur. Sonuç olarak bu koşullar yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız şu değişkenleri öne çıkarmıştır;

- büyük boyutlara varan *meta üretimi*,
- *paranın* yeni işlevlerle etkin bir konuma geçmesi,
- işçileşme, *emeğin metalaşması*,
- meta, para ve emeğin alınıp-satıldığı, karşı-karşıya geldiği yer olarak *piyasalar*.
- ve son olarak kapitalizmle birlikte *teknoloji ve makine kullanımı*nda büyük artışlar olmuştur.

Makine kullanımının verili işbölümü üzerinde oldukça büyük etkileri olmuştur. En basit anlamıyla makine kullanımı, "eskiden işçi tarafından yapılan aynı işin makine tarafından yapılmasıdır." Makineleşme ile başlayan süreç zamanla işçiyi "üretim sürecinin başlıca faktörü olacak yerde, sürecin kenarında duran bir bakıcı" haline sokar. Para kavramının sosyal ilişkileri anlamamızı zorlaştıran yönü gibi, makine kavramı da verili sosyal ilişkileri anlamamızı zorlaştırır. K. Marx'ın vurguladığı gibi "doğa makine yapmaz, lokomotifler, demiryolları, elektrikli telgraflar üretmez. Bunlar insan çabasının, sanayi ürünleridir; doğal hammaddelerin insanın doğaya hakim gelen iradesinin ya da insanın doğa üstündeki etkinliğinin organlarına dönüştürülmesidir." (Marx, 1979, 654). Hal böyle iken, kapitalist ilişkilerin gelişmesine paralel olarak, makineleri üreten emek, makinenin egemenliği altına girmeye başlamıştır. Özellikle bir aşamadan sonra, makineler üretim sürecinde işçilerin hareketlerini denetleyen bir biçim almıştır. Diğer yandan daha geniş düzlemde, emeğin verimliliğinin artırılması gibi bir amacının yanı sıra makineleşme, emek-sermaye arasındaki ilişkiye bağlı olarak farklı bir işlev yüklenmiştir. Bu çelişkili bir konuma işaret eder. Makineler emeğin yerine ikame edildiği sürece, kapitalist açısından emeğin bir sınıf olarak sorun çıkardığı anda, işçi sını-

fının karşısına emeği çıkarması (ikame etmesi) toplumsal ilişkiler açısından önemli bir dizi sonuç doğurmuştur/doğurmakta.

Bu kısa bilgilerden de anlaşılacağı gibi, insan doğa/insan insan ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan toplumsal işbölümü, toplumsal yapıları ve toplumsal değişmeyi anlamamız/açıklamamızı kolaylaştıran temel bir değişken haline gelmiştir.

c- Mülkiyet İlişkilerinin Gelişmesi

İşbölümünün gelişmesiyle birlikte *mülkiyet ilişkileri* insan-insan ilişkilerini ve toplumsal yapıyı tanımlayan önemli bir diğer değişken olmuştur. İnsanın doğa karşısında ayakta kalma mücadelesinin gelişmesine paralel olarak, kullanılan araçların gelişmesi, zamanla bu araçları ve araçların kullanıldığı üretken eylemlilik alanlarının (toprak, atölye, fabrika) ortak kullanımı ile özel kullanımı arasında bir dizi çelişkinin varlığına neden olmuştur. Bu çelişkilerin artmasıyla birlikte *mülkiyet ilişkileri* insan-insan ilişkilerinin önemli belirleyicilerinden biri haline gelmiştir. Mülkiyet kavramının en açık anlatımını Roma Hukuku'nda bulabiliriz. Roma hukuku *mülkiyeti, jus utendi et abutendi resua, quatenus juris ratio patitur* hak nedeninin kapsadığı oranda, malı kullanmak ve maldan yararlanmak hakkı olarak tanımlar" (aktaran Proudhon, 1969, 91). Roma Hukuku üzerine araştırmalar yapan M. Weber'e göre mülkiyet özünde, "belirli avantajların tekelleşmesi" ve tekelleşen bu hakların ancak bu haklara sahip olan kesimlerce kullanılmasıdır. Diğer yandan, bu haklara sahip olmayan bireylerin belirli ilişkilerin dışında tutulması (exclusion), ya da ancak özel koşullara sahip olanların bu ilişkilere girmesine izin verilmesi de mülkiyet olgusunun önemli bir diğer sonucudur"(Parsons, 40, 41). M. Weber mülkiyete ilişkin bu açıklamalarından hareketle, sosyal ilişkileri kapalı ve açık ilişkiler (open and closed relationships) olarak tanımlamıştır. Weber, pazar ilişkilerini açık ilişkilere örnek olarak gösterirken, bir dizi hakların mülkiyete bağlı olmasının tarihsel süreç içinde bir çok örneği olduğunu belirtmiştir. Özellikle M.Weber, mülkiyet hakkı içine sadece elle tutulabilir nes-

nelerin değil, elle tutulamayan nesnelerinde girdiğini söyler. Örnek olarak Hindistan'da kast sistemine üye olmanın sadece bir kesim için tanınan bir hak olduğunu ve bu anlamda sosyal ilişkinin sınırlı bir grup içinde gerçekleştiğini belirtmiştir (Weber, 1965, 148). Mülkiyet ilişkileri aslında dar anlamında, bir mülke sahip olanın bu mülkü kullanma hakkı olarak ele alınmaz. Özellikle hukuk dilinde açığa çıktığı biçimiyle, mülkiyet; nesne ile ona sahiplik arasındaki tek taraflı bir ilişki değildir. Yine M. Weber'in vurguladığı gibi mülkiyet özünde bir sosyal ilişkidir, birilerini dışlar ya da birilerinin bu sisteme girmesi için belirli şartları yerine getirmesi gerekir.

Ayrıcalıklı bir konum sağlayan mülkiyet hakkı, sadece bu hakkın kullanılması ile sınırlı olmayıp, mülkün sahiplik haklarını elinde bulunduran ile bulundurmayanlar arasında bir dizi sosyal ilişkinin varlığına neden olur. Yani eğer mülkiyet hakkı toprak sahipliği olarak açığa çıkıyorsa, toprak sahibi toprak üzerindeki haktan dolayı toprağı tarımsal amaçla kullanan köylü ile kiracı ilişkisine girer. Ya da sermayedar olarak bir dizi üretim aracını mülkiyetinde bulunduran birisi, bu haktan yararlanarak bu üretim araçlarıyla üretimi gerçekleştirebilmek için, üretim araçlarına sahip olmayan bir kesim olan işçilerle ilişkiye girer. Anlaşılacağı gibi, özellikle temel ihtiyaçları karşılaması için gerekli üretim araçlarının mülkiyeti, sosyal ilişkilerde önemli bir değişkendir. Sosyal yapının oluşumunda özel bir yere sahip olan mülkiyet ilişkileri, B. Boran'ın erken dönem çalışmalarında belirttiği gibi, sosyal yapıyı tanımlayan en önemli ilişki biçimlerinden biridir ve bu ilişkide belirleyici olan "kullanılan doğal kaynakların ve işletme vasıtalarının topluluğu teşkil eden insanlar arasında nasıl dağıldığı sorusudur (Boran, 1992, 10).

Kullanılan doğal kaynaklar ve üretim araçlarının toplumsal ilişkiye taraf olanlar arasındaki dağılımı, tarihsel süreç içinde bu ilişkilere taraf olanlar arasındaki zengin dinamiklerce belirlenir. Çünkü insanların insanlaşması ve doğanın dönüştürülmesi sürecinde gerçekleşen farklılaşma, uzmanlaşmaya bağlı olarak gelişen işbölümünün farklı düzeylerinde mülkiyet ilişkileri de farklı olacaktır. Bu "işbölümünün gelişmesinin çeşitli evrele-

ri, bir o kadar, farklı mülkiyet biçimlerini temsil eder; bir başka deyişle, işbölümünün her evresi, işin konusu, aletleri ve ürünleri bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri de belirler" (Marx ve Engels, 1987, 39).

Mülkiyet ilişkileri açısından belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise, mülkiyeti toplumsal ya da özel biçimler şeklinde açığa çıkmasıdır. Toplumsal mülkiyet durumunda üretim araçları "toplumun tüm üyelerinin iştirak halinde mülkiyetidir. Burada <<toplum>> deyiminden, elbirliği ve işbölümü ilişkileriyle birbirine bağlı tüm insanların mülkiyeti" anlaşılır. Özel mülkiyet ise; " bireysel bir mülkiyet olabileceği gibi, bütün toplumu kapsamayan bir insan grubunun, örneğin bir ailenin, bir anonim şirketin ya da başka türden tüzel kişilerin mülkiyeti de olabilir" (Lange, 1975, 40).

Mülkiyet hakkı ve bu hakkın sosyal ilişkiler üzerinde yarattığı etkiler, sosyal bilimlerin üzerinde fikir birliğine varamadığı konulardan biri olmuştur. J. J. Rousseau'nun toplum analizinde mülkiyetin özel bir yeri vardır. Rousseau toplumları mülkiyet ilişkilerinin olmadığı ve insanların görece mutlu olduğu bir dönemle, mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi ile oluşan ve genellikle olumsuz etkileri olduğu düşünülen bir dönem olarak ikiye ayırmıştır. İnsanların huzurlu ve eşit olduğu erken dönem, yani avcılık ve toplayıcılık dönemlerinde eşitlik ve özgürlük hüküm sürmekteydi, fakat daha sonra tarımsal üretime geçildiğinde bu cennet dünya ya da yazarın deyimi ile "doğa durum" bozulmuştur. Doğa durumunun ya da mutluluğun yok olmasının temelinde ise, toprak üzerinde özel mülkiyetin gelişmesini göstermiştir. Özel mülkiyet insan-insan ilişkilerinde eşitsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yazarın anlatımıyla "Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip <<bu benimdir>> diyebilen, ve buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu olmuştur. Bu sınır kazıklarını söküp atacak ya da hendeği dolduracak, sonra da, hem cinslerine <<bu sahtekara kulak vermekten sakının. Meyvelerin herkese ait olduğu, toprağın ise kimsenin olmadığını unutursanız mahvolursunuz>> diye bağırarak adam, insan türünü nice suçlar-

dan, nice cinayetlerden, nice yoksulluklardan ve nice olaylardan korumuş olurdu" diye yazarak mülkiyetin insanlar arası ilişkiler için ne kadar önemli bir olay olduğunu ortaya koymuştur (J. J. Rousseau, 1968, 18). Mülkiyet olgusunun toplumsal ilişkiler üzerindeki en önemli etkisi, ilişkiye taraf olanların farklı donanımına sahip olmasına yol açmasıdır. "Fakat bir insanın başka bir insanın yardımına muhtaç olduğu andan itibaren, bir kişinin iki kişiye yetecek kadar yaşama araç ve gereçlerine sahip olmasının yararlı, kârlı olduğu fark edildiği andan itibaren *eşitlik kayboldu, mülkiyet işe karıştı, çalışma zorunlu oldu: geniş ormanlar insan teriyle sulanması gereken, köleliğin ve sefaletin derhal filiz verip ekinlerle birlikte arttığı hoş ve güleç kırlar haline geldi*" (Rousseau, 1968, 142).

Mülkiyetin toplumsal açıdan bir dizi olumsuz etkisi olduğu yönündeki analizlere örnek teşkil edecek bir diğer düşünür ise erken dönem yazarlarından J. Proudhon'dur. Proudhon'un mülkiyet için düşüncesi oldukça açık, ve açık olduğu kadar da acımasızdır. Ona göre, "*mülkiyet hırsızlıktır*", çünkü mülkiyet "başkasının malından, başkasının ustalığının ve emeğinin ürününden yararlanmak ve bunu dilediği gibi kullanma hakkıdır ve bir sözcükle, zarar ziyan ödentisi adıyla, ama, ödünç veriş karşılığı olarak toplanmış her kira, bir mülkiyet sözleşmesi, bir hırsızlıktır (Proudhon, 1969, 226).

Mülkiyeti olumsuz açıdan ele alan bu tarz ele alışlar karşısında, mülkiyeti aslında insanın doğuştan sahip olduğu bir hak olarak tanımlayan ünlü düşünür J. Locke, bu doğal hakkın aslında çok daha temel bir hak olan yaşam hakkının zorunlu sonucu olduğunu belirtmiştir. İnsanların kendi ihtiyaçlarını gidermek için bazı nesneler üzerinde mülkiyet hakkı olması, bu anlamda doğal bir şeydir. Yine erken dönem düşünürlerinden Destutt de Tracy için de mülkiyet insan varlığının zorunlu sonuçlarından biri, doğal bir haktır; "Gereksinimler ve gelirler, haklar ve ödevler, istemek yeteneğinden doğarlar. İnsan hiç bir şey istemeseydi, bütün bunların hiç birini elde edemeyecekti. Ama gereksinimlere ve gelirlere, haklara ve ödevlere malik olmak sahip olmak, bir şeye sahip olmak demektir. Sözü en yay-

gın anlamında kullanırsak, burada nice mülkiyet çeşidi vardır: bunlar bizim hakkımız olan şeylerdir" (Aktaran Proudhon, 1969, 110). Mülkiyetin bir hak ya da bir haksızlık sonucu ortaya çıktığı yönündeki düşünce biçimleri, sadece bilimsel bir analizin ürünü olmaktan çok insanların dünyaya karşı bir tavır alma, yaşam görüşü ile yakından ilgilidir. Biz bu anlamda bu tartışmanın haklılığı ve haksızlığını insanların yaşam görüşü alanına bırakarak mülkiyet ilişkilerinin tarihsel süreç içinde işbölümüne bağlı olarak ne gibi değişiklikler geçirdiğine kısaca bakalım.

İnsanlığın uzun geçmişine bakıldığında, mülkiyet düşüncesi ve mülkiyet ilişkileri insan ilişkilerindeki değişimlere göre çok daha yavaş bir değişiklik göstermiştir.¹⁹ Süreç içinde "ardı ardına aşılın etnik dönemlerin her birinde varlık sürdürme olanak ve araçlarıyla ilgili sanatlar artıp çoğaldıkça, mülkiyet konusu olabilecek şeyler de doğal olarak artmıştır. Mülkiyet biçimlerinin çoğalmasıyla birlikte, mülkiyete hak kazanma ile ve bunun verasetiyle ilgili bazı belirli düzenlemeler ortaya" çıkmıştır (Morgan, 1987, 45).

İnsanların doğayla direkt ilişkiye girdiği ve yakın çevresindeki bitki ve küçük hayvanları toplayıp avladığı ilk dönemlerde henüz mülkiyet tutkusu yoktu. Mülkiyet ilişkisi yoktu, çünkü yaşamını sürdürmesi için kullandığı üretim araçları basit taş ve kemikler ile bir dizi kişisel olabilecek süs eşyaları mülkiyete konu olacak nitelikte değildi. A. Şenel'in güzel bir tanımlaması ile "Geçimin elden ağıza olduğu bir ekonomide üretimle tüketim arasında bir mülkiyet durağı yoktu" (Şenel, 1985, 174).

İnsanlığın gelişiminde önemli bir aşama olan tarıma geçişin ilk başlarında da, temel üretim kaynağı topraktı ve toprak ortak kullanılıyordu. "Tarımın gelişmesiyle birlikte, ekime açılan yerlerde toprak mülkiyeti ortaya çıkmıştır. Toprak mülkiyeti kabileye ait olmakla birlikte, <<ekilebilir topraklar>> üzerinde bireylere ya da gruplara kullanım hakkı tanınmıştır" (Morgan, 1987, 366). Tarımsal üretime geçiş, insanlık tarihinde önemli

¹⁹ Burada mülkiyet ilişkilerinin tarihsel süreçte gelişimini, insanlığın erken dönemini ele alan ve bu anlamda oldukça önemli bir yeri olan Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum I-II* ve George Thompson'un çalışmalarını temel alarak özetlemeye çalışacağım. Morgan, (1983 ve 1987), Thompson (1983).

bir aşamadır. Toprağın ekilip-biçilmesi ile başlayan bu dönemde, yukarıda belirttiğimiz gibi farklılaşma ve uzmanlaşma artmış ve buna bağlı olarak da işbölümünde bir dizi çeşitlenme olmuştur. Tüm bu süreç sonucunda, toplumda yaratılan ürün miktarı olarak artarken, aynı zamanda üretilen ürünlerde bir farklılaşma gerçekleşmiştir. Tarımda gözlemlenen bu tür değişimler, toplumsal artı ürünün artmasına yol açarken, aynı mülkiyetin denetim biçimini önemli kılmaya başlamıştır. Özellikle üretim ile tüketimin zaman olarak farklılaşması, yani üretimin üretildiği an tüketilememesi, aynı zamanda yeni araç ve gereçlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Örnek olarak ürün fazlasını biriktirme ve taşıma amacı ile çömlekçilik, ya da ekilen tarlayı koruma amacıyla silahlar (oklar ve deriden yapılan kalkanlar) gibi bir dizi araç, ürünlerin bir yerden diğer yere taşınması için tekerleğin icadı gibi önemli değişimler gerçekleşmiştir. Aynı zaman süresi içinde diğer yandan ekilen topraklar gittikçe ortak mülkiyet olmaktan çıkmaya başlamıştır. Daha önce ortak mülkiyete konu olan şeyler, özellikle topraklar, aile mülkiyetine geçirilmeye başlanmıştır. Bu evrilmenin ileri aşamalarında, özellikle artı ürünün daha fazla açığa çıktığı aşamalarda, bu artışa kaynaklık eden ve zenginliğin biricik kaynağı olan toprağın önemi daha bir artmıştır. Toprakların kendine özgü özelliklerinin yanı sıra, çalışma hızı ve becerisine bağlı toprakların farklı ürünler vermesi, toplum içinde verili eşitlik ilişkilerinin bozulma sürecini hızlandırmıştır.

Toprağın bol, emeğin yetersiz olması bu toplumlarda emeği daha önemli hale getirmiştir. Toprağın işlenmesi için kullanılan aletlerin çok gelişmemiş olduğu göz önüne alındığında, toplumsal zenginliğin artması için biricik kaynak, emek gücüydü. Fakat dönemin koşulları göz önüne alındığında, emek gücünü sayısal olarak artırmak oldukça zordu. Bu zor durumu aşmanın tek yolu, yakın çevrede bulunan topraklara saldırarak birikmiş servetlere ve daha da önemlisi insanlara el koyulmasıydı. Bu belki de J. J. Rousseau'nın herkesin mutlu olduğu ve mülkiyetin olmadığı dönem olarak tanımladığı dönemin sonunu getiren olaylar dizisini de başlatmıştır. Mutsuzluğun temel kaynağı

sadece küçük birimler arası çatışmaların olması değil, bu çatışmalar sonucunda insanın bir mülkiyet olarak varlığı, yani *köleliğin* kurumsallaşmasıdır. Zamanla kölelik "canlı bir alet ve aletlerin en önemlisi" olarak tanımlanmaya başladı. Toprakların belirli kabileler ve ailelerce ortaklaşa mülkiyetinin devam ettiği bu dönemde, ilk mülkiyet insanın köleleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Artan fetihlerle birlikte, küçük tarımsal birlikler sözleşme ya da fetih yoluyla bir araya toplanmaya başlıyordu. Mülkiyetin gelişmesiyle birlikte, mülkiyetin korunması ortaya çıkacak ve bu "mülkiyete dayanan siyasal toplumun kuruluşunda" belirleyici bir rol oynayacaktır (Morgan, 1983, 72). İnsan- insan ilişkilerinde daha sonra belirteceğimiz denetleme mekanizmalarının / ilişkilerinin gelişmesi ve bu ilişkilerin kurumsallaşmış biçimi, siyasal kurum ve örgütlerin varlığına neden olacaktır. Morgan'ın vurguladığı gibi tüm bu kurumlar, "*mülkiyetin denetleyici etkilerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır*". Kölelerin yaratıcı etkinliklerinin sonucunda ortaya çıkan büyük çaplı sosyal topluluklar ve siyasal örgütlenmeler beraberinde kamusal mülkiyet ile özel mülkiyetin çelişkili birlikteliğini açığa çıkaracaktır.

Mülkiyet ilişkilerinin gelişimi ile ilgili erken döneme ait önemli bir dizi açıklamayı Mezopotamya'da egemenliğini ilan eden Hammurabi yasalarında görebiliriz. Babil Devleti diye bilinen ve MÖ. 1792-1750'lerde Mezopotamya'da egemenliğini pekiştiren Hammurabi, egemenliği ile birlikte bir dizi kural koymuştur. Hammurabi Yasaları olarak bilinen kurallar, anıtsal bir yapıt üzerine yazılmıştır. Yasalar dönemin toplumsal yapısını vermesi açısından oldukça önemlidir. Yasalarda özel mülkiyet ile kamu mülkiyetinin genel olarak önemi ve daha da önemlisi kamu mülkiyeti ile özel mülkiyetin ayrılışını görüyoruz. "Madde: 7, Eğer bir adam Tanrı Tapınağına ait bir şeyi çalarsa, o adam öldürülecektir. Ve çalınmış malı alan da öldürülecektir. Madde: 8'de ise; eğer bir adam, sığır, koyun, eşek, domuz ya da gemi çalarsa, ve bunlar Tanrıya ya da saraya aitseler, çalan çaldığının otuz katını verecektir. Muşkenum'a aitse on katını ödeyecektir. Eğer çalanın verecek hiç bir şeyi yoksa öldürülecektir." Burada mülkiyet ilişkileri açısından iki nokta önemlidir. İlk olarak, artık

bir kamu ve özel mülkiyetin varolduğunu anlamış oluyoruz. Diğer önemli olan değişken ise, toplumda mülkiyet sahipleri arasında bir farklılaşma olduğu gözlemleniyor. S. Teber'in çalışmasını izleyecek olursak, yukarıda çalınan mışkenum'a aitse sözcüğünde belirtilen mışkenum, sarayın altında olan özgür ve fakat yoksul insanları anlatıyor. Burada mülkiyet sahipliği ile orantılı bir adalet anlayışının varlığıyla karşılaşırız.

Yine aynı yasal düzenlemeler içinde, tarıma ve tarımsal topraklara ait kurallar öne çıkıyor. Toplumsal zenginliğin temel kaynağı olan tarım toprakları ve bunların işletilmesi, bir dizi kesin kuralla belirlenmiş. Örnek olarak toprağın işlenmesi için düzenlenen yasalardan birinde, "Eğer bir adam, bir tarlayı işlemek üzere kiralar, ancak tarlada arpa yetiştirmezse ve tarla iş yapmazsa, bu saptanacak ve (bitişik) komşunun (ürünü) oranında arpayı tarla sahibine verecektir." (Madde, 42). Toplumsal işbölümü içinde mülkiyeti olmayan insanlar, yani Eski Yunan dilinde canlı araçlar, köleler için de bir dizi kural konmuştur. Bir mal olarak görülen köleler için madde 278 ve 282'de kölelerin alınıp satılmasında izlenecek kurallar belirlenmiş. Örnek olarak madde 278'de "eğer bir adam, bir erkek köle ya da kadın köle satın alırsa ve ay dolmadan (kölenin) sar'ası tutarsa, sata- na geri dönecek, satın alan, ödediği gümüşü geri alacaktır (Teber, 1985, 316)²⁰

Hammurabi yasalarında gözlemlenen mülkiyet ilişkileri, yani kamusal ve özel mülkiyet sahipleri ile hiç bir üretim aracına sahip olmayan köleler arasındaki ilişkiyi düzenleyen yasalar çok daha gelişmiş biçimi ile Eski Yunan toplumlarında (Grekler) karşımıza çıkıyor. Soya dayanan örgütlenme biçiminden, siyasal örgütlenmeye yönelen Grek'ler, bu değişimi mülkiyet ilişkileri çerçevesinde tanımlıyorlar. Böyle bir siyasal örgütlenmeye geçiş, Theseus döneminde olmuştur. Theseus ilk defa toplumu soy bakmadan üç farklı kesim içinde tanımlamış, bunlar;

- i- Doğuştan zenginler (Eupatridae)
- ii- Çiftçiler (Geomori) ve,
- iii- Demiurgilerdir (Zanatkarlar).

²⁰ Babil Krallığı ile açıklamalar S. Teber (1985)'den alınmıştır.

Bu ayrımın yapılması Morgan'a göre, sadece toplumun yönetiminde özel mülkiyetin başladığına işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda, soyların yönetsel iktidarına açıkça karşı çıktığını da (Morgan, 1986, 425) gösteriyor. Yukarıdaki sınıflandırmaya bakıldığında, mülkiyeti olmayan kesimlere yani kölelere hiç yer verilmediği gerçeği görülecektir. Kölecilik demokrasi olarak tanımlanan Atina sitesi* Theseus'un başlattığı özel mülkiyet eğilimli yasal çerçeve ile birlikte, toplumda acımasızca kullanılan kölelerin emeğine paralel olarak ekonomik zenginlik ve buna bağlı olarak da ticari ilişkilerin artmasına neden olmuştu. M.Ö. 594 yani Solon'un başa getirildiği dönemde ise artık, "toplumdaki sorunlar ve kötülükler, dayanılmaz bir duruma gelmişti. Şimdi her şeyin önünde yer alan mal, mülk; tek sözcükle, mülkiyet tutkusu savaşıymıydı" (Morgan, 1986, 430). Mülkiyet tutkusu ve artan ticaretse, toplumda büyük bir kesimin mülkünü kaybederek köle durumuna düşmesine neden oluyordu. Solon varolan durumu düzenlemek için ünlü Solon yasalarını hazırlarken, Theseus'un belirlediği sınıflandırmayı tamamen mülkiyet sahipliğine bağlı bir ayrıma gıtmıştır. Bu ayrıma göre toplum dört sınıfa ayrılmıştır;

- Birinci sınıf, (pentacosimedimnes) ve
- İkinci sınıf, (cavalier, atlılar) yurttaşlar, bütün siyasal haklardan yararlanırken,
- Diğer iki sınıfın (zöjitler ve tetler) mülklerine paralel olarak hakları sınırlanmıştı.

Solon yasaları, zengin mülk sahiplerini direkt yönetime katıyor ve daha önceki soya dayanan ayrıcalıklar önemini kaybediyordu. Morgan, Solon yasalarına oldukça özel bir önem vermiştir. Bu yasalarla birlikte "yönetim sisteminin temeli olarak mülkiyet fikrinin ortaya çıkması ve bu fikrin mülkiyetli sınıfların yeni bir toplum sistemi oluşturmalarının" tarih sahnesine ilk defa çıktığını belirtiyor (Morgan, 1986, 431).

* Site "surlarla çevrili, çevredeki vadinin ya da adanın halkını da içine alan bir kentti... Buradaki halk yönetici organları seçiyordu, sitenin toprakları çok büyük değildi, en büyük Yunan Devlet'i, Isparta'nın toprakları 8.400 km² idi." Zubritsk, ve diğ., 1979, 100).

Mülkiyet sisteminin gelişmesi ve kurumlaşmasının tarihsel olarak bu ilk biçiminde, mülkiyet sahipleri için köleler doğanın uzantısı ya da diğer üretim araçları gibi köle insanlar da alınıp satılıyordu, Örnek olarak bir atölye satılırken değeri belirlemede yapılan döküm;

- iki örs,
- üç çekiç ve,
- beş köle olarak yapılıyor ve köleler demirbaş içinde sayılıyordu.

Bir demirbaş sayılmasına rağmen Atinalılar için köleler önemli bir yere sahipti ve onlara göre "kölesiz yaşanmazdı". Kölelerin sayısındaki artış ile birlikte, daha önce doğayı kendi elleri ile dönüştüren, kendini insanlaştıran insanların bir kısmı için artık çalışma, aşağılanan bir eylemlilik hali olmuştu, çünkü iş kölelere özgü bir eylemlilik haliydi (İlin ve Segal, 145). Bu düşünce tarzı ile yaşam tarzı, mülkiyet ilişkileri dolayında toplumsal dinamiğin gelişim eğilimlerini belirliyordu.

Mülkiyet ilişkilerinin tarihsel olarak farklılaşmasında gözlemlenen bir diğer ilişki biçimi ise, bugün feodal ya da zümre mülkiyeti olarak tanımladığımız bir mülkiyet ilişkisi olmuştur. Sanayi öncesi toplum olarak da tanımlanan feodalizmde de, temel üretkenlik kaynağı tarım ve dolayısıyla mülkiyete temellik eden en önemli unsur da tarımsal topraklardır. Feodalizm bu anlamda, "tarımın egemen olduğu, üretici güçlerin ve piyasa için üretimin düşük bir düzeyinin tanımladığı sosyoekonomik bir sistem" olarak tanımlanabilir (Kula, 1985). Bu sistemde üretimi gerçekleştirenler köleler değil, köylülerdir. Tarımsal faaliyette bulunan köylüler üretimi gerçekleştirmek için sapan, öküz ve döğen gibi basit teknolojiler kullanıyor, üretim için gerekli olan bu basit aletlerin sahipliği çok önemli olmasa da "toprağın kime ait olduğu çok önemliydi". Neredeyse tüm sanayi öncesi toplumlarda, toprağın mülkiyeti köylüye ait değildir ve mülkiyet daha çok bey denen bir kesimin elindedir. Bu anlamda feodalizm toprak merkezinde örgütlenmiş bir sistem olarak, toprağı işleyenler ile toprağın sahibi olanlar arasındaki bir dizi ilişkiyi içeriyordu. Feodal toplumsal ilişkiler sisteminde üretimin

temel yönelimi, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak olmakla birlikte, mülkiyet ilişkisi toprak sahipliği tarafından belirlendiği ölçüde, geçimlik üretim aynı zamanda üretken faaliyette bulunmayan ama toprağın sahibi olan kesimin de ihtiyacını içerecek bir üretimdi. Tarım toplumlarında bu anlamda toplumsal sistem açısından belirleyici olan değişken "toprak" ya da üretimin yoğunlaştığı "tarımsal alanlardır." Karl Polanyi'nin vurguladığı gibi bu toplumları tanımlayan mihver unsur "topraktır." Toprak "askeri, yasal, idari ve siyasal sistemin temelini oluşturur" tarımsal alanların sosyal kullanımı ve işlevini yasal ve geleneksel kurallar belirler.

Tıpkı Solon yasalarında olduğu gibi feodal toplumsal ilişkiler sisteminde de "mülkiyet" genellikle toprağın sahipliği toplumsal ilişkilere taraf olan kesimlerin genel çerçevesini de belirliyor. Tarımsal üretimin toplumsal zenginliğin temel kaynağı olduğu kapitalizm öncesi toplumlarda, tarihsel ve toplumsal özelliklere göre bir dizi farklılık, değişiklik olmakla birlikte toplumsal ilişkileri belirleyen temel ilişki biçimi toprağın mülkiyetini elinde bulunduran toprak sahibi kesimlerle, başkasının toprağı üzerinde üretken faaliyette bulunan kesimler arasında gerçekleşiyor. Örnek olarak bu ilişki, Avrupa ve Akdeniz çevresinde "toprak "serf" denen köylülerce işlenir. Serfler kendilerine verilen toprağı işlerler. Hem işledikleri topraklar hem de kendileri lordlara aittirler. Serflerin ürettikleri ürün doğrudan doğruya kendilerinde kalmaz, bir hasat mevsiminden diğerine kendi geçim araçlarını karşılayacak kadarı kendilerine bırakıldıktan sonra geri kalan kısım köylerden dışarıya aktarılırdı" (Kıray, 1982, 29/1999a). Aslında burada anlatılan mülkiyet sistemi, Osmanlı dönemi mülkiyet ilişkisi ile temelde benzerlik göstermekte ve bey ile reaya arasındaki ilişki toprak sahipliği üzerinde kurulmuş ve bu sistem yüzlerce yıl Osmanlı toplumunun ana motifi olmuştur.²¹ Toprak ve köylünün temel üretim birimleri olduğu bu sistemde, toprağın mülkiyetine sahip olmak yetmiyor, toprak ile emeği (köylüyü) bir arada tutmak için bir dizi

²¹ Osmanlı toplumunda bey/reaya ilişkisi ve Batı örneği ile karşılaştırılması için detaylı bir çalışma için bak: F. Ercan (1992) ve kitapta Ek-1 olarak verdiğimiz makale.

yasa konmuş ve üretimin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda "reaya at binip kılıç kuşanamazdı", yani köylülük dışında başka bir sınıfa dahil olamazdı ve en önemlisi "çift bozamazdı" yani üretim etkinliğini sürdürdüğü toprağı bırakamazdı. Bu düzenlemenin yanı sıra üretken faaliyet sürecinde elde edilen ürünlerin mülkiyet sahiplerine aktarılması için bir dizi kural ve mekanizma geliştirilmişti. Bu düzenlemeler içinde kralların mülkiyet hakları "üstün mülkiyetti." Üstün mülkiyet vurgusunu burada biraz daha açıklamak gerekiyor. Çünkü feodal toplumda, toplumsal ilişkiler bir sıra düzeni (hiyerarşi) ve bu hiyerarşiye karşılık gelen bir dizi düzenlemeyi içeriyor.

E. Bloch feodalizmi anlamamız açısından oldukça büyük önem taşıyan çalışmasında bunu açıkça dile getirmiştir. Feodal toplumda karakteristik insan ilişkisini; "bir astın en yakınındaki şefe bağlanması olarak tanımlar ve bu ilişkinin "dallanıp budaklanarak, basamak basamak en küçükleri en büyüklere bağladığını" detaylı bir şekilde açıklar. Bu ilişki sistemini 11. yüzyıl sonlarında Normandiya'da bir grup din adamının mahkemeye verdiği dilekçeden daha iyi anlayabiliriz. "Adamlarının yani köylülerinin bir yüksek baron tarafından şatosunda çalışmaya zorladıklarını şikayet etmekteydiler" (Bloch, 1987, 185). Bu ilişkiler sistemi içinde en alt tabakayı oluşturan kesimde Batı Avrupa için serf, Osmanlı toplumu için reaya denilen kesim bulunmaktaydı. Toprak sahipliği karşısında "serf" ya da "reaya" olarak adlandırılan kesimler, "lordun [ya da derebeyinin] belirli ekonomik isteklerini yerine getirmesi için, ister bazı hizmetlerin görülmesi biçiminde olsun, isterse zorla ve kendi iradesi dışında" çalıştırılan kesimler vardı (Swezy, 1984; 185).

Bu sistem içinde toprak sahipleri "köylülerin lord için [toprak sahipleri için] var olduğuna inanırlardı. Toprak sahibi ile köylüler arasında eşitlik hiç bir şekilde söz konusu değildi" (Huberman, 1982, 15). Huberman, Fransa'da on birinci yüzyılda bir köylünün 38 Su'ya, bir beygirin ise 100 Su'ya satılmasını örnek göstererek serf ile lord arasındaki eşitsiz ilişkiyi vurgular. Fakat her ne kadar bir serf ya da köylü 38 Su'ya satılsa bile,

kendine ayrılan topraktan (tenure) ayrılamazdı. Serf toprağı terk etmesi ya da kaçması halinde yoğun cezalarla karşılaşırđı. Denetleme öyle sıkı bir şekilde gerçekleşiyordu ki, serfin ya da serfin çocuklarının senyörden izin almadan evlenmeleri yasaklanmıştı. Hiç kuşkusuz tüm bu sınırlamaların temelinde köylülerin toplumsal zenginliğıin temel kaynağı olmaları gerçeğı yatıyordu.²² Bu gerçeklik toprak sahipliğı ile köylülük arasında çelişkili bir ilişkinin varlığına neden olsa bile, sonuçta bu ilişkinin karşılıklı devamlılığı için, toprak sahibi ile köylü arasında bir *güvenlik mekanizmasının* varlığına da neden olmuştu (Godelier, 1981).

Yeni toplumsal ilişkiler sistemi, binlerce yıl süren tarımsal toplumlara özgü ilişkileri 14. yüzyıldan itibaren tepeden tırnağına değıştirecektir. Tarıma dayanan ve basit araçların kullanıldığı feodal yapıdaki mülkiyet ilişkilerinin değışimi, yani kapitalist ilişkilerin gelişmesi sadece bir dizi yeni mülkiyet ilişkisinin varlığı anlamına gelmiyordu. Mülkiyet ilişkilerinin değışimine paralel olarak, kullanılan teknoloji, temel alınan üretken faaliyetlerde de önemli değışiklikler yaşanmaya başlamıştır. Yani binlerce yıl süren tarıma dayalı insan-insan ve insan doğa ilişkilerinin tepeden tırnağına değışmesi anlamına geliyordu. Doğayı dönüştürmede kullanılan teknolojinin değışimi; yani üretim güçlerinde gözlemlenen büyük değışim, örnek olarak yüksek fırınların gelişmesi ile madenlerin dökümü ve çelik üretiminin hızlanması, çelik üretimine paralel olarak üretilen kesiciler ile birlikte birçok maddeye şekil verilmesi ve bir durumdan diğetine dönüştürülebilme olanağı ortaya çıkıyordu. Tarımda da aynı şekilde yeni gelişmeler kaydedilmiş ve bir bütün olarak toplumsal üretkenlikte büyük artışlar yaşanıyordu. Uzun bir süre toplumsal etik açısından pek iyi gözle görülmeyen ticaret ve ticaretle uğraşan tüccarların toplumdaki statülerinde önemli değışiklikler olmaya başlamıştı. On yedinci yüzyıl İngiltere'sine baktığımızda " büyük kent soylu ailelerinin genç oğullarının, ticaret kanalıyla refaha ulaştığını ve bununla yetinmeyip parlamentoda da tuc-

²² Köylülerin toprağı terk etmelerini yasaklayan düzenlemeler Osmanlı toplumunda da vardı. Detaylı bilgi için bak: Ek-1

car zümresi ağırlığını duyurmaktaydı. İtalya'da bir prens tüccar olmuştu. Zamanın düşünürlerinden Bodin durumu meşrulaştırmak için: "Tüccarın toplumsal yapı içindeki rolünü, beynin bireyin vücudundaki rolüne" benzetiyordu (Dennis, 1973, 107-108).²³

Üretimde gözlemlenen artışla birlikte ticaretin artması, kentsel sanayileri yani ham maddelerin işlenerek başka bir maddeye dönüştürülmesini çok daha önemli kılmaya başlamıştır. Kentsel alanlarda üretimin artarak önem kazanması, tarımsal alana dayanan mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesinin temelini de hazırlamıştır. Yeni mülkiyet ilişkilerinin gelişmesinde tarıma bağlı üretim yapan ve toprağın mülkiyetine sahip olmasa bile, üretim araçlarına sahip olan insanların hızla topraklarını kaybetmesi tarihsel olarak oldukça anlamlı ve dikkate değer bir değişim sürecini başlatmıştır. Tarımsal yapıda dönüşümü ilk yaşayan ülkelerden İngiltere örneğine kısaca bakılacak olursa, kentlerde ticaretin gelişmesiyle birlikte, özellikle yünlü manüfaktürün hızla gelişmesi ve yeni teknolojik gelişmeler, binlerce yıl belirli ilişkileri üzerinde taşıyan tarım topraklarını önemli kılmaya başlamıştır. Yünlü dokuma sanayinin gelişmesi, daha önce varolan yün miktarından daha fazla yüne ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu. Bu ihtiyacın parasallaşan bir ekonomide kârlı olması, toprak sahiplerinin topraklarında koyun yetiştirmeye yönelmesine neden olmuştur. Toprak sahiplerinin toprakları üzerinde daha önce üretimde bulunan köylüleri topraklarından atmaları yönünde acılı bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Topraklarından atılan köylülerin üretim araçlarından ve üzerinde üretme hakkı bulunan topraklarından ayrılmasını bu kesimlerin mülksüzleşmesi olarak açıklıyoruz.

Mülksüzleşme süreci böylece tarımsal alanda yeni bir dizi mülkiyet ilişkisinin varlığına neden oldu. Özünde tarımsal üretimde kapitalistleşme, yani kapitalist çiftçinin oluşması ile biten bu yeni ilişkiler biçimi üçlü bir ilişkiydi. Bu ilişkiyi sıralayacak olursak;

²³ Bu konuda daha detaylı bilgi için bak: Sedillot (1982; 312-315) ve Haeton (1985; 209-210).

- üzerinde bir anlaşmaya bağlı olarak üretim yapan ve üretim araçlarına sahip olan köylünün tüm bu haklarını kaybederek sadece emeğini özgürce satacak duruma gelmesi ile ortaya çıkan ücretli tarım işçisi,

- toprak üzerindeki mülkiyet hakkını kiraya veren toprak sahibi,

- ve elindeki zenginliği yani artık sermayeyi tarıma yatıran ve ücretli işçi kullanan kapitalist çiftçi biçiminde şekillenmiştir.

Burada sıraladığımız ilişkilerde yeni olan temel unsur; tarımsal üretim üzerinde kontrolü yitiren toprak sahibinin toprak üzerindeki mülkiyet hakkını kapitalist çiftçiye karşı kullanması ve daha önemlisi elindeki sermayenin mülkiyeti ile hareket eden kapitalist çiftçinin emeği bir meta olarak satın alması ve satın alabildiği süreçte, tıpkı diğer metalar gibi, emek üzerinde de bir dizi hak elde etmesidir.

Böylece binlerce yıl toprağa bağlı insanların topraklarından atılması ile birlikte eski tip mülkiyet ilişkilerinin küllerinden yeni tip bir mülkiyet doğdu. Yeni mülkiyet ilişkileri esas olarak kentsel alanlarda gerçekleşmiştir. Toplumsal zenginliğin yeni kaynağı ve mekanı olarak kentsel alanlarda, bugün kapitalist üretim dediğimiz, ücretli işçi ile kapitalist arasındaki ilişki biçimi hızla gelişmeye başlamıştır. Bu aşamada kapitalizmi bir toplumsal ilişkiler olarak ne anlama geldiğini M. Dobb oldukça etkin bir şekilde açıklamıştır. "Üretime koşulan araç, alet, yapı ve mal stoklarının -bir kelime ile sermayenin- esas itibariyle özel ya da bireysel mülkiyet konusu olduğu bir sistemdir. .. Kapitalizme kimi zaman daha esnek olarak <<özel teşebbüs>> sistemi dendiği olur. Hafifçe daha teknik bir dille Marx, kapitalizm için, üretim araçlarının toplumda ayrı bir sınıf meydana getiren kapitalistlerin mülkiyetinde bulunduğu bir üretim biçimidir der... Bu söylenenlerden şu sonuca varırız; Modern toplumda üretim araçlarının bireysel mülkiyetine dayalı bir sistem, aynı zamanda, bu türlü mülkiyetin oldukça az sayıda elde *toplanması* anlamına gelmek zorundadır. Ve sırf bu toplanma olgusu, karşıtını, başkalarının -yani nüfusun çoğunluğunu- mülkiyetten *yoksun* kalmaları sonucunu birlikte getirir ya da doğurur. Böylece, bazı

kimseler üretim araçları sahibidir, bazıları da bu üretim araçları sahipleri için çalışırlar- gerçekte bu sonuncular için zorunludur; çünkü, hiçbir şeyleri yoktur ve üretim araçlarına sahip olmaları olanaksızdır; bu durumda, yaşayabilmelerinin tek yolu ve çaresi başkaları için çalışmaktır" (Dobb, 1981, 2).

Böylece kapitalist toplumsal ilişkilerde artık üretime konu olan temel eylemlilik hali, tarıma bağlı değil, ürünlerin insan emeği ile işlenerek dönüşmesine bağlı hale gelmiştir. Tarım dışında bir üretim faaliyetinin etkin bir şekilde sürdürülmesi için, insanların bir araya toplanması yani yeni bir mekanda (fabrika) üretken faaliyetlerini sürdürmeleri gerekmiştir.

Bu yeni toplumsal ilişkilerde mülkiyetin iki farklı biçimi ile karşı karşıya geliyoruz.

-İlk ilişki biçimini *mülkiyet bağlantısı* olarak tanımlıyoruz. Bu ilişki biçiminde, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan kapitalist ile mülkiyet hakları ile bağlı olduğu nesneler arasında bir ilişki (property connection) vardır. Bu ilişki hukuksal sistem içinde gerçek niteliğini alır ve meşruluk kazanır.

-Diğer ilişkiyi ise gerçek ilişki olarak tanımlıyoruz. Bu ilişkide nesnelere, üretim araçlarına sahip olan insanın, üretim araçlarını dönüştürmek, bunlara hareket kazandırmak için emek gücü yani işçi ile kurduğu ilişki biçimi (real or material appropriation connexion) belirleyici konumdadır.

Genelde özel mülkiyet özelde ise üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmanın sağladığı olanakla, sermaye sahibi, tek mülkiyeti kendi emek gücü olan işçiyle kurduğu ilişkide iki işlevi aynı anda yerine getirir.

- Emek gücü üzerinde tasarruf hakkını elde etmesiyle, toplumsal zenginliğin bir kısmını mülkiyetine geçirir yeni özel mülkiyetin daha da yoğunlaşmasına neden olur,

- Öte yandan üretimin organizasyonunu üstlenir.

Mülkiyet ilişkisindeki bu farklılaşma bir diğer önemli mülksüzleşme biçimi ya da ayırmaya (seperation) neden olur. Üretim araçlarını kaybeden emekçi, aynı zamanda bir üretim sürecini gerektiren tüm aşamaları içeren ustalık ve becerisini de

kaybeder. Böylece emek üzerinde denetim daha kolay gerçekleştirilir. Özellikle teknolojinin gelişimine bağlı olarak, emek gücü üzerinde denetim gücünü artıran kapitalist, üretim sürecini parçalara ayırarak işçinin üzerindeki denetimini artırdığı gibi aynı süreç işçinin bir bütün olarak üretimi tasarlama yetilerinden de ayrılmasına neden olur.²⁴ Bu sürecin başlangıcı hiç kuşkusuz, basit elbirliğine dayanıyordu. Bu aşamada aynı işi yapan insanlar bir araya toplanarak genişlemiş zanaat atölyesi diye tanımlanacak bir ortamda, üretimi kapitalist için yapıyorlardı. Belirli bir birikim ile işçileri bir araya getiren kapitalist üretimin bu yeni organizasyonu toplumda varolan diğer üretim biçimlerine üstünlükten dolayı sermaye birikimini daha hızlı gerçekleştirmişlerdir. Basit işbirliğinden bir sonraki adım manüfaktür oldu. Manüfaktür ile işin farklı aşamalara ayrılarak işçiler arasında paylaştırılması bu anlamda belirli bir işin tümünde uzmanlaşan ve bu işin tüm aşamalarını tasarlayan ve üretenin sahip olduğu donanımı kaybetmesine neden olmuştur.

Şimdiye kadar, kapitalizmi tanımlayan temel değişkenler hakkında bir dizi bilgi vermeye çalıştık. Tüm bu tekil örnekler açısından belirleyici olan ve sistemi tanımlayan temel değişken, I. Wallerstein'in belirlediği gibi sistemin ayırt edici özelliği sermayenin çok özel bir yolla kullanıma girmesidir. Bu kullanımda başlıca amaç ya da niyet, *sermayenin kendisini büyütmesidir*. Sistemde, geçmiş birikimler yalnızca daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı ölçüde <<sermaye>>dir (Wallerstein, 1992, 12). Sermaye birikimini, tüm toplumsal ilişkilere neden olan temel mekanizma olarak tanımladığımız andan itibaren iktisat disiplininin indirgemeci mantığından da kurtulmuş oluruz. İktisat disiplininin sadece meta ve para ilişkileri içinde tanımladığı ekonomik sistemin aslında toplumsal ilişkilerin açığa çıkış biçiminden farklı bir şey olmadığını tespit etmiş oluruz. Her ne zaman para ve metadan bahsediyorsak, aynı zamanda para ve metanın birer sosyal ilişki anlamına geldiğini de belirtmemiz gerekiyor. Para ve meta arasındaki gerilimli ya da dönü-

²⁴ Bu tür bir ayrım ve nedenleri üzerine daha detaylı bir ele alış için bak: Etienne Balibar, (1977, 212-216).

şümlü ilişki, kapitalist toplumun en önemli ereği olan sermaye birikimi için gerekli birer ilişkidir, ve birer ilişki oldukları ölçüde de sadece değer yaratma değil topluma içkin olan çok daha zengin bir dizi değişkeni içermektedir. Bu aşamada artık tüm bu ilişkiler sistemini ne ekonomi disiplininin sınırlı alanına hapsedmeye, ne de bu ilişkiler arasında hiyerarşik bir belirleme yaparak alt-yapı ve üst yapı gibi bir dizi değişkeni diğerine göre öncelik verme hakkımız vardır. Burada her meta ilişkisinin aynı zamanda sisteme içkin olan bir dizi kültürel varoluş, bir dizi ideolojik yapıyı da içerdiğini belirtmemiz gerekiyor. O zaman sırf kolay anlama adına ya da ideolojik bir dizi gerekçeden dolayı sosyal gerçekliği az sayıda değişkene indirme yönündeki her çabanın karşısında olmak bilgi'ya da bilme ahlakı açısından önem kazanırken, aynı zamanda sosyal gerçekliğin toplumsal doğasındaki haksızlık ve eşitsizlikleri açığa çıkarmak için de böyle bir düşünsel çerçevenin içinde hareket etmek anlamlı olacaktır.

Yukarıdaki vurgulardan sonra mülkiyete ilişkin açıklamalarımıza son verebiliriz. Mülkiyet ilişkileri görüleceği gibi, özünde insanın doğa ve daha önce insanlar tarafından üretilen üretim araçları üzerinde kurduğu bir tekel hakkıdır. İnsan ile nesne ve şeyler arasındaki toplumsal ortam tarafından belirlenen bir ilişkidir. Mülkiyetin ilk geliştiği anın, insanın yaşadığı toprağa benim dediği andan itibaren başladığını daha önce belirtmiştik. Bir güç ve zenginlik kaynağı olarak insanın diğer nesneler, şeyler üzerindeki mülkiyet hakkı, nihai olarak insanlar arasında yarattığı etki ile bir dizi sözleşmenin varlığına neden olur. Bu sözleşmelerin amacı, üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakkı ile bu mülkiyeti elinde bulunduran gruplarla diğer gruplar arasındaki ilişkiyi belirli bir düzene sokmaya yöneliktir. Bu düzenleme mekanizmalarının açığa çıkardığı ilişki biçimleri, toplumsal yapıyı oluşturan önemli bir diğer ilişki biçimine bizi götürür. Bu ilişkiyi *denetleme ilişkisi* olarak tanımlıyoruz. Denetleme ilişkilerinin yarattığı kurumsal düzenekler, siyasal yapıların gelişmesi şeklinde açığa çıkmakta. Hiç kuşkusuz siyasal yapıların gelişmesi, insan ile doğa ve insan ile insan ilişkilerinin varolan

düzeninin yeniden üretilmesini amaçlarken, verili siyasal düzenlemelerin ise verili ilişkilerin sürekliliğini sağlama gibi nihai bir amacı vardır.

d-) Denetleme İlişkileri; Siyasal İlişkiler

i- Toplumsal Artığın Denetlenmesi ve Aktarılması

Toplumsal yapıyı anlamamız açısından önemli bir diğer ilişki biçimi, insanların arasında kurulan ilişkilerin niteliği ile ilgilidir. İnsanların kendilerini doğa karşısında var etme süreçlerinin doğa ile bütünleşerek ve zamanla da doğayı dönüştürerek gerçekleştiğini belirtmiştik. Süreç içinde yukarıda belirttiğimiz gibi farklılaşma ve uzmanlaşma ile birlikte ortaya çıkan çok önemli bir diğer dönüşüm, insanın doğa ile kurduğu ilişkide mülkiyet ilişkisinin ortaya çıkmasıdır. Yani artık "bu benim" sözcüğü ile başlayan ve bunun tüm insanlar arasındaki ilişkilerde belirleyici olması, özünde insan ile doğa ya da doğadan elde edilen bir dizi üretim araçları arasında doğan bir ilişki biçimi (insan nesne ilişkisi)²⁵ olarak gözüксе de, bu ilişki biçiminin yani insan-nesne ilişkisi, insan-insan ilişkileri üzerinde de bir dizi etkisi olmuştur. Farklılaşma ve uzmanlaşma ile birlikte gelişen işbölümü ve nihai olarak mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi, insan-insan ilişkilerinin eşitçi doğasını bozarak insanlar arasında eşitsizliklerin başlamasına neden olmuştur. Bu eşitsizliği güzel bir şekilde dile getiren düşünürlerden J. J. Rousseau bakın durumu nasıl açıklıyor; "*İnsan özgür doğar oysa her yerde zincire vurulmuştur.*" Rousseau'ya göre, insanların zincirlere vurulmasının tarihsel nedenlerini ele alarak açıklamak toplumları anlama açısından büyük öneme sahiptir (Rousseau, 1982, 14).

Geçen sayfalarda belirttiğimiz gibi, işbölümünün başlangıçlarında insanlar arasındaki ilişki görece eşit bir ilişkiydi. Üretim ile tüketim etkinliklerinin çok farklılaşmaması bunun önemli nedenlerinden biriydi. P. Clastres'in vurguladığı gibi bu topluluklarda "insanlar kendi etkinliklerinin efendisidirler; bu etkinliklerden doğan ürünlerin dolaşımına da gene onlar egemendir" (Clastres, 1991, 159). İnsanların kendi kendilerinin efendisi ol-

²⁵ Bu yöndeki ele alış için bak: E. Balibar'ın (1977) çalışması.

malarının temelinde, bu toplumlarda insanların aralarında "mülk farkı gibi" önemli bir farklılığın olmaması ve bu yüzden "bir toplumda üyeler arasında zümre farklılıklarına yol açacak temel kaynakların" birilerinin elinde yoğunlaşmaması yatmaktadır (Openheimer, 1984, 55). Oppenheimer'in avcı ve toplayıcı toplumlar üzerine verdiği örnek bunu açıkça göstermekte; "Genel olarak kabile içindeki tüm yetişkin erkekler eşit haklardan yararlanırlar. Yaşlılar daha fazla deneyimli olmaları yüzünden, belli bir yetkeye, ağırlığa sahiptirler; ama kabile içinde kimse kendini onlara boyun eğmekle yükümlü görmez. Orta Californiyalı Veddalarda ve Minkopilerde görüldüğü gibi, kendilerine şefler edindikleri durumlarda, şefin erki son derece sınırlıdır. Şefin, isteklerini, topluluğun geri kalan üyelerinin iradelerine karşı dayatacak ayrıcalıklı güçleri yoktur" (Openheimer, 1984, 55). Clastres'e göre "daha çok bireyler, aileler, soylar vb. arasında çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmekle görevli olan şefin, düzeni ve anlaşmayı sağlamak için toplumun kabullendiği saygınlığından başka gücü yoktur" (Clastres, 1991, 167). Şefler bu anlamda, insanlar arası ilişkide ortaya çıkan ilk önemli farklılaşmanın ürünüdür. Bu farklılaşma, aslında yukarıda da vurguladığımız gibi şefe ya da belirli bir kabilenin reisi olan kişiye grubun diğer üyeleri üzerinde çok detaylanmış bir üstünlük olanağı yaratmaz. Daha çok belirli bir kan bağlantısı olan insanların, yani aynı ortak bir atadan gelmenin belirlediği soy (gens) çerçevesinde şef ya da reis bu soyun erkek ve kadınlarının özgür oyları ile seçiliyor ve gerektiğinde görevden alınıyordu. Örnek olarak Amerikan kıvı derilerini ele alan Morgan'ın çalışması bu konuda bize sağlıklı bilgiler vermekte. Morgan İrokua soylarındaki gelişmeyi ele alıp incelemiştir. Soy yasaları soya üye olanlara bir dizi hak tanımış bu haklardan en önemlisi soy üyelerinin Reisi seçmesi ve görevinden geri alması ve bir diğer önemli hak ise, ölenlerin kalan mülkünün soy üyeleri içinde, soy üyeleri arasında paylaşma hakkı olmasıdır (Morgan, 1986, 173).

Üretken etkinliğin temel biçimlerinin basit av ve ilkel çapa tarımı olduğu bu toplumlarda görece eşitlik düzeninden bah-

settiğimiz ölçüde denetleme ilişkisinden bahsetmemiz oldukça zor olacaktır. Oysa kendi için kendi ihtiyacı için üretimin temel olduğu ilişki biçimlerinden tarıma, tarımsal ilişkilere geçiş bu durumu değiştirecek ve toplumsal işbölümü içinde denetleme ilişkilerinin gelişmesine neden olacaktır. Yerleşik tarıma geçiş süreci, bir dizi vahşi hayvanın evcilleştirilmesi ve üzerinde üretken faaliyet sürdürülen toprağın mülkiyetine sahip olunması, insanlar arasında süregelen bu görece eşitçi ilişkiyi bozmuştur. İlişkinin bozulmasına neden olan unsurların farklılaşma ve uzmanlaşma ve bunlara paralel olarak gelişen doğayı işleme tarzında gözlemlenen değişim olduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştık. Toplumsal zenginliğin mülkiyete konu olmasıyla birlikte, artı ürünün kaynağı olarak toprak, toprak üzerinde faaliyette bulunacak köylü ve üretim araçları mülkiyet ilişkilerine konu olmuştur. Böylece toplumda bu değişkenlere sahip olmak isteyenler ile olmayanlar arasındaki eşitsiz ilişkinin günümüze kadar süren tarihinin başlamasına neden olmuştur. Mülkiyet eşitsizlikleri, insanlar arası eşitsizliğin temel nedeni olmuşsa da, eşitsizliğin tarihsel görünümleri oldukça farklı biçimlerde kendini göstermiştir.

Oppenheimer mülkiyet eşitsizliğinin nedeninin her zaman için herhangi bir ekonomi dışı güç, yani siyasal güç olmadan da ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Oppenheimer çalışmasında devamlı, örnek olarak başlangıçta eşit sayıda sığıra ya da toprağa sahip olan iki kişinin zamanla çeşitli nedenlerle (verimli toprak, sulama koşulları) diğerine göre elindekini kaybedebileceğini belirtir. Böylece, "mal mülk farklılıklarının, hızla sınıf farklılıklarına" neden olduğunu belirtir. "Tüm malını yitiren çoban, kendisini zengin bir adama kiralamak zorunda kalır, böylece bir başkasından daha aşağı bir düzeye düşerek o kimseye bağımlı duruma gelecektir. Eskiçağ dünyasının üç bölgesinde nerede çobanlar yaşamışsa, orada aynı öyküyle karşılaşırız. Meitzen, Norveç'in göçebe Laponları hakkında şunları yazar; Bir aile için üç yüz ren geyiği yeterlidir, yalnızca yüz ren geyiği olan, sürüsü bin baş geyiğe doğru giden bir zengin hizmetine girmek zorunda kalır. " Oppenheimer aynı farklılaşmanın Orta

Asya ülkeleri için de geçerli olduğunu belirtir; "Bir ailenin rahat yaşayabilmesi için üç yüz baş sığira sahip olması gerekir; yüz sığira sahip olmak, bunu borç içinde geçirilecek bir yaşamın izleyeceği bir yoksulluğa düşmek demektir. Hizmetçinin efendinin toprağını işlemesi gerekir" (Oppenheimer, 1982, 59).

Özgür doğan insan, artık özgür değildir, yaşamını sürdürürebilmek için bir başkası ile eşitsiz bir ilişkiye girmek zorundadır. Burada temel olan bir diğer noktayı vurgulamamız gerekiyor; eşitsizlik ilişkisinin temelinde, insanların üretken çabası sonucu ortaya çıkan toplumsal ürünün mülkiyet ve bölüşüm ilişkileri yatmakta. Eşitsiz ilişkiyle birlikte, üretilen ve üreticinin kendi varlığını sürdürecektik miktarın dışında kalan miktarın, yani toplumsal fazlanın üretici kesimden üretken olmayan kesimlere aktarılması eşitsizliğin hem nedeni, hem de sonucudur.

Toplumsal artının kaynağı olarak tarım ve üretken emeğe duyulan ihtiyaç, kısa sürede özgür insanın esir edilerek tarlalarda çalışmasına yol açan savaşları başlatmıştır. İşbölümü ile birlikte gelişen araçlar, aynı zamanda savaş araçlarının gelişmesine olanak sağladığı ölçüde savaşların da daha farklı bir biçimde gerçekleşmesine yol açacaktır. Saldırılarda elde edilen esirler, artık bir iş makinesi olarak, yani köle olarak tanımlanıyordu. Elde edilen insanlar, saldırıyı yapanın otlaklarında çalıştırılmaya başlanıyordu. Bu yönde İskitlerin geleneksel törenleri anlamlı bir örnek oluşturuyor; "İskitler tutsak aldıkları her yüz düşmandan birini, kurban olarak sunarlardı." Diğerleri ise eskisi gibi öldürülmez ve tarımsal alanlarda kullanılırdı. Burada karşımıza iş aracı olarak insana sahip olmak, yani insanı mülkiyete geçirme gerçeği ile karşılaşırız ki, bu daha sonra köleci üretim biçimi olarak adlandırılacaktır. Köleliğin gelişmesi ile birlikte "toplum ilkel olmaktan çıkmış, yönetenler ve yönetilenlere, efendiler ve uyruklara bölünmüş bir toplum haline gelmiş,. . Bu durumda, işbölümü dahil toplumdaki bütün bölünmeleri belirleyen temel ayırım, taban ile tepe arasındaki yeni dikey sıralanmadır, ister savaş ister dinsel kökenli olsun, iktidarı elinde bulunduranlar arasında" siyasal bir uçurum oluşmuştur (Clastres, 1991, 160). Bu uçurumun temel taşları ise, insan nes-

ne ilişkisi olan mülkiyet ilişkilerinin belirli ilkeler ve kurallarla tanımlanması, yani bir dizi düzenlemenin varlığına neden olmuştur. Bu siyasal uçurum ve mülkiyet ilişkilerinin kurallaşması, sonuçta toplumda genel olarak üç farklı sınıfın varlığına neden olmuştur;

-soylular (Kitabı Mukaddes'teki deyişle <<baba evinin başları>>),

-sıradan özgür üyeler ve,

-köleler sınıfı olmak üzere toplumsal ayrımlara uğradıklarını görürüz.

Mommsen'e göre, <<tüm Hint ve Avrupa halklarında kölelik hukuksal bir kurum olarak vardır. Bu Asya'nın ve Afrika'nın Aryanları ve Sami halkları kadar Hami toplulukları içinde geçerlidir. Sahranın tüm Fulbe toplulukları arasında toplum; prensler, şefler avam ve köleler biçiminde bölünmüştür" (Oppenheimer, 1982, 64). Köleliğe dayalı üretim ve denetleme ilişkisinin en gelişmiş biçimi hiç kuşkusuz Greko Roman dünyasında gözlenmiş ve burada bir ilişki biçimi olarak köle efendi ilişkisi hukuksal bir boyut kazanmıştır. M. İlin ve E. Segal'in belirttiği gibi "İnsan özgürlüğe kavuşmaya ve doğaya hakim olmaya uğraşırken başkasının kölesi oldu. Eskiden toprak, onu işleyenlerin ortak malıyken artık köle, başkasının mülkü olan toprağı işlemeye başladı" (İlin ve Segal, 1985, 58).

Denetleme ilişkilerinde insanlar arasında bir grup insanın iş aracı olarak görülüp tüm üretim araçları içinde sadece canlı emek olarak algılanması yani köle efendi ilişkisi, zamanla dönüşüme uğrayacaktır. Değişimin temelinde, mülk sahiplerinin bir gerçeği görmesi yatar; "Bu gerçeklik ise toprağın ilk işgali sırasında, geniş topraklara yerleşmenin bir zararı yokken; insanlar, çok geçmeden, bir kimsenin boş topraklara yerleştirebileceği kölelerin sayısının artışıyla, toprak rantının da arttığını kavramaya başlamış olmaları ile ilişkilidir" (Oppenheimer, 1982, 143). Tıpkı basit çapa toplumlarında olduğu gibi, gelişmiş saba ve öküze dayalı üretim yönteminde de, temel üretim kaynağı tarımsal faaliyet ve temel emek kullanım biçimi tarımsal faaliyette bulunan köylülerin olduğu bu yeni yapılanmanın ge-

lişmiş biçiminde, denetleme ilişkisi oldukça gelişmiş ve siyasal ve toplumsal ilişkiler belirli bir hiyerarşi (sıra düzeni) içinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu hiyerarşik yapılanma bir yandan toplumsal ihtiyaçları giderme biçimi olarak tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesini sağlarken, diğer yandan tarımsal faaliyette yaratılan toplumsal artının üretenden yönetene, mülkiyete sahip olmayandan olana, denetlenenden denetleyene aktarma amacını yerine getiriyordu. Hiyerarşik yapılanma içinde, "aşağı basamakta bulunan tabaka, kendisinin bir üstündekine hizmet vermekle yükümlüdür. Bu piramidin tabanı, büyük bir bölümünü köylülerin oluşturduğu emekçi nüfusa dayanır; onların emeğinin ürettiği <<artı>> olan ve <<ekonomik yollar>> ile sağlanan toprak rantı biçiminde görülen tüm <<artı değer>> toplumun yukarı tabakasını beslemek için kullanılır. Mülklerin çoğunluğundan sağlanan bu toprak rantı, prensin ya da kralın doğrudan mülkiyetinde olup, daha fief olarak verilmemiş mülkler dışında, fief sahibi küçük mülk sahiplerine aktarılır. Bu fieflerin sahipleri ise, bunun karşılığında daha büyük yasalar, daha önce saptanan zorunlu askeri hizmeti ve bazı durumlarda da ekonomik değeri olan işgücü sağlamakla yükümlüdürler. Daha büyük vasal, kralın büyük feodal beylerine karşı, bunlar da hiç değilse hukuksal ve biçimsel olarak merkezi erk sahibine karşı benzeri bir yükümlülük altındadırlar. Buna karşılık, imparator, kral, sultan, şah ya da firavun, kabile tanrısının vasalı olarak görülür. Böylece, köylülerin herkesi besleyip baktıkları tarlalar-dan başlayarak, <<göklerin kralı>>na (tanrıya) dek yükselen, yapay olarak derecelendirilmiş bir mertebeler düzeni olarak ortaya çıkar" (Oppenheimer, 1982, 168).

Lordlar⇒

Dükler ⇒

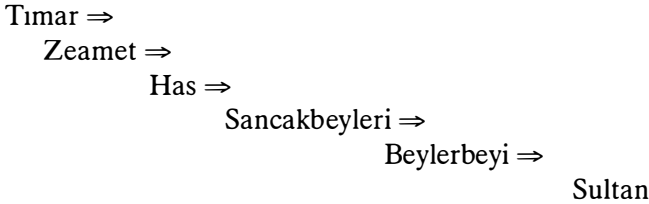
Prensler ⇒

Kral

Bu mertebелеme sistemi örnek olarak 15. yüzyıldan önceye kadar Avrupa'da ilk elden köylünün ürününü ve diğer aletleri kontrol eden "Lordlar", köylülerden ürünlerine karşılık kendi-

lerine yetecek kadarını verdikten sonra geri kalan ürüne "pay verme" olarak el koyar ve bunu daha sonra Dük'e ve dük aynı şekilde Prense, Prens de kendi payını aldıktan sonra krala belirlenen payı aktarmış olur.

Bu işleyiş tüm sanayi öncesi gelişmiş tarım toplumlarında gözlemlenen bir ilişkidir. Örnek olarak aynı sıradüzeni bizim için daha yakın bir örnek olan Osmanlı Toplumunda da gözlemleniyor.²⁶ Toplumsal denetleme mülkle ilişkili olarak hiyerarşik bir biçimde sıralanmakta, yine temel üretici kesim reaya olarak adlandırılan ve küçük ölçekli tarımsal alanlarda üretim yapan köylülerdir.

Hukuksal bir dizi ilkeler doğrultusunda kurumsallaşan bu ilişkilerde, sistem için temel ilke, artı ürünün denetlenmesinde köylüleri üretim yaptıkları topraklara bağımlı kılmaktı. Mekan-sal hareketlilikleri belirli ilkeler doğrultusunda sınırlanan köylüler (restricted mobility), siyasal alanın ya da denetleme ilişkisinin en önemli boyutunu gösteriyordu. Feodal üretim olarak tanımladığımız bu toplumsal yapıda en önemli unsur, hiç kuşkusuz ekonomik olanla siyasal olanın bütünleşmesi ve siyasal egemenliğin tek merkezde yoğunlaşmamasıdır. Pery Anderson'u izleyecek olursak, siyasal egemenlik feodal üretim biçiminde farklı ölçülerde parçalanmıştır. Parçalanmış egemenlik, ekonomik olarak yaratılan toplumsal zenginliğe siyasal yollar ile el konulması anlamına gelir (Anderson, 1988, 148). Örnek olarak; yukarıda vurguladığımız köylünün toprağına bağlanması siyasal araç ve yollarla sınırlanmış yani köylünün topraktan ayrılma özgürlüğü elinden alınmıştır. Osmanlı toplumunda "re-

²⁶ Detaylı bilgi için bak: Ek-1

aya asker olup kılıç kuşanamaz" ya da " reaya oğlu reayadır" gibi kurallar aracılığıyla, reayanın hareketliliği sınırlandırılmıştır. Çok daha önemli bir ilke köylü toprağını terk etse ve başka bir toprağa yerleşse bile, bir önceki toprak sahibine öşür verme zorunluluğu vardır. Köylünün toprağa bağlılığı veya en yakın mülkiyet ilişkisi içindeki kişiye bağlılığının siyasal bir karar olarak hukuksal düzenlemelere tabii olduğunu görüyoruz.

Bu aşamada artık siyasal olanın yani siyasal ilişkilerin ve onun en gelişmiş biçimi olarak devletin toplumsal yapılar içinde iki önemli işlev yüklendiğini görüyoruz.

-İlk olarak siyasal ilişkiler ve devlet, dolayısıyla yasalar "öncelikle, mülkiyetin yaratılması, korunması ve onun esenliğinin sağlanması endişesiyle kurumsallaştırılmışlardır" (Morgan, 1986, 149). Eşitsizliğin kurumsallaştırma aracı olarak devlet ve yasalar, böylece tarihin bir aşamasında "bu benim diyen insanın" haklarını diğer insanlar karşısında koruma amacı ile geliştirilmiştir, önemli bir denetim aracıdır.

-Diğer yandan devlet siyasal bir organizasyon olarak, toplumsal zenginliğin ve bu zenginliğin varoluş koşullarının yeniden üretilmesi için gerekli olan *düzenleme işlevlerini* de üstlenmiştir. Düzenleme işlevinden kastedilen, örneğin kölenin davranması gereken kurallar bütününe bir dizi yasa ile ve dolayısıyla zorunluluk olarak tanımlaması, ya da köylünün toprağa bağlı olarak yaşaması ve bununla birlikte üretken eyleminin sonuçları üzerinde söz sahibi olamamanın yasal ve dolayısıyla genellikle meşruluk temellerinin hazırlanmasıdır. Burada hiç kuşkusuz siyasal ilişkilerin ekonomik ilişkilerin belirleyiciliğinde ortaya çıkmadığını ve fakat birbirleriyle bir dizi yoğun ilişkinin var olduğunu ve ekonomik olanla siyasal olanın birbirleri üzerinde belirleyici olduğunu belirtmemiz gerekir. Köylü ile toprak sahipliğine dayanan bey arasındaki ilişkilerin siyasal ilişkilere yansımalarıyla, üretimin işçi ile sermaye sahibi arasında gerçekleştiği toplumlarda açığa çıkan siyasal ilişkiler arasında büyük farklılıklar vardır. Dolaşım için üretimin belirleyici olduğu ve değişim değerinin öne çıktığı kapitalist ilişkiler, topraktan koparak özgürleşen köylü ile yukarıda verdiğimiz anlamda kentte üretimin

araçlarına sahip olan kapitalist arasındaki ilişkiler, ilk bakışta ekonomi ile siyasetin farklılaştığı ve birbirinden tamamen ayrıldığı gibi bir tarihsel yanılsamanın varlığına neden olmuştur. '

Burada yanılsamanın önemli nedenlerinden biri, emeğin bir meta olarak piyasada alınır satılır hale gelmiş olmasıdır. Kapitalist ile emeğini satan işçinin tanımladığı ilişkiler ağı içinde denetim çok daha kompleks bir biçim almıştır. Özel alan ile kamusal alanın birbirinden ayrıldığı kapitalist ilişkilerde özel alan; kapitalist ile işçinin özel mülkiyet, üretim, emek, para gibi değişkenler aracılığıyla oldukça farklı ilişkilere girdiği alan olurken, denetleme ilişkisinin genel çerçevesi kamusal alanda yoğunlaşan devlet ve dolayısıyla hukuksal ilişkiler dolayında sağlanır. Burada devlet ve yasalar bir defa ilişkilerin genel çerçevesini çizdiğinde, toplumsal denetim bir yandan mikro-düzeyde işçinin belirli saatler içinde emek-gücünü satmasına bağlı olarak fabrikada gerçekleşirken, makro-düzeyde ise kapitalizmi tanımlayan tüm ilişkileri düzenleyen devlet ve yasal çerçeve içinde gerçekleşir.

ii- Emeğin ve Artı-değerin Mikro-Düzeyde Denetimi

Mikro-düzeyde denetimi aslında sosyalizasyon sürecinde öz-ürleşme ve denetim başlığı altında detaylı bir şekilde ele almıştık. Kapitalist toplumda mikro-düzeyin özel bir öneminin olmasının temel nedeni, toplumsal zenginliğin bu aşamada yaratılmasıdır. Tüm zenginlik bu aşamada yaratılmakla birlikte, mikro-düzeyde denetimin temel amacı üretim sürecinde yaratılan değeri en çoğa çıkarmaktır. Yani emeğin daha fazla çalışmasını sağlamak ya da belirli bir zaman dilimi içinde daha verimli olmalarını sağlamak temel amaçtır. Diğer yandan denetimin bir başka amacı ise işçilerin üretim biriminde toplumsal muhalefet oluşturmalarını engellemektir. Bu ilişki biçiminde artığın temel görünüm biçimi, emek gücünün maliyeti ile onun yarattığı katma değer arasındaki farktır ve çalışma zamanı gerekli emek zamanı ile artık emek zamanı olarak ikiye ayrılır, gerekli emek zamanı toplumsal olarak emeğin yeniden üretimi için gerekli olan miktara tekabül eden ücrete karşılık gelirken,

artık zaman üretim araçlarının mülkiyetine sahip olduğu için sermaye sahibinin el koyduğu artı-değeri temsil eder. Artı-değer kapitalistin üretim sürecini başlatmasının temel nedeni yoksa kapitalistin üretim sürecini başlatırken koyduğu sermaye eğer üretim sürecinde belirli bir artı-değer yaratmasaydı, böyle bir eylemliliğe hiç kalkışmayacaktı.

iii- Toplumsal İlişki Biçimleri Olarak Devlet ve Hukuksal İlişkiler: Makro-Denetim Mekanizmaları

Mikro-düzeydeki denetleme mekanizması üretim sürecinde yaratılacak değerle ilişkili iken, makro-ölçekteki düzenleme mekanizmaları verili toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve yeniden üretimini sağlamaya yöneliktir. Makro-düzenlemeler için kapitalist toplumda siyasal ilişki ve devletin ne anlama geldiğini açıklamamız gerekiyor. Kapitalist ilişkilerde siyasal ilişkiler,

i- insan ile nesne arasındaki mülkiyet ilişkileri ile bu ilişkilerin hukuksal bir süreçte sözleşme ilişkilerini,

ii- kapitalist ile işçi arasındaki üretime ilişkin genel sözleşme ilişkilerinin düzenlenmesini üstlenir.

Bu önemli işlevinin yanı sıra siyasal alan toplumsal yaşamın bütünsel yeniden üretimi için gerekli bir dizi zorunlulukların örgütlü bir şekilde yerine getirilme işlevini üstlenir. Verili ilişkilerin belirli kurallar, yasalar dolayında yeniden üretilmesini anlamak için bir diğer toplumsal olgu olan kurumsal bir süreç olarak devlet ve hukukun gelişmesini dikkate almamız gerekiyor.

Kapitalist toplumda devlet ve hukuksal yapının makro-denetleme biçimleri olarak üstlendiği işlevleri anlamak için toplumsal zenginliğin üretilme biçiminde gerçekleşen değişim sürecine yeniden bakmamız gerekiyor.

Kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte, tarımsal yükümlülüklerden kurtulan köylü, diğer yandan tarımsal alanda kullandığı üretim araçlarının sahipliğinden de mahrum kalmıştır ve artık tek değerli şeyi kendisinin bir parçası olan emeğidir. Bu bir insanın bütünsel varlığı ile birisine ait olmasından (kölelikten) önemli ölçüde farklı bir durumdur. Kölelikten ve feodal ilişkilerden farklı olarak, kapitalist ilişkiler içinde işçi çalışma

konusunda yasal bir zorunluluk altında değildir. Kapitalist toplumsal ilişkiler içinde, işçilerin üretim araçlarına sahip olanlarla ilişkiye girip girmemesi yasal düzenlemelere konu olmaz. İlişkiye girmesi ya da girmemesi için herhangi bir dışsal zorlama yoktur. Dışsal bir zorlama olmamasına rağmen, kapitalist ilişkiler içinde herhangi bir üretim aracının sahibi olmayan işçinin yaşamını kazanması, yani en temel ihtiyaçlarını karşılaması gerekir. Bu zorunluluğun işçiler üzerindeki etkisi, işçinin sahip olduğu emek gücünü bir meta olarak piyasaya çıkarıp satması şeklinde gerçekleşir. Emek gücünün bir meta olarak satılması, yani onun değer yaratma özelliğinin belirli saatler içinde başkası adına kullanılması, kapitalist toplumun belirleyici özelliklerinden birini oluşturur. Fabrikada yapılan üretim için emeğini satan işçi, emeğini satıp satmama konusunda özgürdür, ama emeğini satma dışında ise yaşaması için başka şansı yoktur. İlk bakışta çelişkili görünen bu özgürlük/ zorunluluk ilişkisinin devamlılığı, çok kompleks denetleme biçimlerinin varlığına neden olmuştur. Daha önceleri de var olan *hukuksal* yapı ve bu hukuksal yapının çerçevesini çizdiği "*devlet*", oldukça önemli bir dizi düzenek doğrultusunda verili üretim ve bölüşüm ilişkilerini düzenlemiştir. Burada kapitalizme özgü düzeneği tanımlayan biricik yöntem, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin sanki tamamen siyasal yapı ve ilişkilerden bağımsız bir süreç olarak algılanmasını sağlamak olmuştur. Kapitalist toplumsal ilişkiler sisteminde, toplumsal artığa el konulması tamamen *iktisadi* olarak tanımlanan *koşullarda* gerçekleşir. Ama iktisadi olarak tanımlanan bu düzeneğin varoluş koşulları için belirli bir hukuksal sistem ve siyasal yapı gereklidir. Bilineceği gibi kapitalist topluma geçiş aynı zamanda mutlak devlet sistemine geçişle ya da ulus-devlet biçimine geçişle birlikte gerçekleşmiştir. Pery Anderson *Lineages of Absolutist State* adlı çalışmasında, feodalizmin ve geç orta çağın politik sonuçlarından birinin *mutlakiyetçi devletin* ortaya çıkması olduğunu belirtir. Mutlakiyetçi devlet, orta-çağın sosyal formasyonuna özgü hiyerarşik yapılanmayı ve parçalanmış egemenliği merkezileştirir. Bu tür devletin gelişimi aynı zamanda;

- düzenli orduların gelişmesi,
- sürekli bir bürokrasinin varlığı,
- ulusal bir vergi sistemi,
- hukuksal sistemin gelişimi, ve son olarak
- birleşik bir piyasanın gelişimine öncülük etmiştir (Anderson, 1979, 17).

Anderson mutlakîyetçi devleti, eski toplumsal ilişkilerle yeni kapitalist toplumsal ilişkilere özgü dinamiklerin birlikteliği olarak tanımlar. Bu anlamda mutlakîyetçi devlet M. Weber'in işaret ettiği anlamda kapitalist devlete özgü kurumların gelişimine olanak tanımıştır.

Bu aşamada kapitalist ilişkilerin gelişimi açısından "devlet" ve "hukuk" sistemi arasındaki ilişkilerin oldukça iyi analiz edilmesi gerekiyor. Kapitalizmin toplumsal ilişkiler sistemi olarak ortaya çıkıp geliştiği Batı-Avrupa toplumlarının detaylı analizi bize hukuk ile "devlet" ve her ikisinin "özel mülkiyet" hakkının gelişmesi arasında bir dizi içsel bağlantının olduğunu gösterecektir. P. Anderson çalışmasında Rönesans Avrupa'sında Roma Hukuku'nun yeniden canlandığını belirtir. Roma Hukuku'nun yeniden yaşama geçirilmesinin temelinde, yeni gelişen sosyal sınıflar ile bunlar arasındaki sosyal eşitsizliğin genel belirleyici olduğu belirtilmiştir. Roma *Özel hukuku özel mülkiyet hakkını* kayıtsız ve koşulsuz kabul etmektedir. Özel mülkiyete tanınan önceliğin yeni gelişen toplumsal yapı açısından özel anlamı vardır. P. Anderson açık bir şekilde Rönesans Avrupa'sında gelişen Roma Özel hukukunun aslında kapitalist ilişkilerin toplumsal ilişkilerde gelişimine işaret ettiğini belirtir. Özel mülkiyet üzerine yükselen Roma Hukuku'nun, yeni gelişen ticari ve üretken kapitalistlerin çıkarları ile örtüştüğü açıktır (Anderson, 1978, 26). Kay ve Mott, mülkiyet hakkının mutlaklaştırılması ile kapitalist devletin oluşumunun, aynı sürecin dinamik unsurları olduğunu belirtmişlerdir (Kay ve Mott, 1982, 3).

Kapitalist devletin gelişimi bu anlamda özel mülkiyetin gelişimini gerekli kılarken, özel mülkiyeti toplumsal ilişkiler içinde meşru kılmak için bir dizi özel düzenleme gerekiyor ki, bu dü-

zenleme de hukukun tanımladığı yasal çerçeve içinde gerçekleşmiştir. B. Fine'nın belirlediği gibi on yedinci ve on sekizinci yüzyılda liberallerin gündemini belirleyen temel kavramlar, özel mülkiyet, yasa ve devlettir. Erken dönem liberal düşüncelere göre insanın özgürleşmesi için bu kavramlar arasında var olan bir dizi bağlantının gerçekleştirilmesi gerekiyor. Bugün tamamen birbirinden ayrı alanlar olarak analiz edilen hukuksal yapılar ve ekonomik yapılar, on sekizinci yüzyıl düşünceleri için birbirinden ayrı ele alınamayacak bir gerçeklik olarak tanımlanıyordu. Ekonomik alanın özgürleşmesi için siyasal alanın belirleyiciliği altında olan özel mülkiyetin özgürleşmesi, devletin özgürleşmesi için ise özel mülkiyet kısıtından kurtulması gerektiği belirtilerek, ekonomik olanla siyasal olanın yeniden tanımına gidiliyordu. Özel mülkiyet bireysel bir hak, bireyin özgürleşmesi için bir zorunluluk olarak tanımlanırken, yasal düzenek yani hukuksal yapı da bu düzeni tüm bireyler için eşit kılıyordu. Burada B. Fine'in oldukça yararlı olduğunu düşündüğüm bakış açısını tekrarlamak yararlı olacaktır. Kapitalist toplumda ekonomi disiplini nasıl tüm sosyal ilişkileri meta ve para kavramı dolayında birey ile nesne arasındaki ilişkiye indirgiyorsa, *verili hukuk sistemi ve hukuk disiplini de özünde sosyal ilişkinin ürünü olan mülkiyet ilişkilerini, söz konusu mülkiyete sahip olanla mülkiyet (nesne) arasında gerçekleşen bir ilişkiye indirgiyor*. Burada hukuk sisteminin verili sosyal ilişkileri anlamamızı güçleştirdiğini ayrıca belirtmemiz gerekiyor (Fine, 1986).

Kapitalist devlette hukuk, doğrudan özel mülkiyetin teminat altına alınması ve yüceltilmesi ve aynı zamanda dolaylı olarak özel mülkiyetin yüceltilmesi anlamına geliyor. Sosyal ilişkilerden soyutlanarak hukukun evrensel ve mutlak bir gerçeklik olarak tanımlanması özel mülkiyetle yasaların önünde herkesin eşit olması arasında bir çelişkinin varlığı açıktır. Yukarıda yaptığımız açıklamalar hatırlanacak olursa, kapitalist toplumda temel eğilim, üretim araçlarına sahip olan sermaye kesimiyle, üretim araçlarından yoksun ama tek mülkiyeti emek-gücü olan kesim arasındaki mülkiyete dayanan eşitsiz ilişkinin artmasıdır. Şimdi toplumda bu iki farklı konuma tekabül eden eşitsizliğin

varlığında, yasalar önünde herkesin eşit olması çelişkili bir durum değil midir? Oysa "niteliği gereği, hak ancak aynı ölçü birimi kullanıldığında söz konusu olabilir" (Marx ve Engels, 1976, 30). Bob Fine'in vurguladığı gibi eşitsiz bireyleri eşit olarak değerlendirmek kapitalist topluma özgü çelişkinin analizinin yapılmasını zorlaştırır. Anlaşılabacağı gibi bu zorluk toplumsal eşitsizlik olan emek ile sermaye arasında gerçekleşen emek-ücret ilişkisinin gözden kaybolmasına neden olur. Piyasa koşullarında tamamen serbest ve dışsal bir zorlama olmadan bir satıcı (emek-gücünü satan işçi) ile bir alıcı (emek-gücünü) arasında gerçekleşen ilişki, aslında toplumsal olarak tanımlanmış bir zorunluluğa, emek-gücünün yasal anlamda bir meta olarak kabul edilmesine olanak hazırlamıştır. Diğer yandan emek-gücünün üretim sürecinde yarattığı değer ile emek-gücünün karşılığı olarak aldığı ücretin adalet ilkesi çerçevesinde gerçekleştiği düşünülmekte.²⁷ Anlatılan mekanizmanın sorunsuz işlemesi için, hukuksal düzenlemeler oldukça önemli işlevler yüklenir.

M. Weber'in kanun ve hukuksal düzenek üzerine vurgusu konuyu anlamamız açısından oldukça anlamlı. M. Weber'e göre; "Her hukuk düzeninin yapısı, ekonomik vb. gücün toplum içindeki dağılımını doğrudan etkiler. Bu yalnız devlet için değil bütün hukuksal yapılar için geçerlidir. Weber hukuksal düzenlemelerin sonucu olan kanunları ise "bir emrin, o emre uyulmasını sağlamak ve uyulmaması halinde yaptırımlar uygulamak" amacına yönelik olduğunu belirtmiş ve devamla da bir emrin varlığı için belirli bir *kadronun* verilen emirle ilişkisinin olduğuna işaret etmiştir. Hukuk sistemi ve kanunlar, böylece güç (iktidar) ilişkileri içinde "bir ya da birden fazla kişinin bir toplumsal eylem içinde, o eyleme katılan başkalarının direnişine karşı da olsa, kendi iradelerini gerçekleştirme" biçimi olduğunu vurgulamıştır. (Weber, 1986, 176).

Oldukça önemli olmakla birlikte kısaca değinmek zorunda kaldığımız hukuk, böylece tıpkı para ve meta gibi sosyal ilişkiyi ve belirli bir toplumsal gerçekliğe işaret eder, ve hukuksal iliş-

²⁷ Oldukça zorlu bir alan olan kapitalist toplumda emek ile ücret ve hukuksal sistem arasındaki ilişkilerin detaylı ve oldukça anlamlı bir incelemesi için bak: G. Kay ve J. Mott (1982).

kiler de bu gerçeklik tarafından belirlenir. Yasa, böylece sosyal ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan kendine özgü bir *sosyal güçtür*. Bu güç insan etkinliklerinin sonucu gelişmiştir, ama aynı zamanda yasal çerçeve verili toplumsal ilişkilerin hareket alanını belirler. Yine B. Fine'e başvuracak olursak, bir bireyin mülkiyet sahibi olması ancak belirli şartlar altında gerçekleşir, yasal çerçeve de bu ilişkilerin gelişmesine içkindir, ve aynı yasal çerçeve bir bireyi mülkiyet sahibi birey olarak tanımlar (Fine, 1986,138). Marx'ın vurgusu ile "Zenci zencidir, bir zencinin köle olması ancak belirli şartlar altında gerçekleşir".

Sonuç olarak, kapitalist toplumda yasalar özde eşitsiz donanımına sahip olan bireylerin hakkını ölçme işlevini üstlenmiştir. Diğer yandan bu ölçme işlevi özellikle mülkiyet hakkını kişi ile nesne arasındaki ilişkiye indirgediği ölçüde, verili sosyal ilişkileri anlamamızı zorlaştırır. Yasaların bir diğer işlevi, bireyler arası tüm ilişkilere aracılık etmektir. Bu aracılık ise, eşitlik ilkesinin içerdiği eşitsizlik ölçüsünde verili ilişkilerin devamlılığını zorunlu kılar, zorunlu kılar çünkü hukuksal yapı ve bunun sonucu olan yasaların önemli bir diğer işlevi de verili ilişkileri düzenlemektir. Bireyler yasaların tanımladığı belirli tip ilişkiler içinde hareket etmek zorundadır. Polis, mahkeme ve cezalandırma sistemi gibi ayrıntılandırılmış bir hukuk sisteminin sayesinde, bireyler verili ilişkiler içinde hareket etmek zorunda kalır (Fine, 1986, 140-146).

Hukuksal sistemle devlet arasında da bir dizi ilişkinin olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Devlet yasanın gelişmiş biçimidir. Bu anlamda devlet, hukuk sisteminin düzenleme yetkilerinin en çok yoğunlaşmış biçimidir. N. Poulantzas'ın belirttiği gibi, modern-kapitalist devlet meşru şiddet tekeli elinde bulundurması ile kapitalist-öncesi toplumlardan ciddi bir farklılaşmayı temsil eder. Hukuksal olarak tanımlanan sınırlar içinde devlet, verili ilişkilerin devamlılığını sağlamak için fiziksel güç ve şiddetin tekeli elinde tutar (Poulantzas, 1978, 77). Böylece yasanın en yoğunlaşmış ve organize biçimi olarak devlet, devlet olarak biçimlendiğinde yasalar, devlet yasaları olarak yeni biçim ve yeni işlevler yüklenir. Diğer yandan devlet yasalar dolayında

var olduğu andan itibaren, "yasa devletin *sadece bir* biçimini temsil eder, oysa biz biliyoruz ki bu aşamada devlet ayrıca bürokrasi, ordu, parlamento biçimlerini de alır. Böylece yasalar dolayında varolan devlet, bir defa geliştiğinde yasa ya da hukuksal yapı devlet iktidarının bir çok biçiminden sadece biri haline gelir" (Fine, 1986, 147).²⁸ S. Clarke'ın vurguladığı gibi kapitalist ilişkilerde ekonomik ilişkilerin arkasında yatan kurumsal yapıyı anlamak için kapitalist mülkiyetin temel referans noktaları olan para, hukuk sistemi ve devletin bütünsel analizini yapmamız gerekiyor (Clarke, 1988).

Hukuk ile devlet arasında bağlantıyı kurduktan sonra bir adım daha atarak, devlet ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıları biraz daha sorgulamak anlamlı olacak. Bu sorgulama bize genel geçer analizlerde izole edilmiş olan ekonomik alan ile politik alanın söylendiği gibi birbirinden yalıtılmış iki farklı düzey olmadığını göstermektedir. Örnek olarak kendi başına para biçiminin gelişmesinde, devlet paranın temsil ettiği değeri güvence altına almamış olsaydı kapitalizmin varoluş koşullarından biri, hem de en önemlilerinden biri olmayacaktı. Aynı şekilde yukarıda vurguladığımız anlamda özel mülkiyet ile bireyler arasında sınırları çizilmiş bir sözleşme özgürlüğü olmazsa, sermaye sahibinin işçi ile olan ilişkisi güvence altında olmayacak ve bu anlamda da ilişkinin düzenliliğinden söz etmek mümkün olmayacaktı.²⁹ Bu vurgulardan sonra, devleti bir sosyal ilişki biçimi olarak tanımlayabileceğimizi vurgulayabiliriz.³⁰ Devlet sosyal ilişkilerin biçimlenmiş hali olduğu ölçüde, sosyal ilişkilerde verili olan eşitsizliklerin de organize olduğu bir biçimdir. Di-

²⁸ Kapitalizmin gelişimi ile hukuksal yapıların gelişimini bir dizi ülkenin tarihsel pratiğinde ele alan anlamlı bir çalışma için bak: Michael E. Tigar (1977).

²⁹ Bu konuda oldukça anlamlı bir çerçeve için bak: E. M. Wood (1995).

³⁰ Kapitalist devlete ilişkin ilk önemli analizler, R. Miliband, N. Poulantzas ve E. Laclau arasında sürdürülen tartışmalar sonucunda açığa çıkmıştır bak: (1977). Bu tartışmaların yeniden gözden geçirilip ele alındığı bir tartışma için bak: S. Clarke (1990), devlete ilişkin farklı analizleri bütünsel açıdan yapı-strateji ilişkisi doğrultusunda yeniden ele alan bir çalışma için bak: B. Jessop (1990), B. Jessop'un geliştirdiği çerçeve için ileri sürülen eleştiriler için bak: W. Bonefeld (1993) Diğer yandan analiz için bizim referans aldığımız çerçeve için bak: Kay ve Mott (1982), Türkçe'de bu konuda en anlamlı çalışma için bak: H. Gülp (1993).

ğer yandan eğer kapitalist toplumu tanımlayan ilişkilerde nihai amaçlardan birinin sermaye birikimi olduğunu söylüyorsak, devletin sermaye birikim sürecinin aktif bir ögesi olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Devlet her ne kadar iktisadi olarak tanımlanan alana girmiyorsa da, "kapitalist sınıfın özel alanda gerçekleştirdiği sermaye birikiminin genel koşullarını sağlamak üzere kamusal alanda yer alır"(Gülalp, 1993, 76).

Bu koşulların sağlanmasında, devletin yukarıda sıraladığımız farklı biçimlerinin her biri farklı bir işlev üstlenmiştir. Fakat sermaye birikim süreci devletin tümünü tanımlamayacağı gibi, devlet de sadece sermaye birikimini sağlayacak bir araç olarak analiz edilemez. Buradaki indirgemeci tavrı aşmak için çalışmamızın girişinde çerçevesini çizdiğimiz dönüşümcü toplumsal modeli kullanabiliriz. Eğer toplum ile bireyler arasında dinamik bir ilişki varsa, toplumsal ilişkiler olarak devlet ile sermaye arasındaki ilişkiler üzerinde kaçınılmaz olarak bireylerin belirleyiciliği olacaktır. Sermaye birikim süreci ile devlet arasındaki ilişkilerde farklı sınıf ya da kesimlerin geleceğe yönelik farklı müdahalelerinin olması belirleyici olacaktır. Burada yeni bir şey keşfetmiş olmuyoruz, çünkü Bob Jessop çalışmasında böyle bir analizin genel çerçevesini çizmiştir (Jessop,1990). Jessop sermaye birikim sürecinde sermayeyi oluşturan farklı kesimlerin ileriye yönelik çatışan çıkarlarını realize etmek için politik yapılara yöneleceklerini belirtir. Aynı şekilde egemenlik altına alınan kesimlerle, egemen kesimler arasında da çıkarların genel çerçevesinin belirlediği stratejiler, yani sınıfsal çıkarların gerçekleştirilmesi sürecinde devlet temel değişken olur. Bu stratejilerin yaşama geçirilmesi için, devletin verili organları harekete geçirilmekte. Diğer yandan farklı çatışan sınıfsal çıkarları belirli bir çerçeve içinde birleştiren hegemonik proje, genel çıkarlarla özel çıkarlar arasındaki soyut problemleri çözer. Hegemonik projeyi yaşama geçiren sınıf, aynı zamanda verili problemleri egemen konumundan dolayı kendi adına çözebilir (Jessop, 1990, bölüm 7). Birikim stratejileri ile hegemonik rejimler arasındaki bağlantıyı devlet sağlar. Buna göre sermaye birikiminin tarihsel olarak farklı gelişme aşamalarında, devletin

üstlendiği işlevler değişecek fakat diğer yandan da bu işlevlerin varlığında toplumsal sınıfların konumu da değiştirecektir. Burada tamamen yapısal bir belirleme yoktur, bunun aksine toplumsal yapıya özgü dinamikler, özellikle farklı sınıf pratiklerinin etkinlik alanı devlet olduğu ölçüde, dinamik-etkileşimli bir süreç içinde devletin makro-düzenleme işlevleri biçimlenir.

Tarihsel olarak genel çerçevesini vermeye çalıştığımız tüm bu ilişki biçimlerinin nihai amaçlarından biri, insanın yaşamını sürdürebilmesi yani bugünden yarına yaşayabilmesi, üretim koşullarını yeniden üretebilmesidir. İnsanların toplumsal ilişkiler içinde yeniden üretimi iki farklı biçimde açığa çıkar. Bunlar: bölüşüm ve tüketim ilişkileridir.

e- Yeniden Üretim İlişkileri Olarak; Bölüşüm ve Tüketim İlişkileri

Toplumsal ilişkiler içindeki insanın üretim faaliyetleri, özünde kendi ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir etkinliktir. Sabhtan akşama kadar yakın çevresinde karnını doyurma amacı ile avlanan biriyle, bilgisayarın başına oturup çalışan biri, özünde bir dizi ihtiyacını karşılama amacı ile bu üretken süreçlere başvurmuşlardır. Her ne kadar *ihtiyaç* kavramı özde her iki eylemi tanımlayan temel olsa bile, kavram aslında tarihsel süreç içinde toplumsal yapı ve ilişkilerin gelişmesine paralel olarak ve en önemlisi toplumdaki değerler sistemine bağlı olarak çeşitlenerek farklılaşır. Burada karşımıza birbiriyle ilişki halinde olan iki farklı *ihtiyaç* kavramı çıkar;

- birey olarak insanın fiziksel/ zihinsel olarak kendini yeniden üretmesi,

- ve bir bütün olarak toplumsal yapının yeniden üretimi için gerekli olanlar anlamında ihtiyaç kavramı.

İhtiyaçların giderilmesini tüketim kavramı ile tanımlıyoruz ve böylece aslında üretimin "verilmiş ihtiyaçlara karşılık veren nesneler," yani ürünlerin yaratılması anlamına geldiğini anlamış oluyoruz. Üretim ilişkisi genelde toplumsal bir süreç olmasına rağmen, üretim sonucu ortaya çıkan ürünün tüketilmesi bireysel/özneldir. İnsan-doğa-insan ilişkileri dolayımında gerçekleş-

şen etkinliğin son aşaması, üretilen ürünün/nesnenin örnek olarak ekmek ya da elbisenin birey tarafından tüketilmesi ile sonuçlanır. Tüketim, bir dizi ekonomik etkinliğin son aşamasını oluşturur. Fakat üretim sonucu elde edilen ürünlerin tümü sadece bireysel üretime aktarılmaz. En azından işbölümünün ve toplumsal artının ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, üretim sonucu elde edilen ürünler toplumda süregelen üretim faaliyetinin artarak devam etmesi için tüketilir. Tüketimi bu anlamda yeniden, daha anlamlı olduğunu düşündüğümüz iki başlık altında inceleyebiliriz;

- *üretime dönük olmayan tüketim,*
- *üretime yönelik tüketim.*

Üretime yönelik olmayan tüketim, basit anlamıyla ürünün birey tarafından bizzat biyolojik ya da diğer ihtiyaçları için harcanması yani üretim ile başlayan etkinliğin tüketim ile son bulmasıdır. Üretime yönelik tüketim ise, ürünlerin bir yandan *tüketim malları* diğer yandan *üretim mallarının üretilmesi* için kullanılması anlamına gelir. Böylece üretime yönelik tüketim üretim araçlarının yenilenmesi ve daha da geliştirilmesi amacıyla yönelik tüketim iken, üretim araçlarının üretimi için yapılan tüketim, tüketim mallarının yeniden üretilmesinin temellerini oluşturur. Toplumların tükettikleri miktar ve tüketim biçimi, özünde tarihsel ve toplumsal ilişkiler dolayımında belirlenir. Bu anlamda tüketim ilişkileri, toplumları tanımlama ve anlamamız için oldukça önemli ipuçları verir. Dikkat edilirse, şimdiye kadar tanımladığımız avcılık ve toplayıcılık yapan toplumlar ya da basit çapa ile üretimin yapıldığı toplumlar, en son olarak sanayi toplumları özünde birbirinden farklı tüketim ilişkilerine sahiptir. İnsanlığın gelişimi sürecinin ilk aşamalarında, yani üretim ile tüketimin zaman olarak farklılaşmadığı ilk dönemlerde, insanların tüketimi daha çok biyolojik ihtiyaçların giderilmesi yönünde ve direkt ilişki içindeki doğanın ürünleri ile sınırlanmıştır. Tarım toplumlarına geçildiğinde, tüketim, doğayla kurulan ilişkilerin değişmesine paralel olarak farklılaşır. Üretim araçlarının belirlediği sınırlar içinde kalan ve genellikle kendi kendine yeten ekonomi olarak tanımlanan bu toplumlarda tüketim,

özellikle biyolojik ihtiyaçların dışında kalan tüketimin kendine özgü bir yanı vardır. Bu özellik, üretilen ürünlerin oldukça dayanıklı olması ve uzun yıllar kullanılabilmesidir. Halı, kab-kacak ve diğer araçlar daha çok babadan oğula geçecek biçimde üretilmişlerdir. Bir diğer özellik ise bu ürünlerin genellikle aile içinde üretilmiş olmasıdır. Tarım toplumlarında tüketimin hacmi ve çeşitliliği oldukça sınırlı olup, tüketim daha çok ihtiyaç duyulan nesnelere yöneliktir. Yani üretimin sınırlı bir miktarda gerçekleşmesine bağlı olarak tüketim de daha çok temel gereksinimleri karşılamaya yöneliktir.

Diğer yandan pazarda değişim amacı ile üretimin egemen olduğu kapitalist toplumlar, tam anlamıyla tüketim toplumlarıdır. İnsanların nesneyi dönüştürmesi, sürekli dönüştürmesi ve bu dönüştürme etkinliğinin önemli ölçüde artması, sonuçta nesnelerin egemen olduğu bir toplumun varlığına neden olmuştur. J. Baudrillard'ın anlamlı çalışmalarından biri olan *Tüketim Toplumu* adlı çalışmasında " ...bolluk içindeki insanlar artık, tüm zamanlarda olduğu gibi başka insanlar tarafından değil, daha çok NESNELER tarafından kuşatılmış" olduğuna işaret etmiştir (Baudrillard, 1997, 15). Metaların üretilmesi için temel motif olan kâr, daha fazla kâr, sonuçta metaların üretimini sınırsız boyutlara vardırılmıştır. Bugün bile tarım toplumlarının değer yargılarını taşıyan büyüklerle, günümüzün yaşam biçimini almış bizler arasında süregelen anlaşmazlığın temelini oluşturan bu kapitalizme özgü tüketim biçimi kapitalist topluma ait yeni bir yaşam biçimini tanımlıyor. Üretim ile tüketimin hız olarak muazzam boyutlara vardığı ve bu anlamda insanların doğa ile olan üretken ilişkisinin, artık doğayı yok etme ilişkisine dönüştüğü kapitalist toplumdaki tüketim, bir diğer başlık altında inceleyeceğimiz değer ilişkileri yani kültürel/sembolik yapılarla eklemlenerek toplumsal ilişkiler içindeki bireylerin kimliklerini, varoluşlarını, anlamlandırmalarını ve bir yere ait olma duygularını harekete geçiren bir özellik kazanmıştır. Kapitalizmin üzerinde yükseldiği piyasa için ve değişim değeri için üretme mantığının sürekli olarak devam etmesi için, tüketimin üretimde gerçekleşen hıza ulaşması gerekiyor. Bu

zorunluluk, yani üretimin kendine eş bir tüketim ile yok edilmesi zorunluluğu, kapitalist toplumda tüketimi gerçek temelleri olmadan yani gerçek ihtiyaç ya da zorunlu ihtiyaç dışında, yani tüketim talepleri yaratacak, motifler geliştirilmesine yol açmıştır. Örnek olarak moda, tüketim için önemli bir motivasyon olmuştur. Yine ihtiyaçların çeşitlendirilmesi, yazlık araba ya da ev gibi normal ihtiyaçların farklılaştırılması tüketimin artışıyla yakından ilişkilidir. Tüketimin artmasına neden olan bir diğer özellik, üretilen malların kısa ömürlü olmasıdır. Örnek olarak bir kullanımlık fotoğraf makineleri üretiliyor. "Eskilerden kurtul, yenisini al!" sloganı, tüketimi artıran bir diğer değişken olmuştur.

Sonuçta Baudrillard'ın vurguladığı gibi "bugün nesnelerden pek azı, onlardan söz eden bir nesnel bağlamı olmaksızın *kendi başına* sunulur. Bu yüzden tüketicinin nesneyle ilişkisi değişmiştir. Tüketici, sağladığı özel fayda bağlamında bir nesneye değil, bütünsel anlamı bağlamında bir nesneler kümesine yönelir"(Baudrillard, 1997, 18).

Sonuç olarak insan gereksinimleri ile bireysel arzular arasında sürekli olarak uçurumlar yaratılmakta. Bu uçuruma neden olan ve uçurumu üreten ise kapitalist *pazarın egemenliğidir*. "Bu uçurum (pazar egemenliğinin) yeniden üretim koşuludur... metaların büründüğü kullanım değeri, görünümünün peşindeki sonu gelmez kovalamaca, kişisel özerklik ya da bireysel kimlik görevleriyle uğraşmayı etkili biçimde ertelemekte ve hatta gündemden kaldırmaktadır" (Bauman, 1997).

Bu etkenlerin dışında kapitalist toplumu tanımlayan kredi olanaklarının ya da yeni satış tekniklerinin gelişmesi, tüketimi sürekli artan üretim düzeyine taşıma ya da üretimi yeniden artırma gibi işlevler üstlenmiştir. Tüketimin sürekli pompalanması, diğer yandan bir bütün olarak kapitalist ilişkilerinin yeniden üretilmesi için gerekli çerçeveyi/koşulları hazırlar. Burada birey ile nesneler, yani mallar arasında bir ilişki olarak görülen tüketim olgusunun da aslında toplumsal bir karakteri olduğu ve bireylerin nesneleri tüketme biçim ve hızı, bir bütün olarak siste-

min yeniden üretilme mekanizmasını destekler.³¹

Tüketim, belirli bir aşama ve sosyal organizasyona sahip topluluklarda biyolojik ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde toplumsal bir dizi anlam, toplumsal yapıdaki konumlarla ilişkili bir dizi işlev yüklenir.³² Toplumsal ilişkiler dolayımında tüketim baktığımızda, tüketim eyleminin sadece tüketilen mal/malların kullanım değeri için tüketilmediğini, fakat onların tüketilmesinin bir de sembolik değeri olduğunu belirtmesi gerekiyor. Sembolik değişim değeri (symbolic exchange value) sosyal prestij ve rekabet gibi toplumsal etkileşim içinde insanlara ilişkin bir dizi özellik sonucunda açığa çıkar (Baudrillard, 1981, 30, 31).

Sosyal prestij ve rekabet gibi sosyal içerikli bir dizi özellik, denetleyenler ile denetlenenler ya da üretenler ile üretmeyenler ayrımının ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Tarihsel süreç içinde eşitsiz toplumsal konumların açığa çıkmasına paralel olarak, üretken faaliyetlerinin sonuçları üzerinde kontrolünü yitiren sınıfların (köle, köylü (serf/reaya) ya da işçi) varlığı, karşımıza önemli bir sorun ve buna bağlı bir dizi yeni ilişki çıkarır. Eğer üreten, ürettiği ürünü doğrudan tüketemiyorsa, yani ürün başkalarının kontrolü/denetimi altına giriyorsa bunun iki toplumsal sonucu vardır;

- üretilenlerin el değiştirmesi, yani dolaşıma girmesi gerekir, bunu *dolaşım ilişkileri* kavramı ile açıklıyoruz.

³¹ Tüketim konusunda "gösterişçi tüketim" kavramı ile belirli bir sınıfa ait olma duygusu arasında ilişki olduğunu vurgulayan T. Veblen'in erken dönem analizi bugün için daha anlamlı hale gelmiştir. Tüketim boyutu aslında azgelişmişlik için de anlamlı bir kavram, azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülke mallarını tüketme yönündeki eğilimlerin azgelişmişliğin temel nedenlerinden biri olduğu yönde ele alışı vardır.

³² Tüketimi insanın ihtiyaçları ile ihtiyaçlar karşısındaki konumları açısından ele almanın yetersiz olduğu ve bu açıdan tüketimin prestij ve bir gösterge olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan J. Baudrillard'ın analizi temel alınmakta. (Baudrillard 1981, 31). Bu her ne kadar ihtiyaçları öne alan bir çalışma için çelişkili gibi görünse de tüketimin toplumsal bir eylemlilik olduğu ve bunun kültürel anlam haritaları ile belirleneceği vurgusunun önemli olduğunu düşünüyorum.

- ikinci olarak tüketim açısından önem taşıyan bir durum, üretenin ürettiğine karşılık bir hak talep etmesi gerçeği ile karşılaşırız.

Anlaşılabacağı gibi bu denetleyen ile denetlenen arasında verili üretimin paylaşılmasıdır. Bu ilişkiyi de *bölüşüm ilişkileri* kavramı ile açıklıyoruz. Bölüşüm ilişkileri üretimle tüketim ilişkileri arasında önemli bir ara ilişki biçimidir. Bölüşüm ilişkileri topluma özgü tüm mekanizmaların en açık gözlenenidir. Bu, verili toplumsal zenginliğin üzerinden hak iddiası anlamına geldiği ölçüde, genellikle bir dizi toplumsal çatışmanın açığa çıktığı ana da işaret eder. İlişkinin biçimi, üreticinin ve üretici üzerinde denetleyenle diğer kesimlerin üretimden alacakları payın miktarını ve bu miktarın nasıl elde edileceğini belirler. Bu anlamda

üretim $\Rightarrow$ bölüşüm $\Rightarrow$ tüketim

döngüsünde, bölüşüm ilişkileri belirli bir dönemde, toplumsal üretimi kimin, ne kadar tüketeceğini belirleyecektir. Buraya kadar açıklananlardan anlaşılabacağı gibi bölüşüm ilişkileri de tarihsel ve toplumsal karakterlidir.

Tekrar tüketim ilişkileri üzerine dönerek, bir kaç kısa açıklama yapmamız sorunun tarihsel boyutunu yakalamamız açısından anlamlı olacaktır. Toplumda eşitsiz ilişkilerin somut görünümü, tüketim kalıpları ile somut bir şekilde karşımıza çıkar. Erken dönem toplumlarında tüketim, prestij ve statü göstermenin en belirgin yollarından biri olmuştur. Örnek olarak Solomon adalarında Guadalakanal'da bir klan reisinin statüsü/konumu ailesinden gelmez. Otorite ziyafetler vererek ve başka şekillerde servet dağıtarak elde tutulur. Bu ziyafetler uzun bir hazırlık devresinden sonra başlar, bunlardan biri Hogbin tarafından şöyle anlatılmakta: "Misafirlere önce demetlerle areka cevizleri ve betal denen sakız gibi çiğnenen biber yaprakları dağıtıldı, bu sırada delikanlılar ortaya yiyecekler yığıyorlardı. Önce 3000, 4000 kadar patatesten yapılmış bir yığın çörek getirdiler, sonra 13 domuzun eti yığıldı, sonra 19 kazan puding ve belki 200 kilo balık getirildi. Hepsi ortaya getirildikten sonra ev sahibi bu bol yiyecekleri misafirlerine, statülerine göre dağı-

tır ve herkes yemeğe başlar" (Kıray, 1999a, 167-183). Erken dönem toplumlarında tüketim statü elde etmenin önemli yollarından biridir. İlginç bir diğer olay ise, erken dönem toplumlarında statü ve otorite olarak, şeflik kurumunun ancak grubun diğer üyelerinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir cömertliğe sahipse, yani sürekli olarak grup bireylerine armağanlar veriyorsa varlığını ve statüsünü korumasıdır. P. Clastres'in açıkça belirttiği gibi, "şef bu armağan akışına son vermeye kalkışırsa bütün saygınlığını, bütün gücünü hemen yitirir". Gözlemleneceği gibi, bir sınıfsal farklılaşma ve tabakalaşmanın olmadığı toplumlarda tüketim sembolik bir güç aracı olarak kullanılsa bile, bu daha çok zorunlu ihtiyaçlara yönelik bir tüketimdir. Bu anlamda tüketim "gösterişçi/ rekabetçi" bir içeriğe sahip değildir. Fakat toplumda farklılaşma olmuşsa yani; "tabakalaşmış olup da bu sistem içerisinde dikey hareket imkanı olmayan toplumlarda, yani statünün doğuştan tayin edildiği veya statü değiştirme şansının çok az olduğu toplumlarda istihlâkin gösterişçi olmakla beraber, rekabetçi bir eğilimi bulunmadığı görülür" (Kıray, 1999a, 167-183).

Tüketimin miktarı ve alacağı biçim aslında aynı zamanda bölüşüm ilişkilerine bağlıdır. Özellikle işbölümü ve farklılaşmanın yaşandığı toplumlarda bölüşüm ile tüketim ilişkileri daha belirleyici bir şekil alır. Özellikle feodal toplumlarda, tarıma dayalı üretimin temel üretici kesimi köylüler, ürettikleri üründen kendileri için gerekli asgari miktarı ayırıp, ürünün diğer kısmını toprak sahibine aktardıkları için, tüketim miktarı geçimlik düzeydedir. Böylece bu tür bir bölüşüm, aynı zamanda köylülerin tüketiminin oldukça belirlenmiş sınırlarda kalmasına neden olmuştur. Bölüşümün tanımladığı sınırlar, ancak oldukça özel zamanlar için kaldırılır. Bu zamanlar ise, genellikle topluluğun, özel önem atfettiği günler olacaktır (bayramlar, düğün, sünnet, ürünlerin hasadı vb.). Üretici kesim için bu özel günler dışında tüketim, benzerlerin tüketimidir. Lord, dük, bey, ya da tımar, zeamet, sultanlar gibi denetleyici yani üretici olmayan kesimler için, tüketimin özel bir anlamı vardır. Üretim üzerinde denetleme yetkileri olduğu ölçüde, toplumsal artı üzerin-

de de belirleyici olan bu kesim, bölüşüm ilişkilerinin niteliğini de belirler. Özellikle üretim amaçlı tüketimin az miktarda olduğu, yani birikimin az olduğu bu toplumlarda, toplumsal fazla daha çok üretken olmayan alanlarda kullanılır. Üretken olarak kullanılmayan tüketim, denetleyen kesim için sınıflar arası farklılığı ve sınıflar içi hiyerarşiyi belirlemede önemli sembolik bir gösterge işlevi üstlenir. Kimin hangi tür elbise giydiği, nasıl saraylarda konakladığı, yemeklerin çeşidi ve ayrıca tüm bunların tüketilme biçimi özel sınıf içi kurallarca ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Örnek olarak Osmanlı toplumunda 13. yüzyılda İstanbul halkının ne tür kıyafet giyeceği çok detaylı olarak toplumdaki tabakalaşma dolayında tanımlanmıştır; "Darül - saltanatü - seniye ahalisi nüfusa adidiye münkasam ve her sınıfın mahsusası olup ol kıyafetle gezüp marasimi adaba riayet ve herkes haddini bilüp.. bir tarife aharin ziyine girmemek.. heyet ve libası mahsusları ne ise anı iksa ve tebellüs eylememek lazım " olduğu kaydedilmektedir" (A. Refik'ten aktaran Kıray, 1999a, 167-201). Aynı şekilde 16. yüzyıl İngiltere'sinde sosyal konuma göre kimin ne kadar araziye sahip olacağı, kimin ne büyüklükte ev inşa edeceği, kimin ne giyebileceği, ne yiyebileceği ayrıntılı olarak düzenlenmiştir" (Kıray, 1999a).

T. Veblen'in *Aylak Sınıfın Teorisi* adlı çalışmasında gösterdiği gibi, tüketimin bu şekilde farklılaşması aslında toplumda bir aylak sınıfın (leisure class) varlığına yani Veblen'in açıklaması ile "zamanını üretken olarak kullanmayan" bir sınıfın varlığına dahası bu sınıfın gelişmesine neden olur (Veblen, 1953, 43). Üretken olmayan aylak bir sınıfın varlığı, beraberinde bazı metalleri ayrıcalıklı kılar. Bu metaller, toplumun aylak kesiminin toplumun diğer kesimlerinden ayrı ve farklı olduğunu gösterir. Aylak sınıf, toplumdaki yerini tüketim biçimi ile farklı kıldığı gibi, kendi gruplarına birini kabul edip etmemelerinde tüketim kalıpları önemli bir faktördür. Bu anlamda toplumda bu farklılığı gösteren ürünler üretilir. Bu ürünler, kendi başlarına bir anlatım bir tanımlama aracı olurlar. Tüketim bu anlamda ayırt edici olduğu ölçüde, üretken olmayan malların üretimine yönelme ve yapay simgeler niteliğinde malların üretilmesine ne-

den olur. Modalar, pahalı sanat eserleri, pahalı dolmakalem ve benzeri anlam yüklenmiş mallar ekonomide sembolik değeri olan mallar olarak üretilmeye başlanır. Werner Sombart lüks kavramı dolayında geç feodal dönemin aristokratlarını ve erken kapitalizmin burjuvalarını tüketim alışkanlıkları dolayında analiz etmiştir. W.Sombart, lüks kavramını "temel ihtiyacı aşacak biçimde yapılan her türlü fazladan harcama" olarak tanımlamıştır. Sombart oldukça zengin sayısal verilerle, erken dönem denetleyici kesimlerin nasıl lüks için harcama yaptıklarını bizlere göstermiştir. Öncelikle saraylar, daha sonra mobilyalar ve bahçe süslemeleri, gümüş takılar, ipek giysiyle, tablo, av harcamaları, hediyeler için yapılan harcamalar bu tür harcamalarda ilk sıraları alıyorlar. Sombart tarım toplumlarının bu sön dönemlerinde lüks tüketim için yapılan harcamaların büyüklüğünün, kapitalizmi teşvik edecek bir boyutlara vardığını belirtmiştir (Sombart, 1998, 153). Bakın 1757 yılında bir yazar bu konuyu nasıl ele almış;"lüks, ısıtan ve yakıp kavurabilen ateşe benzer. Zengin evleri sardığında, bizim imalathanelerimizi besler. Bir sefa düşkünü servetini silip süpürdüğünde, bizim işçilerimizi geçindirir.... Eğer bizim Lyon kumaşlarımız, kuyumlarımız, halılarımız, dantellerimiz, aynalarımız, mücevherlerimiz, giysilerimiz, şık möblelerimiz, sofralarımızın lüksü göz ardı edilse, milyonlarca elin bir anda atıl duruma düştüğünü gördüm ve aynı zamanda ekmek için yalvaran sesler duydum"(aktaran Sombart, 1998, 155).

Sonuç olarak üretken olmayan boş zaman kullanımı ve üretken olmayan malların tüketimi, aslında toplumsal zenginliğin göstergesi olarak kullanılmakta ve bu anlamda özellikle günümüzde sınıfsal bir özü olan yaşam standardının önemli bir göstergesi haline gelmektedir. Toplumda güncel yaşantımıza ve çıplak gözlemlerimize giren toplumsal konum tanımlama biçimi, tüketim kalıpları ile yakından ilgilidir. Kimin nerede oturduğu, nereden giydiği ve nereden alışveriş yaptığı ve en önemlisi boş vakitleri nasıl kullandığı hakkındaki bilgilerimiz, bizim bu insanları tanımamız ve toplumdaki konumunu belirlememizi olanaklı kılar. Tüketim kalıplarının tanımlanması ve içeriğinin

doldurması her ne kadar kültürel/değer yargıları ile yakından ilişkiliyse de, tüketimin düzeyi ve malların simgesel değerleri toplumda süregelen bölüşüm ilişkileri tarafından genel olarak çizilmiştir.

Bölüşüm ilişkileri insanlar arası sürdürülen ilişkilerin önemli belirleyicilerinden biri olmasına rağmen, bu ilişki biçimleri de üretim biçimleri ve üretimin ulaştığı aşama ile belirlenmiştir. Yani tarihsel olarak köylü ile bey arasındaki bölüşüm ilişkisi, tarım toplumlarına ve feodal yapıya denk düşerken, işçi ile kapitalist arasındaki ilişki, kâr ve ücret gibi bölüşüm kategorileri ile kapitalist toplumu tanımlamakta. Burada önemle vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, toplumsal yapıyı tanımlarken, bölüşüm ilişkilerini temel alarak üretim ilişkilerini tanımlama hatasıdır. Oysa ilişki ters yöndedir, yani öncelikle toplumda üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakkı, siyasal mekanizma üzerindeki kontrol ve bölüşüm ilişkilerinin varoluş koşullarını hazırlar.

Bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin ve üretim ilişkilerinde varolan eşitsizliklerin sonucunda ortaya çıkar ve bu anlamda yukarıda tanımladığımız siyasal ilişkilerin de temelini oluşturur. Burada bölüşüm ilişkilerinin "üretim faktörlerinin ters yüzünden başka bir şey olmadıkları"nı belirtmemiz gerekiyor. "Üretim ücretli emek biçiminde katılan birey, ürünlerinden, üretimin sonuçlarından payını da ücret biçiminde alacaktır. ...[Böylece] bölüşüm, bölüştürülecek şeyin ancak üretimin verileri olabileceği anlamında, sadece nesnesi bakımından değil, aynı zamanda, belli üretime katılış tarzlarının belli bölüşüm biçimlerini, yani bölüşüme katılma formlarını belirlediği anlamında, biçimi bakımından da bizzat üretimin ürünüdür" (Marx, 1979, 159).

Çok genel hatları ile konuşursak günümüze "köle gibi yaşamaktansa ölmeli" diye aktarılan düşünce, özünde kölelerin tüketim ve hayat şartlarını tanımlayan köleliğe dayanan üretim ilişkilerine karşı gelen kölelerin düşüncelerini dile getiriyordu. Bilineceği gibi bu düşünce, düşünce olmaktan çıkmış ve Spartaküs öncülüğünde ayaklanma ile bu üretim ve bölüşüm ilişkilerinin artık istenmediği yönde siyasal bir isyana dönüşmüştü. Aynı

durumu, Orta Çağ Avrupa'sında geçerli olan serf ile bey arasında süregelen üretim/bölüşüm/tüketim ilişkilerinde de gözlemliyoruz. Tüm Ortaçağ, köylü isyanları ile köylülerin yaşama adına beylere karşı siyasal bir tavır alması ile geçmiştir. Diğer yandan İngiliz ya da Fransız Devrimleri de, tarihsel olarak farklı üretim ilişkileri ve dolayısıyla bölüşüm ve tüketim ilişkilerini temsil eden denetleyici sınıflar; aristokrasi/toprak sahipleri ile yeni gelişen burjuva arasında gerçekleşen siyasal bir ilişki biçimidir.

Bölüşüm ilişkileri kapitalizmde oldukça farklılaşmıştır. Kapitalist toplumda bölüşüm ilişkisi kapitalist ile işçi arasındaki kâr-ücret ilişkisi biçiminde açığa çıkar. Kapitalist toplumda farklılaşmanın yoğun olması, bölüşüm ilişkisinin farklılaşmasına, yani faiz, aylık maaş (memurları) gibi bir dizi alt bölüşüm ilişkilerinin varlığına neden olmuştur. Üretimin farklılaşmasına paralel olarak gelişen yeni ara tabakalar, hem bölüşüm hem de tüketim açısından yani yeniden üretim koşulları içinde çok daha farklılaşmış ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üretim üzerinde direkt kontrol gücü olmayan ve fakat diğer yandan direkt üretici kesim olan işçilere göre toplumda daha önemli bir konuma sahip olan bu yeni kesimin bölüşümden aldığı pay, işçiye göre daha fazla, kapitaliste göre daha azdır. Bölüşüm ilişkilerinin tüketime yansımaları, bu kesimin işçiye göre daha iyi bir tüketim düzeyi tutturması, fakat kapitalist kesime göre daha düşük bir yaşam düzeyi/tüketim gerçekleştirme şeklinde gerçekleşir. Tüketim açısından bu kesimi tanımlayan en önemli özellik, üretim açısından göreceli olarak işçiye daha yakın olmasına rağmen, tüketim açısından sürekli olarak kapitalist tüketimi taklit etme eğilimi içinde olmasıdır.

Kapitalist toplumu tanımlayan bir diğer özellik ise, her geçen gün toplumsal yeniden üretim için gerekli, üretime yönelik malların tüketiminin giderek artmasıdır. Yani toplumda artan oranda üretim için tüketim yapılmakta, yeni araçlar, yeni makineler devreye sokulmakta. Yeni araçlar ve makinelerin devreye sokulması ve bunun giderek artması, bölüşüm ilişkileri üzerinde burada daha fazla üzerinde duramayacağımız bir dizi etkide bulunur.

Toplumsal ilişki biçimleri üzerine şimdiye kadar yaptığımız açıklamalar bir gerçeği açığa çıkarmıştır. Toplumsal ilişkilere taraf olan bireyler, aslında topluma ilişkin belirli özellikleriyle tanımlanmakta. Örnek olarak;

- denetleyenler ya da denetlenenler,
- üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar,
- belirli bir tüketim düzeyine ulaşanlar ya da ulaşamayanlar.

Bu ayrımlar toplumda farklı konumu paylaşan kesimlerin varlığını gösteriyor. Toplumsal yapı analizlerinde sınıf ya da statü kavramları ile tanımlanan toplumsal farklılaşma, yukarıda sıraladığımız tüm toplumsal ilişkilerin anlaşılması için özel bir öneme sahiptir. Şimdi bu kavramlara ve sınıflandırma biçimlerine kısaca bakalım.

f- Toplumsal İşbölümü İçinde Farklılaşmalar: Sınıf-Statü ve Cinsiyet İlişkileri

Toplumsal ilişkilere taraf olan tek-tek insanlara baktığımızda bu insanların belirli konumlara göre ortak özellikler taşıdığını görürüz. Belirli açılardan aynı konumları paylaşan birliktekiler, toplumsal ilişkiler içinde özel önem taşır. Örnek olarak bir insanın İstanbul'da nerede oturduğu, nasıl giyindiği, nereden alış-veriş yaptığı, nasıl bir işe sahip olduğu yönündeki bilgiler, bu insan hakkında bir dizi tanımlama yapmamıza neden olur. Günlük dilde en basit anlamıyla bu kişiyi zengin ya da fakir olarak tanımlarız. Yani bu tanımlamayla onu belirli bir konum içine yerleştiririz ve bu kişiye yönelik tavırlarımız bu sınıflandırmaya göre farklılıklar gösterir. Sosyal bilimlerde, bu sınıflandırmaların nasıl yapılması gerektiği konusunda oldukça farklı açıklamalar yapılmıştır. Sınıf ve statü konusunda oldukça detaylı çalışmaları olan M. Weber'e göre "sınıf", statü gruplarının" toplumdaki konumlarını, topluluk içindeki güç ilişkileri belirler. Burada iki önemli problem vardır;

- "gücün" farklı kesimler arasında nasıl dağıldığı,
- sosyal ilişkiler içindeki insanları belirli kategoriler içinde tanımlamak için nasıl bir "güç"ün temel alındığı önem kazanır?

Üretim sürecinde, üretim araçlarına sahip olmaktan kaynaklanan bir güç mü, yoksa piyasa ilişkilerinde sağlanan bir güç mü önemlidir? Yoksa her ikisini de içerecek bir sınıflandırma mı yapmamız gerekiyor? Sosyal bilimlerin oldukça tartışmalı bir alanını oluşturan bu sorulara verilen cevaplar, büyük ölçüde kişinin toplumsal ilişkiler içinde yer aldığı konuma ve genellikle bu konuma bağlı olarak seçilen yönteme bağlı olacaktır. Fakat tüm bu tartışmalara, iki düşünür kaynaklık eder, bu düşünürler K. Marx ve M. Weber'dir.

K. Marx sınıf kavramı üzerine sistematik bir açıklama getirmemekle birlikte, tüm insanlık tarihinin farklı çıkarlara sahip sınıflar arasında süren sınıflararası mücadeleler tarihi olduğunu belirtmiştir. Marx sınıflar için ileri sürdüğü temel argümanını bir mektubunda açık bir şekilde dile getirmiştir; "*sınıfların varlığı üretimin gelişimindeki belli tarihsel aşamalara ilişkindir*" (Marx ve Engels, 1997, 75). K. Marx'ın sınıf analizinde belirleyici olan değişkenler, üretim araçlarının sahipliği yani mülkiyet ilişkisiyle bu mülkiyetin belirlediği üretim ilişkileridir. Geoffrey de Sre Croix, Marx'ın genel çerçevesini çizdiği sınıf kavramını oldukça yetkin bir şekilde tanımlamıştır: "Bir sınıf, belirli bir sınıf, öncelikle üretim koşulları (yani üretim araçları ve emek) ve diğer sınıflarla (asıl olarak mülkiyet ya da denetimin derecesi temelinde) girdikleri ilişkiyle tanımlanan, bütün toplumsal üretim sistemi içindeki konumlarıyla belirlenen bir grup insandır." (aktaran Callinicos ve Harman, 1994, 12)

Callinicos ve Harman yapılan bu sınıf tanımında önemli özellikleri sıralamışlar: Marksist sınıf analizi, sınıfı bir *ilişki* olarak ele alır. Burada ilişki, kişinin kendi öznel yargıları ile tanımlanan bir ilişki değildir, ilişki, kişinin toplumsal bir grubun parçası olarak diğer gruplarla olan objektif temellere dayanan ilişkisi anlamında kullanılmıştır. İlişki *eşitsiz bir ilişkidir* ve eşitsiz olduğu ölçüde uzlaşmaz bir dizi içeriğe sahiptir. "Bu ilişki, öncelikle, üretim araçlarını denetleyen azınlık yönetici sınıfın doğrudan üreticilerin artı-emeğine el koymasıyla şekillenir. Sonuç olarak sınıf, sömürenlerle sömürülenlerin kavgasından yani, *sınıf mücadelesinden* ayrılamaz.... Son olarak sınıf nesnel

bir ilişkidir. Sınıfı statü temelinde tanımlayanların iddialarının aksine, kişinin sınıfsal konumu öznel tutumlara değil, kendisinin ya da başkalarının düşünebileceğinden bağımsız olarak, üretim ilişkileri içindeki yerine bağlıdır" (aktaran Callinicos ve Harman, 1994, 13).

Marx'ın sınıf çözümlemesinde kapitalist toplumları temel alınmış ve kapitalist toplumda sınıf ilişkilerinin ulaştığı aşamanın, diğer toplumlara göre ayırt edici bir yönü olduğu belirtilmiştir. K. Marx ve F. Engels kapitalist toplumlarda sınıfsal yapının çok belirgin hale geldiği ve sadeleştiğini belirtmişlerdir. Kapitalist toplumda sınıfsal konumu iki temel sınıf belirler; burjuvazi ve proletarya. Engels daha sonra bu iki kavramın ne anlama geldiğini belirtmiştir: "burjuvazi kavramı ile, modern kapitalist sınıfı, toplumsal üretim araçlarının sahipleri, ve ücretli emek kullananlar kastediliyor. Proletarya ile ise, kendilerine ait hiç bir üretim aracına sahip olmadıklarından, yaşamak için işgüçlerini satmak durumunda kalan modern ücretli emekçiler" sınıfı kastediliyor (Marx ve Engels, 1993, 109).

Bu farklılaşma için belirleyici olan değişken, üretim sürecinde yaratılan değerdir. Değer üzerinde söz sahibi olma hakkını sağlayan temel değişken ise üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmaktır. Buradan da anlaşılabacağı gibi, toplum içinde belirli bir sınıfa dahil olmayı bir güç ilişkisi olarak ya da gücün farklı kesimlerde dağılımına bakarak tanımlıyorsak, Marx açısından belirleyici olan değişken kapitalist toplumda *üretim sürecinde zenginliğin kontrolünü sağlayacak mülkiyet ilişkileri* ve bunun sonucu olarak üretim sürecinde *emeğin üzerinde kontrol* ayırt edici temel değişkenler olmuştur. Toplumsal zenginliğin kapitalist tarzda üretilmesi, aslında sadece yeni sınıfsal ilişkilerin gelişmesine neden olmamış, ama çok daha önemlisi daha önce süregelen feodal, ataerkil, pastoral ilişkileri de sona erdirmiştir. Tarıma dayalı toplumlardaki ilişkilerin değişmesi, sonuçta "yalın kişisel çıkardan, "nakit ücret"ten başka bir ilişki biçimine yer vermeyen bir mekanizmanın varlığına neden olmuştur. Çıplak bir gerçeklikle karşı karşıyayız, üretim için gerekli üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olan bir kesimle, yine

ayakta kalmak için sadece kendi emek-gücünün mülkiyetine sahip olan bir kesim var. Burada kapitalistle-işçi arasındaki temel çelişki, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kapitalistlerde olması değil, ama özel mülkiyetin varlığında ya da özel mülkiyetin verdiği olanakla, üretim sürecinde yaratılan değer iki sınıf arasında eşitsiz bölüşülmesi sürecidir. Özel mülkiyet üretim sürecinde artarak yeniden üretildiğinden, sınıflar arası çatışmanın ilk ve en önemli uğraşı üretim alanıdır. Kapitalist ekonomide sömürünün temelinde özel mülkiyet yatmaz, tam tersine özel mülkiyetin bizzat varoluş koşulunu da, üretim sürecinde yaratılan değer yaratır.

Fakat toplumu tanımlayan bu temel sınıfların yanısıra, mülkiyet sahipliği ve kontrol ilişkileri içinde kolayca tanımlanamayan sınıfların varolduğu da bir diğer gerçektir. Bu aşamada toplumu tanımlayan temel ilişki biçimine taraf olanların yanı başında, bir dizi ara konum olduğunu da belirtmemiz gerekiyor. Marx da soyutlama düzeyi yüksek olan *Kapital* çalışmasından farklı olarak, daha somut toplumsal pratiklere ilişkin yaptığı çalışmalarda sınıfsal konumların çeşitlenen yapısı hakkında bir dizi açıklama yapmıştır. A. Giddens'in yaptığı ayrıma göre, Marx'ın çalışmalarında sınıf içi konumlar üç başlık altında ele alınabilir;

- Kapitalist sınıfı oluşturanlar arasında açığa çıkan çatışmalar, yani üretken kapitalistle, finansal kapitalist, ya da ticari kapitalistler olarak farklılaşma. K. Marx *Fransa'da Sınıf Savaşmaları* adlı çalışmasında burjuvazi içi çatışmaları detaylı bir şekilde ele almıştır; "*Mali burjuvazinin hegemonyası, daha açık daha belirgin bir hal aldıkça işçi sınıfının üzerindeki egemenliğinin daha güven altına alınmış olduğuna inandıkça sanayi burjuvazisinin muhalefeti gittikçe daha kararlı hale geldi*" (Marx, 1976a, 36).³³

- Diğer yandan küçük ölçekli işletme sahipliği ile büyük ölçekli işletmeler arasında bir ayrışma var. Sınıf analizlerinde oldukça problemlili bir alanı içeren küçük burjuvazi ve küçük işlet-

³³ Sermaye içi sınıfsal farklılaşma için kavramsal bir çerçeve, bak: F. Ercan (1998b).

meler Marx'ın analizlerinde sürekli yer alır. Bu kesim genellikle dönüşümcü sınıf olarak tanımlanır ve Marx'ın kapitalizm analizine göre bu sınıfın sermaye birikim sürecinde ortadan kalkacağı yönünde bir vurgusu vardır. Fakat diğer yandan *orta sınıf* olarak adlandırılacak bu sınıfların kapitalizmin gelişimine paralel olarak sürekli farklılaşan işlevlerle varlığını sürdüreceği yönünde bir düşünce de geliştirilmiştir (Harris, 1991, 103).

- İşçi sınıfının kendi içinde de farklılaştığı özellikle uzun süre işsiz kalan bir kesim ile bizzat işçi sınıfının üretim sürecinden kaynaklanan farklılaşmalarına da referanslar yapılmıştır (Giddens, 1993, 218).

K. Marx'ın çalışmalarında sınıf kavramını anlamaya yönelik vurgular olmasına karşılık sistematik bir sınıf analizi geliştirilmemiştir. Özellikle 1970'li yıllarda kapitalizmde gözlemlenen değişimler, Marksist sınıf analizinin yeniden gündeme alınmasına neden olmuştur. Bu açıklamalara girmeden önce, sınıf analizlerinde oldukça belirleyici konumda olan M. Weber'in sınıf kavramına yönelik analizlerine girmek yararlı olacaktır.

M. Weber'in sınıf analizi onun metodolojik yönelimi ve dahası ekonomik olanı tanımlama biçimine göre farklılıklar içerir. Metodolojik yönelimi bireysel ve anlamacı olduğu için, Weber sosyal teorinin amacının bireylerin eylemlerine verdiği anlamı anlamak olduğunu belirtmiştir. Bu kısa açıklamadan da, M. Weber'de sınıf analizinin Marx'ın analizinden farklı olarak bireyin öznel konumuna bağlı olacağı gerçeği açığa çıkar. Diğer yandan ekonomi düzeni M. Weber için ; "ekonomik mal ve hizmetlerin dağıtım ve tüketiminden ibarettir... Sosyal düzen ise önemli ölçüde ekonomik düzenden etkilenir ve tabii karşılığında da ekonomik düzeni etkiler." Burada öznel bireysel koşul olarak bireyin dünyası ile bu dünyanın içinde yer aldığı nesnel sosyo-ekonomik düzen gerçeği ile karşılaşırız. Öznel ve nesnel olanla, bireysel ve genel olan arasındaki ilişkiler M. Weber'in çok değişkenli sınıf analizinin temelini oluşturur. M. Weber'e göre: "sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise, verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üze-

re mal ya da beceri harcama gücünün derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır." Burada Marx'ın özel mülkiyet üzerine yaptığı ısrarlı vurgunun M. Weber'de de olduğunu görüyoruz; "Değişim amacıyla piyasada rekabet eden insanlardan oluşan bir toplulukta maddi mülkler üstündeki tasarruf hakkının dağılım biçiminin kendiliğinden belirli bir yaşam olanakları yarattığı, en temel ekonomik gerçeklerden biridir" (Weber, 1986, 177).

Burada bazı yorumcuların söylediği gibi, Marx'ın bıraktığı yerden Weber devam etmiyor.³⁴ Marx'ta mülkiyetin belirleyiciliği, üretim aracı olarak üretim sürecini başlatması ve bu süreçten artı-değer elde etmesi açısından önem taşır. Sınıf tanımı da tam burada önem kazanır, ama Weber'in mülkiyete ilişkin temel referans noktası tıpkı ekonomiyi tanımlarken yaptığı gibi daha çok dolaşım aşaması, yani *piyasadır*. Weber, "<<Mülkiyet>> ve <<mülksüzlük>>ün bütün sınıf konumlarının temel kategorileri" olduğunu belirtir" ama bu vurgudan önce de "Bütün bunların saf piyasa koşullarının egemen olduğu bir alanın çerçevesi içinde" geçerli olduğuna da işaret eder (Weber, 1986, 177). Piyasanın analize dahil edilmesi, sınıf analizine Marx'ın yaptığı gibi özel mülkiyet ve dolayısıyla üretim sürecinin tanımladığı gerçekliğin dışında piyasa ve piyasadaki daha farklı güç ilişkilerinin de dahil edilmesine neden olmuştur. Yine Weber'in vurgusu ile "Sınıf kavramının geniş anlamı her zaman için şudur: *Piyasa*'daki şansının türü, kişinin yazgısını belirleyen etmendir. <<Sınıf konumu>> bu anlamda son kerte de <<piyasa konumu>>dur... sınıfı yaratan etmen doğrudan doğruya ekonomik çıkardır, hatta sadece <<piyasayla >> bağlantısı olan çıkarlardır. (Weber, 1986, 178). Kişinin piyasadaki konumu ise, piyasanın tanımladığı bir dizi değişkene sahip olup olmamaya göre değişecektir. Bu anlamda sadece mülkiyete dayalı bir belirleme yerini uzmanlık, eğitim gibi bir dizi diğer değişkene bırakmıştır. M. Weber *Ekonomi ve Toplum*'lar adlı üç ciltlik çalışmasının ilk cildinde sosyal sınıfları dört başlıkta tanımlamıştır. Bunlar:

³⁴ Böyle bir vurgu için bak: Runciman (1986, 101) ve Gülalp (1993).

- a) işçi sınıfı
- b) küçük burjuvazi,
- c) mülkiyeti olmayan aydın ve uzmanlar sınıfı,
- d) mülk ve eğitimleri sayesinde ayrıcalıklı sınıflar, olarak sınıflandırılmış (Weber, 1984, 71).

M. Weber sınıf kavramlaştırmasını daha çok ekonomik alana ilişkin yaparken, sosyal düzene ve bireysel olanın günlük yaşantısında anlam kazanan bir ayırım daha yapar ve buna statü adı verir. Kendi deyimi ile "sınıfların tersine statü grupları genellikle sosyal topluluklardır.... <<sınıf konumuna>> karşılık tanımlamak istediğimiz <<statü konumu>>ndan kastimiz insanların yaşam yazgısının somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçüsü tarafından belirlenen tüm tipik öğelerdir" (Weber, 1986, 182). Weber bir diğer çalışmasında statü ve statü konumunu üç değişkenin belirlediğine işaret etmiştir. Bu değişkenler;

- a) yaşam biçimi
- b) sistematik eğitim,
 - gözleme dayanan eğitim,
 - rasyonel bir şekilde kurgulanan ve davranışlara da yansıyan eğitim,
- c) soya ve mesleğe dayanan prestij olarak açıklanmıştır (Weber, 1984, 71).

Weber sınıf konumu ile statü konumuna ilişkin açıklamalarında sınıf konumunun statü konumuna genellikle uyuşacağını, ama bu uyuşmanın her zaman için zorunlu olmadığını belirtir; "yoksullaşmış aristokrat ile toplumsal kabul görmeyen sonradan görme tipler" bu duruma iyi örnek temsil eder. Sınıf konumu ile statü konumu arasındaki ilişkiler tarihsel olarak farklı biçimlerin varlığına neden olmuştur. Bazen statü-yapısı piyasanın işleyişine sınırlamalar getirir ve sınıfsal konumları etkiler. W. G. Runciman bu ikili ayrımı anlamamızı sağlayacak bir örnek verir; "sınıfın paranızın nereden geldiğine, statünün de bu gelen paranın nereye gittiğine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan Weber'in belirttiği gibi, sınıflar malların üretimi ve ele geçirilmesi bakımından katmanlaşmakta statü kümeleri de tüketim bakımın-

dan katmanlaşmaktadır. Daha kesin bir dille, sınıfınıza mensup olanlar üretim, dağıtım ve değişim süreçlerinde sizin bulunduğunuz yeri paylaşanlardır, statü-kümenizin üyeleriye, yaşam üslubunuzun ve toplumsal değer ve prestij bakımından sizin görece konumunuzu paylaşanlardır" (Runciman, 1986, 101).

1970'li yıllarla birlikte, kapitalizmi tanımlayan ilişkilerde gözlemlenen farklılıkları anlamak üzere, sınıf yönelimli analizlerde gözle görülür bir artış olmuştur. Özellikle endüstri-ötesi toplum kavramlaştırması ile kapitalizmde işçi sınıfının önemini kaybettiği, sayısal olarak bu kesimin gittikçe azaldığı belirtilmeye başlanmış. Hatta 1980'li yıllarda, işçi sınıfına elveda diyen bir dizi çalışma yayınlanmıştır. Kapitalizmin ulaştığı aşamaya bağlı olarak değişen konumlar ve bu konumlara ilişkin yapılan çalışmalarda Marx'ın genel çerçevesini çizdiği açıklamalar yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Marksist yönelimli bir dizi çalışma ve tartışma açığa çıkmıştır. Bu çalışmalarda, ara-sınıf ya da çelişkili sınıf konumları analizlerin temel belirleyicisi olmuştur. N. Poulantzas'ın çalışmaları, bu yöndeki tartışmaları başlatan bir öneme sahiptir. N. Poulantzas kapitalist toplumda sınıf konumunu tanımlamak için ideolojik, politik ve ekonomik alanlar ayırımına yönelmiştir. Her ne kadar ekonomik alanın, sınıfı tanımlamak için nihai belirleyici konumunda olduğu kabul edilse bile, bunun yeter şart olmadığı ideolojik ve politik düzeylerin de sınıf kavramlaştırması için belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan işçi sınıfına üyelik için temel kriterin üretimde artı-değer yaratmak olduğunu belirtmiş ve bu anlamda Marx'ın üretken olan emek ile üretken olmayan emek ayırımını sınıf analizinde kullanmıştır. N. Poulantzas'ın çalışmalarıyla başlayan tartışmada E. O. Wright'ın erken dönem çalışmalarının³⁵ özel bir yeri vardır. *Class Crisis and The State* adlı çalışmasında E. O. Wright öncelikle Poulantzas'ın ça-

³⁵ Özellikle erken dönem diyoruz çünkü E.O. Wright 1985 yılında *Classes* adlı çalışması ile farklı bir metodolojiye ve buna bağlı olarak bu metodolojinin tanımladığı sınıf kavramına yönelmiştir. Wright'ın bu çalışması sınıf konusunda oldukça yoğun bir dizi tartışmanın varlığına neden olmuştur. Özellikle *The Debate on Classes* adlı derleme çalışmasında sınıf kavramının farklı açılardan analizi yapılmıştır. Daha "çok sosyal bilimlerin açılımını amaçlayan ve giriş niteliği taşıyan bu çalışmada sınıf konusunun detaylı analizini yapamadık.

lışmasını ele alıyor ve daha sonra kendi sınıf analizinin genel çerçevesini sunuyor. Bu çerçevede işçi ile sermaye arasındaki uyumsuzluğun üç kutuplaşma etrafında belirlendiğini vurgular. Bu üç alan şunlardır:

- birikim üzerinde kapitalist kontrol, yani üretimin fiziksel araçlarının miktarının belirlenmesi,
- emek sürecinde emek-gücünün kontrolü,
- kaynakların ve yatırım sürecinin denetimi ve bu denetim sürecinde işçilerin dışarıda tutulması (Wright, 1985, 73).

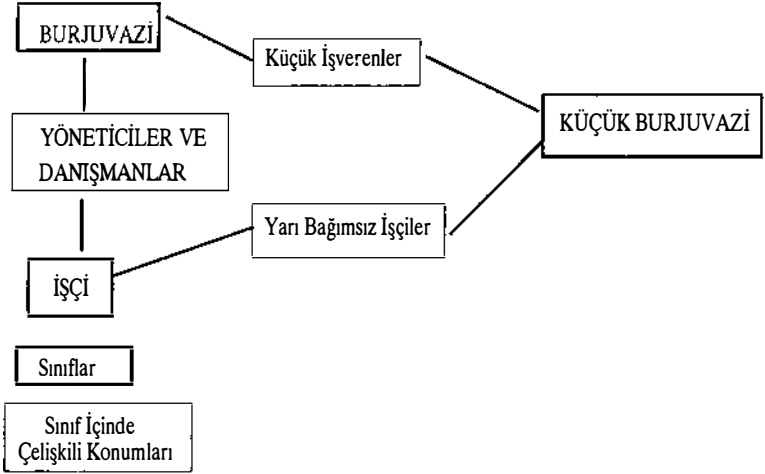
Bu tanıma göre kapitalistler bu üç alanda kontrolü elinde bulunduranların oluşturduğu sınıf iken, işçi sınıfı bu alanlardan hiç birinde denetim ya da kontrol olanağı olamayanların oluşturduğu sınıfı temsil ediyor. Wright'ın katkısı ise her iki sınıfın içine kolayca sokulamayan bazı konumların olduğuna işaret etmek olmuştur. Bu konumları tanımlamak için de *çelişkili sınıflar* kavramını kullanmıştır. Çelişkili sınıf konumları, temel sınıflar arasındaki çelişkilerin ötesinde kendine özgü çelişkilere sahiptir ve bu yüzden "bu sınıfların iki kat çelişkili durumunu ifade etmek için" bu kavram kullanılmıştır (aktaran Edgell, 1998, 26). Aşağıda şekilde de gösterdiğimiz gibi, Wright üç çelişkili sınıf konumu tanımlamıştır.

- Bunlar içinde ilk konumu *menejerler ve müfettişler* oluşturuyor. Şekilden de anlaşılacağı gibi, bu grup işçi ile burjuvazi arasında çelişkili bir konuma sahiptirler.

- Küçük burjuvazi ile burjuvazi arasında yer alan küçük işletme sahipleri bir diğer çelişkili alanı oluştururken,

- İşçi ile küçük burjuvazi arasında yer alan yarı bağımsız işçiler ise bir diğer grubu oluşturuyor (Wright, 1985, 63).

Kapitalist Toplumda Sınıflar ve Sınıflar Karşısında Çelişkili Sınıf Konumlarının Durumu

Kaynak: E. O. Wright (1979; 63).

Çelişkili sınıf konumunda olanları tanımlayan temel değişken, yukarıda sıraladığımız kontrol ve denetleme ilişkilerindeki konumlar ve yüklenilen işlevlerdir. Örnek olarak menejer ve müfettişlerin yatırımlar, kaynak dağılımı ve emek-gücü üzerinde bir dizi kontrol olanakları vardır. Kısaca çelişkili sınıf konumunda olanlar, işçi sınıfına göre daha fazla kontrol olanağına sahipken, burjuvaziye göre daha az kontrole sahiptirler. Edgell'in belirttiği gibi "çelişkili sınıflar karışık bir kontrol örüntüsü sergileyen sınıflardır" (Edgell, 1998, 27).

A. Callinicos, çelişkili sınıf kompozisyonu için G. Carcedi'nin kavramlaştırmalarına referansla "orta düzey menejer ve idareciler *denetim ve gözetim işini yerine getirmeleri* anlamında *sermayenin işlevlerini* gördüklerini belirtir ve bu anlamda "sermayenin işlevi" kavramı özel bir anlam taşır." (Callinicos ve Harman, 1994, 41).

Daha çok detaya girmeden, burada sınıfsal konumlar ile statü konumlarının kapitalist toplum içinde artan işbölümü ve dolayısıyla işbölümünün hem nedeni hem de sonucu olan sermaye birikim süreci açısından ele alınarak analiz edilmesi gerekiyor. Kapitalist toplumun temel amacı, kâr amacına yönelik üretim ise, istenilen kârın gerçekleşmesi için üretilen metaların piyasa sürecinde meta biçiminden para biçimine dönüşmesi zorunludur. Yani üretim aşaması her ne kadar artı-değerin yaratıldığı aşama olduğu için önemliyse de, dolaşım aşaması da kârlılığın gerçekleşmesi için özel bir öneme sahiptir. Tüm bu aşamaların birbirini izlemesi sonucunda, toplumda belirli bir miktar değer yaratılmış olur. Bu süreci eğer sermaye birikim süreci olarak tanımlayacak olursak, kapitalist bir toplumda sınıfsal konumları dinamik bir süreç olarak sermaye birikiminin ulaştığı aşamanın belirleyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Sermaye birikiminin sadece ekonomik alana özgü ilişkiler ile sınırlamıyoruz, sermaye birikimini toplumsal ilişkilerin tanımladığı bütünlüklü yapı dolayında tanımlıyoruz. Toplumsal ilişkiler olarak sermaye birikiminin sürekli artışı aynı zamanda verili olan işbölümünün ve uzmanlaşmanın artmasına neden olacaktır. Böylece toplumdaki üretim, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinde bir dizi değişiklik olacaktır.

Zaman içinde işbölümü ve sermaye birikiminin artması, aslında bir bütün olarak toplumu kapitalizmin egemenlik alanına çeker ve böylece daha önce sınıfsal konumu için ayırt edici değişken olarak kullanılan mülkiyet sahipliği ya da üretim araçlarının sahipliği gibi değişkenler önemini kaybeder. Toplumun kapitalist ilişkiler dolayında gerçek boyunduruk altına alınması, üretim aşamasında üretim araçlarına sahip olan kesimi, piyasa ilişkileri içinde boyunduruk altına alınarak Weber ya da Marx'ın belirlediği anlamda mülkiyetin sağlayacağı olanakları kaybetmiş olabilir. Özellikle 1970'li yıllarla birlikte, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde belirleyici olmasına paralel olarak üretimin dünya ölçeğinde en uygun yerlerde gerçekleştirilmesi ve dahası birim üretimin farklı parçalara ayrılarak üretimin fabrikalardan sokaklara, evlere taşması emek kullanım tarzını

önemli ölçüde değiştirmiştir. Özellikle alt-sınıflar olarak tanımlanan yeni sınıf konumu bu son değişikliğin ürünüdür. Sınıfsal konumlar sermaye birikiminin ulaştığı bugünkü aşamada daha önce sınıf açısından belirleyici olan kriterlerin yanı sıra,

- belirli bir politika yapma tarzı,
- iletişim araçlarıyla belirli bir ilişki kurma tarzı,
- belirli bir tüketim tarzı ile birlikte ele alınması gerekiyor.³⁶

Bu kısa açıklamadan sonra, "sınıf" konumlarını belirlemek için girişte sorduğumuz soru, yani hangi "güç" sınıfı belirler sorusuna cevap verebiliriz; kapitalist toplumda sınıfsal konumu, bir bütün olarak toplumsal ilişkilere içkin hale gelen ve toplumsal yapıya rengini, dokusunu veren artı-değer yaratma süreci üzerinde kontrol ile daha önemlisi daha önce yaratılan artı-değerler üzerinde kontrol olanakları sınıfsal konumları belirleyecektir.

Toplumsal ilişkiler içinde belirli ortak konumları paylaşımları analiz ederken, özellikle işbölümü açısından soruna yaklaşıldığında bir dizi farklı toplumsal gruplaşmaların varlığını göz ardı etmememiz gerekiyor. İş bölümünü açıklarken belirttiğimiz gibi, insanlık tarihinde ilk ve en önemli işbölümü kadınlarla erkek arasında gerçekleşmiştir. Bu anlamda toplumsal ve biyolojik bir özellik olarak cinse dayalı farklılaşma, toplumsal ilişkileri anlamamız açısından özel bir anlam taşır. Barbara Rogers'ın açıkça ifade ettiği gibi, iş bölümünün gelişmesine paralel bir süreç olarak kadın ile erkek arasındaki ilişkide roller biyolojik farklılıklara dayanan özelliklerden çok cinsiyetçi kültürel yapılara göre belirlenmiştir. Burada sınıf konumunda olduğu gibi iş bölümünün gelişimine paralel olarak verili cinsiyetçi rollerde de değişiklikler olur (Rogers, 1980). Sınıf ilişkilerinde olduğu gibi cinsiyet yönelimli ilişkilerde de güç ilişkileri belirleyici konumundadır. Kadın-erkek ilişkileri güç ilişkileri üzerinde

³⁶ Burada oldukça genel olarak vermeye çalıştığımız bu çerçeve için kalkış noktası A. Sayer ve Walker'ın teknik ve sosyal bir süreç olarak iş bölümü ile sınıf arasında kurdukları çerçeve olmuştur. Fakat ben bu çerçeveye kapitalizmi tanımlayan temel unsur olarak sermaye birikim sürecinin katılması ile sınıf ile iş bölümü arasında daha sağlıklı bir analiz yapılabileceğini düşünüyorum. Bak: A. Sayer ve R. Walker (1992) A. Sayer (1995).

yükselir. Eşitsiz güç ilişkileri, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini sistematik hale getirdiği gibi, bu eşitsizliğin kurumsallaşarak tarihsel bir dizi özellik kazanmasına neden olmuştur. Erkek egemenliğinin kadın üzerinde açığa çıktığı alanları üç başlık altında toplayabiliriz:

- kadının emeği üzerinde kontrol,
- kadının çocuk yapma yeteneği üzerinde kontrol,
- kadının istek ve beklentileri -seks- üzerindeki kontrol (Sayer ve Walker, 1992, 43).

İşbölümünde gözlemlenecek değişiklikler tüm bu kontrol biçimleri üzerinde etkide bulunarak farklılaşan kontrol mekanizmalarının varlığına neden olur. Fakat tarihsel olarak kadının çocuk doğurma yeteneği, "kadını evde üretim için erkek doğuracak işçi konumuna düşürmüştür" (Hunt, 1980). Özellikle kapitalist toplumda, ailenin sosyal üretimden fiziksel olarak ayrılması, kadını eve hapsederek piyasa için emek-gücü ve dahası tüketici yetiştirmesini daha bir pekiştirmiştir. Tıpkı sınıf konumları gibi cinsiyetçi sistem de, kadınlık konumunu verili güç ilişkiler içinde yeniden üretir. Kadınlık kurumunun yeniden üretimi bir dizi kurumsal, ideolojik mekanizmaların gelişmesine neden olmuştur. Burada cinsiyetçi konumlar ile sınıfsal konumlar arasında bir dizi ilişki ve kesişime olduğu bir gerçektir. Sistemin mantığı sınıf konumları ile cinsiyetçi konumları eş zamanlı olarak belirleyebilmekte. Ama burada bir biriyle örtüşen bir ilişkinin olmadığını belirtmemiz gerekir. Kapitalist sınıf içindeki kadının kadın olarak tanımlanması ile işçi sınıfındaki kadının tanımlanması, rolleri aynı olmamakla birlikte, her iki tanımlama biçiminde de erkeğin kadın karşısında farklılaşan egemenliği olduğunun bir gerçeklik olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Örnek olarak kapitalist sınıfa mensup bir kadının emeği üzerinde kontrolden çok, çocuk yapma yeteneği dahası onun istek ve beklentileri üzerinde kontrol belirleyici olurken, işçi sınıfına mensup olan bir kadın için sayılan kontrol biçimlerinin hepsi geçerli olabilir. Böylece kadın olarak, anne olarak bizzat üretim sürecinde emek olarak kadının konumu, erkek egemen toplumunda kendine özgü bir dizi sosyal ilişkinin varlığına yol

açar. Toplumsal ilişkilerin bir cinsiyeti olduğunu ve bu cinsiyetin de tüm toplumsal ilişkilere içkin olan erkek-egemen yapılarla yol açtığı gerçeğine rağmen sosyal bilimler uzun yıllar körlüklerini sürdürmüşlerdir (Baxandal ve Ewen, 1976). Burada bu körlüğün sadece bir cahilliğin ya da donanımsızlığın ürünü olduğunu söylemek doğru bir tanım olmayacaktır. Sosyal gerçeklikte belirleyici olan erkek-egemen söylem, bilme biçimlerinde, bilgiye ulaşmanın kendisini de erkek egemen kılmıştır.³⁷

Toplumu tanımlayan ve birbirleri üzerinde birden çok etkiye sahip olan bu ilişkiler sistemini tamamlayan en önemli değişkenlerden bir diğeri ise hiç kuşkusuz *değerler sistemi, sembolik yapılar ve ideolojik/ kültürel ilişkiler*dir.

g- Değer İlişkileri: Kültürel ve İdeolojik Yapılar/Pratikler

Buraya kadar toplumu ve dolayısıyla toplumsal yapıyı tanımlayan temel ilişki biçimlerini ve bu ilişki biçimlerindeki değişim eğilimlerini temel yönleriyle aktarmaya çalıştık. Tüm bu ilişki biçimlerini mekanik bir süreç olarak düşünmek oldukça büyük bir yanılgı olur. İnsanlar gerek doğa ile gerekse diğer insanlarla kurdukları ilişkilerde, bir dizi anlam ve değer yargıları üretirler. Bu değer yargıları toplumun maddi üretimi ve yeniden üretimi ile eklenmiş bir dizi pratiği içerir. Genel olarak bu anlamlandırma biçimleri *kültür* kavramı dolayımında tanımlanır. Bu tanımlara bağlı olarak kültürü, "toplumsal düzenin (diğer araçlarla birlikte) zorunlu olarak iletişim kurduğu, yeniden üretim yaptığı; deneyimlerini sürdürdüğü ve keşiflere yöneldiği bir *anlamlandırma* sistemi olarak" anlarız (Williams, 1993, 11). Anlamlandırma sistemi, *toplumsal bir üretim, toplumsal bir pratiktir*. Dünyanın anlamlı kılınması gerekir. Dil ve sembolleştirme, anlamın üretildiği araçlardır" (Hull, 1993, 72). Doğayla ilişkiye girerek doğayı dönüştüren insan, doğayı dönüştürme sürecinde edindiği tüm dış dünyaya ait bilgileri, becerileri kendisinden sonra gelen kuşaklara aktarır. İnsanın kendi eliyle inşa ettiği toplumsal varoluş biçimlerini anlamlandır-

³⁷ Sosyal bilimlerin özellikle iktisadın erkek-egemen söylemi için bak: U. Serdaroglu (1997).

ması ve bunların belirli semboller ve dil dolayımında aktarılmasının bireyin sosyalizasyonu ve toplumsal varoluşu için oldukça önemli olduğunu detaylı bir şekilde ele almıştık. Diğer yandan sembolleştirme yeteneği ile birlikte dil kullanma yeteneği ve daha sonra yazılı kültüre geçiş, tarihsel olanı güncelleştirdiği ölçüde, verili bir topluma doğan bireyin de yaşama uyum sürecini hızlandırır. "Buna göre, ana babamız, öteki aile büyüklerimiz, dostlarımız ve iş arkadaşlarımız gibi, içinde doğup büyüdüğümüz, günlük yaşantımızda bizleri sarıp kuşatan toplumu oluşturan kişilerden kazandığımız becerilerimiz, inançlarımız ve davranışlarımız, kültürün kapsamına girmekte" (Wells, 1984, 43). Fakat kültürel yapılar ve anlamlandırma sistemleri, insana ilişkin diğer özellikleri anlama çabalarıyla karşılaştırıldığında, anlaşılması ve analizi daha da zordur. Burada çok önemli iki güçlkle karşılaşırız.

- ilk güçlük her toplumsal pratik ve kültürel varoluşunun kendine özgü bir, dış dünyayı anlamlandırma biçimi olmasından kaynaklanır.

- ikinci olarak insanların kendi gerçek pratikleri ile kendilerinin dışındaki gerçekliği anlamaları her zaman yaşanan gerçekle örtüşmez. Anlama süreci bir dizi kırılma ve gerçekliğin farklı biçimlere taşınarak algılanmasına neden olur. Bu ise farklı anlamlandırma sistemlerini anlamayı zorlaştırır.

İnsanın günlük yaşantısını çevreleyen olaylar ve ilişkileri açıklamakta karşılaştığı en önemli zorluk, bu olaylar ve ilişkiler hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması ve dahası ilişkiler ya da olaylar üzerinde denetleme güçlerinin olmamasıdır. İnsanların yaşamın bütünlüğüne ilişkin bütünsel bilgiye sahip olmamaları ve kendi koşullarını belirleyememeleri, anlamlandırma sistemlerinde yeni biçimlerin varlığına neden olmuştur. Bu yeni biçimler toplumsal yapıları tanımlayan önemli değişkenlerden biri haline gelmiştir. İnsanlar arasında varolan eşitsiz ilişkiler, kültürel anlam üretme süreci olarak büyü, din, ahlak, ideoloji gibi biçimler altında meşruluk kazandığı ölçüde, sorun çok daha çapraşık bir hal almıştır.

Bu noktada şimdiye kadar ileri sürdüğümüz temel önermeyi biraz daha genişletebiliriz; *İnsanlar diğer canlılardan farklı olarak toplumda sadece varlıklarını siirdirmekle kalmaz, ayrıca toplumu üretirler, toplumu üretirken ise sadece maddi ortamın dönüşümüne yol açmazlar, maddi yaşamla birlikte bir dizi düşünsel yapı, kültürel ve ideolojik kurgular üretirler.* Bu düşünsel yapılar insanların günöbirlik yaşamlarını kendi anlam sistemleri içinde tanımlamalarına ve olup bitenlere belirli anlamlar yüklemelerine neden olur. Günlük yaşam pratiklerine içkin olan tüm bu etkinlik hali, *anlam haritaları* olarak tanımlayacağımız bir dizi sistematik olmayan değerler sisteminin varlığına yol açar. Bu değerler sistemi, M. Heidegger'in *ön-anlamlar* olarak tanımladığı bir dizi sorgusuz kabul edilen anlamlandırmalar ile, çok daha sistematik olan dinsel yaşama ilişkin tavır alışlar, yaşanan topluma ilişkin değer yargıları ve bir dizi deneyim sonucu oluşmuş gerçeğe yakın düşüncelerin karışık toplamından oluşur.

İnsan-insan ve insan-doğa ilişkilerini içeren her toplumsal oluşum ve bu oluşumu çevreleyen anlamlandırma sistemleri, kendilerine uygun bir dış dünya tanımlar. Aslında dış dünyaya ilişkin bu tanımlar, dış dünyanın insanlarca içselleştirilmesine olanak sağlar. Yani anlamlandırma sistemleri, "dış dünyanın duyular yoluyla insanın zihninde çizdiği imajlarla başlar." İnsanın dış dünyayla karşılaştığı ilk dönemlerde, gerek insanın doğa üzerinde etkin olamaması ve doğanın olumsuz etkileriyle karşı karşıya kalması, gerekse dil ve sembolleştirme yeteneğinin başlangıç aşamalarında olması, yani "*insanın kendini bulmadan önceki*" bu erken aşamasında "*insan henüz kendini gerçekliğin bir parçası olarak, onunla nedensel bir birlik içinde görme noktasına gelmemiştir.* Bu yüzden bilinçlilik görünürde yanılma ve akışkanlıkla dolu, yolunu kaybetmiş ve şaşkın bir duyulanım olarak ortaya çıkar" (Cauldwell, 1983, 24, vurgular bana ait). İnsanın kendini bulmadan önceki bu aşamada, anlam dünyasını yaratan temel düşünce biçimi A. Şenel'in de belirttiği gibi "büyüsel" düşünüşdür. Büyüsel düşünüşe duyulan ihtiyacı G. Childe, insanın büyüden yardım ummasını, ölüm gibi dehşet ve korku duygularının altında yüklendiği çaresizliğe bağlar (Child,

1978, 63). Büyü, basit anlamıyla insanın doğa karşısında donanımsızlığı ve doğaya karşı korkusunun dışı vuruş biçimidir. Büyü bu anlamda, "her yerde, kendinin bilincine varmış olarak kendini duyushlarını ruh (animizm), kuvvet, cin, peri, şeytan, hantu, mana ve hayalet şeklinde dış gerçekliğe yansitarak kendini bulmaya çalışan, ilkel ve uzak atalarının özelliklerini gösteren insan toplulukların etkinliği olarak saptanmıştır. Ve insan yalnızca duygulanımları değil, fakat onların etkin örgütlenmelerini de yansıtır, böylece geçmişte bu tür duygulanımlara eşlik etmiş devinimler yoluyla gerçekliği denetim altına almak olanaklı gözükür. Yağmur yağdırma, hasat, besi hayvanlarının çoğalması ve benzerleri, yağmurun sesini, hasattaki ekip biçmeyi ve hayvanların yürüyüş ve görünüşlerini taklit etme yoluyla sağlamaya çalışır" (Caldwell, 1983, 26). Büyüsel anlamlandırma "benzetmeci, anolojiktir" (Şenel, 1982, 112). Benzetmeci anlamlandırma ile insan "kendi duyusunu dış gerçekliğe yansitarak, dış gerçekliğe yavaş yavaş ilerler." Bu yukarıda vurguladığımız doğanın insanlaşması, "insanın çevreyi *insansılaştırdığı* ve duygusal kıldığı" bir süreçtir. Fakat bu süreç sonunda insan "*kendisini* de çevresel kılar. Dış gerçekliğe ilişkin bilgisi ile zenginleşmiş ve karşılıklı etkileşimde varolmuştur" (Caldwell, 1983, 26). Daha çok avcı ve toplayıcı toplumları tanımlayan büyüsel adlandırma, temelde "kolektif bir düşünüş" ve anlamlandırmadır.

Avcılık ve toplayıcılığın geliştiği, insanın doğal çevresinin az da olsa genişlediği dönemlerde günlük yaşamı ve günlük yaşamda belirli bir gruba ait olmayı tanımlayan *totemcilikle* karşılaşıyoruz. Bu aşamada, büyüsel anlamlandırma dönüşerek büyüsel dinsel bir anlamlandırma halini almıştır. Bu yeni aşamada totemcilik, "Kabile toplumuna özgü büyüsel dinsel bir sistemdir" Bu sistemde "Kabileyi oluşturan her klanın doğadaki bir nesneyle bağlantısı" olduğu düşünülmüş ve "Totem adı verilen bu nesne, çoğu zaman ya bir bitkidir ya da bir hayvan. Klan üyeleri, totemi akraba bilirler ve onun soyundan geldiklerine inanırlar. Totem sayılan bitki ya da hayvanı yemek yasaktır, tam tersine totem türünü çoğaltmak amacıyla her yıl tören düzenlenir. Aynı totemin üyeleri birbiriyle evlenemezler"

(Thompson, 1983, 30). Toplumsal inanç sistemiyle birlikte günlük yaşamın tüm alanlarını belirleyen totemciliğin nedenleri bugünkü düşünsel/anlam dünyamızla pek fazla anlaşılamaz. Bu konuda oldukça yetkin çalışmalar veren Levi Strauss'a göre "Totem sistemleri, insan zihninin doğal işleyişinin bir uzantısı olarak, ikili karşıtlıklara (doğal/kültürel, yer/gök, çeşitlilik/birlik, vb. gibi) dayalı kodlarla çalışan birer işlem aracıdır ve işlevleri de doğayla kültürü bağdaştırmaktır" (aktaran Güngören, 1988, 53). Yani totem ya da büyüsel- dinsel anlamlandırma sistemleri, maddi yeniden üretim ile anlam sistemlerinin yeniden üretimi arasında gerekli bağlantıları kurma çabasının ürünüdür. İlk aşamadaki doğa temelli ele alışırlar yerine, totem sisteminde daha çok yenilebilir bitki ve hayvanların temel alındığı ve böylece kökene gidildiğinde daha çok yenilen bu şeylerin totemin temeli olabileceği belirtilmiştir. Thompson, totem törenlerinin, totem kabul edilen türün çoğaltılmasına yönelik olduğunu belirtmiştir. Törende totem kabul edilen türün şekline girerek, aynı sesler ve devinimlerin taklit edilmesinin aslında totem kabul edilen şeyin daha iyi yakalanması anlamına gelebileceğini vurgulamıştır. Fakat bu dönemin alışkanlıkları, zamanla bir tür büyü törenine dönüşmüş ve böylece tören sonrası avlarında daha başarılı olabilecekleri gerçeğinin yatabileceğini belirtmiştir.

Büyüsel anlamlandırma sistemi yukarıda tanımladığımız "neolitik devrimle" birlikte büyük değişiklik göstermiş. Childe'nin deyimi ile, "İnsan ekonomisini tümünden değiştiren ilk devrim, insanı besin kaynağına başat kılmıştır. İnsan ekip biçmeye, bitki yetiştirmeye, seçmesini bilerek yenilebilir ot, kök ve ağaçları geliştirmeye başlamıştır. Karşılığında besin, barınak ve bakım sağlayarak bazı hayvanları evcileştirmeyi ve kendine bağlamayı da başarmıştır" (Childe, 1978, 73). Doğanın dönüştürülmesi ve buna bağlı olarak işbölümünün artmasıyla birlikte, yeni kazanılan beceriler artık bir sonraki kuşağa aktarılıyor, ve böylece bu yeni aşama aslında sosyalizasyon sürecinin daha da geliştiği bir aşamaya işaret ediyor. Tarıma geçiş toplumsal artığın varlığına neden olurken, daha önceki büyüye dayalı algıla-

maları ve inanç sistemleri de doğayı dönüştürmenin ve uzmanlaşmanın bu yeni aşamasına uygun olarak değişmeye başlamıştır. Bu değişim aslında verili anlamlandırma sistemlerinin daha da kurumsallaşması ve güçlenmesine neden olmuştur. Bu aşamada örgütlü inanç sistemleri ve dinsel kurumların ortaya çıktığını görüyoruz. Artı ürünün artması ile neolitik dönemde malzemelerin toplanıp taşınması, ürünleri taşımak ve saklamak için çömlek yapımının gelişmesi, tarımsal faaliyetlerin devamı beraberinde zaman kavramını önemli kılmaya başlamıştır. Özellikle hangi işin ne zaman yapılacağı yeni anlamlandırma sistemi ve maddi pratikler tarafından ve hiyerarşik bir süreç içinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu anlamda yaşam için önemli olan neyin ne zaman yapılacağı "tüm üyeleri içeren kesin eylem ve davranış biçimlerini" saptayacak bir inanç sistemi ile birlikte kurumlar ve kuralların tanımlanması biçiminde sonuçlanmıştır. Kurumlar ve kuralların genel çerçevesi "büyüsel dinsel inançlar ve korkularla kesinleştirilmiştir. Bu çerçeve içinde günlük yaşam pratiklerinin, çeşitli törenlerle kutlanması ve yaşanması gibi, geleneksel kurallar da büyüsel güçlerce korunur, bu kuralardan ayrılanlar cezalandırılırlar" (Childe, 1978, 134).

Neolitik devrim sonrasında ilginç olan bir diğer durumsa, ekonomide yeni bir etkinlik alanı olarak doğrudan üretimden ilk defa çekilen madencilik gelişmesiyle madeni ocaktan çıkartıp işleyen madencilerde olmuştur. Zanaat olarak maden işleme biçim ve teknikleri, önemli bir bilgi aktarma yolu ve buna bağlı olarak da bir dizi törensel sürecin varlığına neden olmuştur. Maden işletmeciliği ve bunun yanı sıra bir dizi yeni zanaatkarlığa ait bilgilerin aktarılması, günümüze yansıyan biçimi ile *çıraklık* denen bir sosyalizasyon biçimi geliştirmiş, bu sosyalizasyon biçimi ise her aşamasının bir dizi dinsel büyüsel ayinlerle tanımlandığı bir sürecin varlığına neden olmuştur. Neolitik devrimde inanç sistemleri daha da kurumsallaşır ve daha önce şef ya da reis ile büyücülüğü üstlenen kişiler, yeni ilişkiler ağı içinde eski konumlarını yitirmeye başlarlar. Yeni durumda "başkanlık giderek seçime dayanma niteliğini yitirir, soydan geçme bir şeflik olur çıkar. Toteme yakarılır ve övgülerle yak-

laşılır, totem insan biçimine bürünür ve tanrı olur. Uyrukları için şef neyse, topluluk için de Tanrı odur. Tanrı, ideal şefe yakıştırılan tüm niteliklerle donatılır. Tanrıya gerçek şefe sunulan hizmetlerin örnek alındığı törenlerle tapınılır" (Thompson, 1983, 42). Kral-tanrı tanımlamasına ulaşamayan büyücüler "rahip biçiminde ortaya çıkmış, tanrısal yetkileri benimsenmiş ve doğal olarak da çayırda, bayırda iş görmekten kurtulmuşlardır. Bunlar kan ter içinde çalışmanın, tanrı buyruğuyla halka özgü olduğunu anlatmışlar, kısaca büyü törenlerini büsbütün karmaşık bir hale getirerek, sözde doğa güçleriyle bu güçleri simgeleyenler arasında bir uzmanlaşma yaratılmasını sağlamışlardır" (Childe, 1979, 149). Aslında insanlığın simgesel mantığı, ya da anlamlandırma yeteneğinin gelişmesi, insanın kendi çevresindeki nesneler ile canlıları tanımlamada kullandığı anlamlandırma biçimlerini hızla değiştirmesine ve çevresinde yarattığı ruhlara sahip nesneler düşüncesinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu gelişmeyle birlikte; "Artık çiftçi de her demette bir ruh yaşadığına inanmıyordu. Kafasında, bütün ürünlerin ruhları birleşerek, başakları büyüten bir tek bereket tanrıçasına çevrilmişti. Yani yerlerinden kovulan tanrılar, bu sefer göklere çıkıyor, denizlerin dibine iniyor, yerin derinliklerinde gizleniyorlardı" (İlin ve Segal, 1985, 71).

Ruhlar ve tanrılar yeryüzünden kovulmuşsa da, tanrı ve ruhlar üzerinde güç ilişkilerini geliştiren toplumsal kesimler, neolitik aşamada daha da güç kazanmışlardır. Bu anlamda yeryüzünden kovulan tanrı, başka bir biçimde, insanileşmiş bir biçimde insanların karşısına hem de tüm sanayii öncesi toplumlarında belirleyici ve denetleyici, en önemlisi günlük yaşamı anlamlandıran yapılar olarak insan biçiminde ortaya çıkmıştır. "Tanrı düşüncesi krallık gerçekliğinin bir izdüşümdür. Ama insan bilincinde bu ilişki ters yüz edilmiştir. Kralın gücünü Tanrıdan aldığına inanılır ve kralın istemi olarak kabul edilir" (Thompson, 1983, 42). Bu anlamda tüm toplumsal ilişkilerde eşitsiz ilişkinin sürdürülmesinde, yöneten yönetilen ilişkilerinde "yönetici de tanrının bir hizmetçisi, ama vekili olan bir hizmetçisi olarak, tanrının gerisine saklanmıştır. Verdiği buyruklar tanrının buy-

ruklarıdır. Dolayısıyla yöneticinin buyruklarına karşı gelmek tanrıya karşı gelmek demektir. Yönetici yalnızca tanrının buyruklarını aktarmakta ve yerine getirmektedir. Üretim araçlarının tapınağın denetiminde olması, ideolojiye toprakların tanrının tarlası olduğu biçiminde yansır. Bu ideoloji ise, tanrı ile yönetici ilişkilerinde yönetici tanrının "kiracısı"dır ya da vekilidir, ya da çobanıdır" düşüncesinin gelişmesi, kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır (Şenel, 1982, 255).

Denetleyen-denetlenen ilişkilerinin yeniden üretimi için anlamlandırma sistemlerinin toplumun bir kesiminin çıkarları doğrultusunda biçimlendiğini görüyoruz. Burada "*ideoloji*" olarak tanımlanan ve verili ilişkilerin devamlılığını sağlayan farklı bir anlamlandırma sistemi ile karşılaşyoruz. İdeoloji kavramının aslında *iktidar* ve eşitsizlik ilişkileriyle ilişkili olduğunu söylemekle birlikte, ideoloji kavramının sadece verili olanı meşru kılan bir işlevle sınırlandırılmayacağını söylememiz gerekiyor.³⁸ İdeolojiyi buraya kadar yaptığımız çerçeve ile uyumlu olarak *ilişkisel bir olgu* olduğunu söyleyebiliriz.³⁹ İdeoloji günlük yaşam pratiği içindeki bireyin kendi yaşam deneyimi ile zihinsel anlamda kurduğu bir ilişki olduğu gibi, bu zihinsel süreçte aynı zamanda bireyin varolan toplumsal sistemle kurduğu bir ilişki, çok daha önemlisi verili toplumsal sisteme içkin olan iktidarla kurduğu bilinçli ya da bilinç dışı ilişkiler toplamıdır. İdeolojinin ilişkisel bir olgu olmasına ilişkin anlamlı açıklamalardan ilkinin L. Althusser yapmıştır. "İnsanlar ideolojide gerçek varoluş koşullarını, gerçek dünyalarını <<kendilerine temsil etmezler>>; orada temsil edilen, kendilerinin bu varoluş koşullarına karşı

³⁸ İdeoloji kavramının oldukça farklı açılımlarını ele alan ve bu anlamda bu konuda oldukça güvenilir olan Terry Eagleton'un çalışmasının belirleyici bir öneme sahip olduğunu söylemek gerekiyor (T. Eagleton, 1996). Kendine özgü bir çerçeve içinde ideoloji sorununu ele alan klasikleşmiş bir diğer çalışma ise L. Althusser'e aittir (L. Althusser, 1978). İdeoloji konusunda farklı bakış açılarını içeren bir derleme için bak: Rosin Mc Donough ve diğ. (1985).

³⁹ T. Eagleton'un P. Bourdieu ile yaptığı bir görüşmede P. Bourdieu'ye kitabı için neden ideolojiyi kullanmayıp da sembolik güç kavramını kullandığını sorduğunda, P. Bourdieu ideoloji kavramının çok fazla kullanıldığı ve bu yüzden bir çok anlamı içinde taşıyan bir kavram olarak artık kullanılamaz hale geldiğini belirtir. P. Bourdieu ve T. Eagleton (1992)

ilişkileridir. Gerçek dünyanın ideolojik, yani hayali olarak tasarlanmasının merkezinde bu ilişki yer alır" (Althusser, 1978, 64).

Althusser'in analizinde ideoloji bir ilişki olduğu ölçüde, kişiye taraf olanın yaşamla bağlantısını açığa çıkarır ya da kişiyi *temsil* eder. Burada temsil, bireyin bir bütün olarak toplumla olan ilişkilerini ve dolayısıyla yaşam biçimini temsil eder. İdeoloji yaşamla olan bağlantı noktalarını, yaşamla kurulan ilişkileri içerdiği ölçüde yaşama içkin olan *iktidar* ve *çıkart, bilinçli* ve *bilinç-dışı, uzlaşma* ve *çatışmayı* içerir. Fakat tüm bu bileşenleriyle birlikte, ideoloji toplumsal dinamiklerin tarihsel olarak aldığı biçimler içinde farklı görünümeler kazanır. T. Eagleton'un detaylı çalışmasından sonra vardığı nokta bu anlamda ilgiye değer "İdeoloji çoğunlukla, göstergeler, anlamlar ve değerlerin bir egemen toplumsal iktidarın yeniden üretilmesine katkıda bulunma tarzları anlamına gelir; ama aynı zamanda siyasal çıkarlar ile söylem arasındaki her anlamlı konjonktürü de ifade eder. ...[Bu anlamda] ideoloji, ne dağınık bir söylemler kümesidir ne de yekpare bir bütündür. İtici gücü özdeşleştirme ve homojenize etme olsa bile yine de *ilişkisel* karakteri ve aralarında sürekli arabuluculuk etmek zorunda olduğu çatışan çıkarlarca yaralanır, parçalanır." (Eagleton, 1996, 306).

İdeoloji bu anlamda öznel ve nesnel süreçlerin etkisi dolayında belirlendiği ölçüde varoluş koşullarımız üzerinde de somut etkilere neden olur. Bu açıdan; "ideoloji yalnız bir düşünceler ya da temsiller sisteminden ibaret değildir, aynı zamanda faillerin yaşam tarzlarını ve geleneklerini kucaklayan, toplumsal pratiklerin bütünlüğünde siva işlevi gören bir dizi maddi pratiği kapsar" (Sholle, 1993, 221). Siva işlevi ile ideoloji; bir yandan yaşanan pratikleri algılamamızı güçlendirirken, diğer yandan bir çimento işlevi ile toplumu ve varolan eşitsiz ilişkilerin yeniden üretimini olanaklı hale getirir. İdeoloji iktidarın etkin olduğu alanlardan biridir. İdeoloji bilinç ile bilinç dışının oldukça kompleks etkileşimi sürecinde belirlenir. İktidar ve güç ilişkileri kişilerin yaşamla kurdukları bu temsil ilişkileri de belirler. T. Eagleton ideolojinin egemen toplumsal grup ve iktidar ilişkilerini meşrulaştırma açısından önemi üzerinde durmuş ve

verili egemenlik ilişkilerini ideoloji kanalıyla meşrulaştırmanın en az altı farklı stratejisinin olduğunu belirtmiştir. "*Egemen iktidar kendisini, kendisine yakın inanç ve değerlerin tutunmasını sağlayarak, bu tür inançları, doğrulukları kendinden menkul ve görünüşte kaçınılmaz kılacak şekilde doğallaştırarak ve evrenselleştirerek, kendisine meydan okumaya kalkışan fikirlere çamur atarak, rakip düşünce biçimlerini, muhtemelen, açığa vurulmayan, ama sistemli bir mantıkla, dışlayarak ve toplumsal gerçekliği kendine uygun yollarla çapraklaştırarak meşrulaştırabilir*" (Eagleton, 1996, 23). Tüm bu stratejiler yazarın belirttiği gibi bir arada, karmaşık bir biçimde iç içe geçme eğilimindedir.

Süreç açısından bakıldığında ise, ideoloji ilk etapta toplumdaki eşitsiz insan-insana ilişkilerinde denetleyenlerin karakteristik inanç sistemi olarak ortaya çıktıktan sonra, bu belirli bir grup ya da sınıfa (denetleyenler) ait olan inanç sistemleri daha sonra toplumun diğer kesimlerinin değer ve anlamlandırma sistemini etkiler, ve zamanla güç ve egemenlik ilişkilerine paralel olarak genel olarak anlamların ve düşüncelerin genel üretim süreci haline dönüşür. İdeoloji, bu anlamda bir yandan bizzat yaşayan insanların anlamlandırma sistemleri değer yargıları ve inanç sistemlerini belirlerken, diğer yandan bu ilişkileri anlamaya yönelen sosyal bilimcilerin de işlerinin daha da zorlaşmasına neden olur. Çünkü bilim kadınının/adamının araştırma sürecinde, araştırma konusuna içkin olan ve bu anlamda toplumsal olgu ya da ilişkileri bizlerden gizleyen sıvayı, yani toplumsal ilişkilerin oluşturduğu dinamik yapıyı bir bütün içinde toplayan ideolojik anlamlandırmaları / davranışları/reaksiyonları ayıklaması gerekiyor.

Bu anlamda "ideolojik dinsel düşünüş, toplumsal farklılaşmanın yansıması olan insan-tanrı farklılaşması ile başlar. Bu farklılaşma ile "topluma çöreklenen egemen ilişki biçimleri, öteki sınıfların, hatta boyun eğdirilen topluluğun birliğini temsil eden tinsel simge olarak, tanrı olarak yansıyabilir. . . Toplumu oluşturan sınıfların bütünleşmesi için bu gereklidir. Ekonomik ve toplumsal bütünleşme, tanrıların bütünleşmesinde kendini gösterir. Ondan sonra da toplumun çapı genişledikçe, o

toplumsal bütünleşmeye katılan tanrıları da kendi aralarında bütünleşirler" (Şenel, 1982, 257). Childe bu gelişimi Mısır örneğinde göstermiştir. "Menes ve ondan sonra gelen Firavunlar, kabilelerinin ongunu olan ve Horus denen şahinle eşleştirilmişti. Oysa başka kabilelerin başka simgeleri vardı. Mısırın birleşmesi, Horus'un zaferiydi; bu başarı artık Şahin kabilesinin başkanında toplanmıştı, bu nedenle şahin tüm öbür ongunlardan üstündü. Öbürleri artık ikinci sınıf ya da yerel tanrılar düzeyine düşmüşlerdi" (Childe, 1979, 162). Tanrı- kral dolayımında belirlenen yeni anlamlandırma çerçevesinde, ideolojik olanın günlük yaşam üzerindeki önemini yine Mısır örneğinde ele alalım. Eski Mısırlı birinin anlamlandırma dünyasında önemli bir yer tutan "öbür dünya" tanımlaması insanların yaşadıkları dünyada erdemli olmaları ve tanrıların isteklerini yerine getirmeleri ile birlikte ele alınmıştır. Buna göre eski Mısır inancında ölen insan, "ölüler ülkesi Amentiyeye gider. Ölen insanın ruhu; ka, ölüler ülkesi Amenti'de tanrıça Osiris ve 42 yardımcı yargıcın karşısına çıkarılır. Burada, insan vücutlu, çakal başlı ölüler Tanrısı Anubis, ölenin yüreğini bir terazi ile tartar. Bu tartı sırasında, dirhem olarak gerçek kullanılır. Ölü eğer yaşam süresince erdemli davranış ve iyi işler yapmışsa, 3 bin yıllığına mutlu bir yaşam sürdürmek için cennette Ashlu'ya gider. Ölü, eğer kötü işler yapmışsa, hayvan görünümünde yeniden dünyaya döner; ve eğer erdemsiz davranışlarına devam ederse, bu kez, canavar Ammait tarafından parçalanarak yenir" (Teber, 1982, 256). Bu anlamlandırmanın gerçek yaşam üzerindeki etkisi, çalışma yükümlülüğü içinde olan kesimin öldükten sonraki yeni yaşamlarını kurtarmak için ellerinden geleni yapması, yani çalışmaya ve üretmeye ve diğer kurallara uymasını gerektiriyor. Bireylerin günlük yaşamlarını belirleyen bu dinsel ideoloji, diğer yandan toplumsal artığın aktarıldığı tanrı kral ve onun çevresindeki din adamlarının yaşam biçimlerinde büyük değişiklikler yaratmıştır. Tanrı kral ve çevresindekiler, "toplumsal emekle yaratılan çiftlik topraklarının sahibiydiler.

. . Örnek olarak Lagaş'ın (Sümer'in küçük bir şehri) kabile toprağı, belki de en büyük parçasına şehrin ya da kabilenin baş

tanrısının sahip olduğu, her biri tanrıya ait olan yirmi kadar mülke bölünmüş olarak görünmektedir. Baş tanrının (tapınak hesapları hemen hiç bozulmadan olduğu gibi zamanımıza kadar kalabilen tek tapınağın tanrıçası olan) eşi Baü, böylece kırk sekiz kilometrelik bir mülkün sahibi idi" (Childe, 1983, 69). Tanrı kralı toplanan artı ürünün hesaplanması ve işlenmesi için bir dizi zanaatkarlığın ortaya çıkmasına yardım ettiği gibi topluma karşı da bir dizi sorumluluk taşıyordu. Tanrı kralın insanlar arasındaki bu sorumluluğu önemli, çünkü, eşitsiz ilişkide denetleyenler topluma sadece "hayali", "gözle görülmeyen" hizmetler sunmaz, kendi egemenlik alanı içindeki insanlar topluluğuna huzur ve güven ile büyük çaplı bir dizi işler yapması gerekir. Örneğin Eski Mısır'da Firavun'un, Mısırlıların en büyük sorunu olan Nil'in taşmalarını önlemek için gerekli önlemler alması gerekmektedir. Veya artı ürünü biriktiren tanrı krallar, çok kötü durumda olan, doğal afetlerle karşılaşan insanlara bu stokları açarak çok önemli bir güven kaynağı oluyordu. Bu anlamda denetleyen ve denetlenen ilişkisinde, yönetimin insanlar üzerindeki varlığını sürdürmek için kullandığı ideolojik veya güç araçlarının yanı sıra toplumun onayını alması gerekir. Bunun için bir dizi sorumluluğun yüklenilmesi, günlük yaşamın yeniden üretilmesinde kullanılan anlam sistemleri içinde, insanların yöneten kesimi *meşru kabul etmesi*, süregelen eşitsiz bölüşüm ilişkilerinin neden devam ettiğini açıklaması anlamında önem kazanıyor (Godelier, 1987). Bu anlamda gittikçe kurumlaşan denetleme ilişkileri bir yandan ideoloji ve şiddet kullanımını gündeme getirirken, diğer yandan yönetilenlerin onayını almak yani meşru olmak için bir dizi yönetime başvurulmasına neden olmuştur. Meşruluk hiç kuşkusuz ideolojinin desteği ile daha bir anlamlı hale gelir ve ilişki için şiddet kullanma arka planda kalır, fakat Godelier'in belirttiği gibi "şiddet ve onay ilişkisi duran değil" (Godelier, 1987, 80). Yönetenler yükümlülükleri ve dinsel ideolojik araçları ile varlığını sürdürmede krize girdiği andan itibaren şiddet ögesini öne çıkarır. Şiddetin öne çıktığı toplumsal ilişkilerde, artık ortak kabul edilen anlamlandırma sistemleri işlememeğe başlar ve insanlar ya da belirli grup-

lar verili anlamlandırma sistemlerine karşı, kendi anlamlandırma sistemlerini geliştirirler. Ya da kendi çıkarlarına uygun yeni bir çerçeve oluşturmaya çalışırlar.

Tanrı kral ve onun çerçevesinde belirlenen anlamlandırma sistemindeki en büyük kırılma, tanrı kral çerçevesinde toplumsal zenginliğin belirli ellerde ve dolayısıyla belirli mekanlarda toplanmasıdır. Belirli bir iktidar ilişkisinin varlığı ve bu iktidarı temsil edenlerin belirli mekanlarda toplanmasıyla birlikte, yaratılan ve denetlenen zenginliğin korunması gerekiyor. Bu da yeni bir kesim olarak, ordunun ve askerlik kurumunun gelişmesine ve komutanlık denen yeni bir gücün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Komutanlık ve ona bağlı olarak ordunun büyümesi, toplumsal ilişkiler üzerinde yeni bir güç ilişkisinin oluşmasına neden olmuştur. Gerçekten de zamanla komutanlar, dinsel siyasal erke ve dolayısıyla ekonomik güce sahip kesime karşı, bir askeri siyasal güç odağı olarak ortaya çıkmış ve zamanla siyasal güç, "din adamlarından askerlere doğru kaymıştır". Toplumda, toplumsal bütünlüğü sağlayan iktidar birimi olarak askeri gücü tanımlayan saraylar ile dinsel kesimlerin gücünü temsil eden tapınaklar, artı ürünün iki ayrı alana aktarılmasının başlangıcı olmuştur. Askeri güç daha sonra krallık şeklinde örgütlenerék, babadan oğula geçen bir hanedanlık sisteminin kurulmasını ve zamanla da bu örgüt saraya bağlı profesyonel orduların kurulma dönemini başlatmıştır. Gelişmeyi tamamlayan unsurlar ise krallar, yerel yöneticiler ve vergi toplayıcılar gibi memurlardır. Yasalar ise, din adamlarının kullandığı sözlü yasalardan çıkartılarak yazılı hale getirilmiştir. Yazılı yasalar kralların yetkisini, gücünü pekiştiren yasalara dönüşmüştür. Yasalar artık tamamen insan ürünü olup, insanların günlük yaşamının pratiklerini düzenleyen temeller olarak kabul görmeye başlamıştır. Bu kabul görme ile birlikte, toplumun direkt yöneticileri olan ve anlamlandırma sistemlerinin temel çerçevesini çizen din adamları, "maddi yaşamın yeniden üreticileri olmaktan çıkmışlar" ve sadece "tinsel yaşamın üreticileri, başka deyişle üretim ilişkilerinin yeniden üreticileri durumuna dönüşmüşler. Böylece üretimle ilişkilerinin kopmuş olması, türe-

tecekleri ideolojinin biçimini de etkilemiştir. Din adamları, üretim ilişkilerinin yeniden üreticileri, ideoloji üreticileri olmayı üstlenerek, egemen sınıfın sağ kolu olarak kalmayı başarmışlardır" (Şenel, 1982, 279).

Tarıma dayalı toplumlardan sanayi toplumlarına geçiş, sadece insanların üretken eylemliliklerinin değişmesi anlamına gelmiyor. Değişimle birlikte, güncel yaşamın yeniden üretimine içkin olan değer yargıları, algılama biçimleri ve inanç sistemleri değişmeye başlamıştır. Tarım toplumundan, sanayi ya da kapitalist topluma geçilirken "ilahi güçlerce yaratıldığı düşünülen insan, özne olarak kendini ve yaşadığı çevreyi etkileyen ve değiştiren insan olarak yeniden tanımlanmaya başlanmıştır." Gelişen yeni toplumun (modern toplumun) ayakta kalma koşulu, insanın özgürleşmesi onun gelişmesine bağlıdır. Modern toplumun varoluşu böylece *sadece yaratıcı olan insana bağlı değil, fakat yaratan olarak sürekli gelişebilen bir insana bağlıdır*. (Ercan, 1987) Fakat gelişen yeni toplum, özellikle kapitalist ilişkilerin hızla değişmesiyle birlikte, yaratıcı özne olarak insanın, yarattığı sürekli meta üreten makineye bağlı hale gelmesine neden olmuştur.

Kapitalist ilişkilerde anlama dünyası, yani insanların ekonomik, sosyal ya da siyasal ilişkileri bütünsel olarak tanımlamaları aslında bizzat kapitalizmin bir dizi yeni mekanizmasında gerçekten zorlu bir süreç haline gelmiştir. Özellikle pazar için üretimin ve daha fazla meta üretiminin tanımladığı bu ekonomik sistemde, "meta" yani "üretilen mallar", bilmecemsi bir hal alır. Karl Polanyi'nin "mucizevi dönüşüm" olarak tanımladığı süreç, yani yeniden üretilmesi diğer mallar gibi olmayan emek, para ve toprağın metalaşması, sosyal gerçekliğin bilmecemsi bir biçim almasının temel kaynağı olmuştur. İşçinin kendi emeğini bir meta olarak görmesi ve dahası satması, bu satış işleminin sonucu para biçiminde açığa çıkması, kapitalist toplumda insan ilişkilerinin daha çok metalar arası ilişkiler gibi algılanmasına neden olmuştur. Emeğin metalaşmasının yanı sıra, ihtiyaçların giderilmesi için insanların metaları piyasadan para karşılığında alması, her şeyin dolaşım sürecinde kendi kendine işlediği düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Yani insanların bireysel

tercihleri ile metalar arasındaki ilişkiler, artık tamamen ihtiyaçların sonucu ve nesneler karşısındaki bireylerin özgür seçimlerine bağlıymış gibi görünür. Kapitalist topluma özgü ideoloji tam da bu noktada işlemeye başlar. Yani insan-insan ilişkilerini insan-meta, dahası meta-meta ilişkisi olarak ele alıp tanımlamak ve bu ilişkilerin mutlak ve evrensel olduğunu düşünmek, kapitalist toplumu anlamamızı önleyen ve düşüncemize dışarıdan müdahale yolu ile sokulan temel anlamlandırma biçimidir. Bütün bu süreç sonuçta "toplumsal olayları ve bu olayların algılanma biçimini değiştirmiştir" G. Lukacs'ın aynı çalışmasında vurguladığı gibi, "üretkenliğin kaynağı olan insan, bu süreç içinde mekanik bir parça halinde mekanik sistemin içine yerleştirilmiştir." (Lukacs, 1971, 6)

İnsan olarak bireysel özgürleşme ve bu yolla toplumsal özgürleşme, metaların ve dolayısıyla "birikimin" temel mantığı dolayında tanımlanmaya başlanmıştır. Özellikle iktisat disiplininin işaret ettiği rasyonel insan, yani amaçları için en uygun araçları seçen insan tanımlaması, beraberinde bireyi metalar karşısında uygun seçim yaptığı ölçüde birey olduğu yönünde bir açıklamanın varlığına neden olmuştur. Rasyonel kabul edilen bu tür bir eylemliliğin dışında kalan her türlü eylemlilik, irrasyonel ve dolayısıyla normalleştirilmesi gereken eylem olarak tanımlanmıştır. Böylece yukarıda da dile getirdiğimiz gibi, özgür bireyler nesneler ya da metaların daha fazla üretimi gibi bir amacın araçlarına dönüştürülmüştür. Metanın toplumsal ilişkilerden bağımsızlaşarak, kendini yaratan süreçler üzerinde egemenliğini kurması, "toplumsal yaşamı tümüyle işgal etmesi" (Debord) beraberinde "seri üretimin ve kültürünün sayısız acentaları aracılığıyla norm durumuna getirmiş davranış tarzları üretmesine yol açmıştır. Bu davranışlar ise "bireylere tek doğal, uygun, makul davranış tarzı diye dayatılmasına neden olmuştur". Birey artık kendini yalnızca şey olarak, *istatistik ögesi* olarak, success or failure (başarı ya da başarısızlık) olarak belirliyor." Metanın toplumsal yaşamı tümüyle işgal etmesi sonuçta, aydınlanmanın ürünü olan aklı da metanın tanımladığı "ekonomik aygıtın araçlarından biri haline" getirmiştir (Horkheimer ve Adorno, 1995, 46 ve 48).

Tüm bu gelişmeler, dinsel temelli anlamlandırma sistemlerinin ikincil konuma düşmesine neden olmuştur. Burada tekrar etme pahasına, kapitalist toplumsal ilişkileri diğer toplumsal ilişki biçimlerinden farklı kılan temel unsurun, kapitalist toplumsal ilişkilerin bütünsel işleyişini gizleyen meta, para ve ücret biçimleri olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Bu üç değişkenin her biri, özünde bir dizi sosyal ilişkinin varlığında anlam kazanmasına rağmen, sosyal ilişkilerin önüne bir perde çekiyor. Böylece sistemin bütünsel işleyiş mantığı, basit gözlemlerle anlaşılamaz bir biçim kazandığı ölçüde, daha önce var olan meşrulaşma biçimlerine duyulan ihtiyaç azalmıştır. Böylece kapitalizme özgü bütünsel yapının mantığını gözlerden uzak tutan sisteme içkin işleyiş, verili güç ilişkileri arasındaki dinamiğin de farklı biçimlerde gerçekleşmesine yol açmıştır. Burada kendini yeniden üreten bir yüzeysel algılama ve açıklamanın varlığı, sistemin nesnel işleyişinin devamlılığını sağlayan bir mekanizmaya dönüşmüştür. Özellikle kapitalist ilişkilerin gelişmesi ile farklılaşma ve uzmanlaşmanın artması, beraberinde toplumsal ilişkileri farklı uzmanlık alanlarına ayırmıştır. Sonuçta buraya kadar yoğun ve birbiriyle ilişki içinde ele aldığımız ekonomik olan ile siyasal olanı, siyasal olanla kültürel olan, kapitalist ilişkilerin gelişimine paralel olarak tamamen ayrı alanlar olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu algılama ise, sosyal bilimlerin farklı disiplinler altında parçalanması ile kendine sistematik bir destek bularak genellik kazanmıştır. Özellikle ekonomik ilişkiler, adeta kendi kendine işleyen bir mekanizma gibi görünmüş/gösterilmiştir- (bunu en güzel tanımlayan düşünceler, "gizli el" ve "pazarın kendi kendini düzene sokması" vurgulamalarıdır.

Böylece, toplumsal ilişkilerin dışında sanki kendine özgü bir alan yani iktisadi alan varmış gibi bir algılama, neo-klasik iktisat dolayında sistematik bir açıklama ile bilimsel bir karakter kazanmıştır. İktisat disiplini *içeriksiz soyutlamalarla* içsel bütünlüğü olan bir üst-dil yaratmıştır.⁴⁰ Bu üst-dil aslında toplumsal ilişkilerin açığa çıktığı biçimlerin mutlaklaşmasına neden olma-

⁴⁰ İktisat disiplininin metodolojik yöneliminin detaylı bir analizi için bak: F. Ercan (1997).

sına yol açtığı ölçüde, sisteme ilişkin gerçekçi bütünsel açıklamaların önünde engel oluşturmıştır. Tarihte ilk defa bir toplumsal sistem kendine ilişkin meşrulaştırma sürecini, sisteme içkin kılmıştır. Burada üretim sürecinde ve özellikle mülkiyete dayalı eşitsizlik üreten ilişkiler, piyasanın tanımladığı çerçeve içinde, eşitler arası özgür bireylerin yönlendirdiği ilişkiler olarak algılanmaya başlamıştır. Böylece artık ekonomik ilişkilerin "özerk" ve toplumsal ilişkilerden uzak olduğu ve bu anlamıyla da evrensel ve doğal olduğu yönündeki vurgular, kapitalist ilişkileri meşrulaştırma anlamında ideolojik bir işlev yüklenmiştir. Bilineceği gibi bu tür açıklamalar, özellikle iktisat disiplini aracılığıyla, sistematik içsel bütünlüğü olan bir özellik kazanmıştır.

Ekonominin toplumsal ilişkilerin dışında ele alınmasının anlamsızlığını vurgulayan ve kurumsalcı iktisadın öncülerinden olan K. Polanyi, bizim yukarıda yoğun olarak atıfta bulunduğumuz ekonomik antropolojiden yararlanarak, kapitalist toplumda, ekonomiyi toplumsal boyutundan kopartan bu tür ele alış/ideolojinin geçersizliğini gözler önüne sermiştir. K. Polanyi bu tür ele alış "ekonominin biçimsel" analizi olarak adlandırmıştır (Polanyi, 1978).

Bu açıklamalardan sonra, kapitalist toplumsal ilişkiye taraf olan insanların kendi yaşadıkları çevrede, kendi konumlarının tüm ilişkiler sistemi içinde ne anlama geldiğini anlamasının oldukça zor olduğu sonucuna varabiliriz. Kapitalist toplumda yaşanan ilişkiler ağını anlamak, açıklamak için, yukarıda verilen anlamlandırma biçimlerinin ve ideolojik ele alışların dışına çıkılmalı. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi için, ilk etapta toplumsal bütünün buraya kadar vurgulayageldiğimiz gibi insan ilişkilerinin ürünü olduğu gerçeğini analizlerimizde ya da anlama çabalarımızda merkezi bir yere koymalıyız. Toplumsal ilişkilerden soyutlanarak, kendi iç dinamizmi ile ele alınan ekonomik ilişkilerin, aslında bir dizi diğer değişkenle ilişki içinde olduğunu belirlediğimizde, kapitalizmi anlama çabası için ilk adımı atmış oluruz. Bu adımdan sonra, ekonomik olarak tanımlan ilişkilerin canlı bir süreç olduğu görülecektir. Kapitalizmi buraya kadar anlattığımız erken dönem toplumlarının daha gelişmiş ve uz-

manlaşmış bir üst aşaması olarak düşündüğümüzde, tarihsel gerçekliği içinde bir süreç olarak kapitalist ilişkileri tanımlar hale geliriz. K. Polanyi yukarıdaki açıklamalarımızı daha anlamlı bir şekilde dile getirmiştir; "insan ekonomisi, ekonomik olan ve olmayan kurumları içine alır ve onları ağ gibi sarar. Ekonomik olmayan (kurumların) analize dahil edilmesi hayati-dir. Çünkü din veya hükümet, mali kurumlar veya emeği değerlendiren alet ve makineler kadar, ekonominin yapısı ve işleyişi için önemli olabilir" (Polanyi, 1978, 284). Ekonomi bu şekilde, yani öze ilişkin bir tanımlamayla toplumsal olanın içinde tanımlandığında, buraya kadar ele aldığımız tüm toplumsal ilişkilerin kapitalist toplumda da değişerek varolduğu ve birbiri üzerinde etkide bulunduğunu göreceğiz. Tek bir farkla, kapitalist toplumsal ilişkiler diğer toplumsal ilişkilere göre daha uzmanlaşmış ve daha kompleks bir içerik kazanmıştır. Bu nedenden dolayı, kültürel, ideolojik yapılar daha etken işlemeye başlamıştır. Bu anlamda da, sosyal bilimlerin anlama/algılama çabaları bu toplumda daha bir zorlaşmıştır. Örnek olarak kapitalist öncesi tarım toplumlarında üretilen bilgi ve becerilerin bireye aktarılmasında temel yöntem aile içi eğitim ile küçük gruplar arasında olurken, kapitalizmle birlikte bireylerin sosyalizasyonu oldukça çeşitli aşamalarda (ev⇒okul⇒iş⇒günü birlik medya⇒ve bir dizi farklılaşmış birimlerde) ve daha hızlı bir şekilde gerçekleşmeye başlamıştır. Sosyalizasyon süreçlerinin hemen hepsinde ise, verili kapitalist ilişkilerin derin mantığı belirli işaret ve anlamlandırmalarla bireylere aktarılmakta. Kapitalist toplumda sistematik bir biçim alan sosyalizasyon süreci, günü birlik yaşamın ve dolayısıyla sistemin yeniden üretilmesinin daha bir sorunsuz gerçekleşmesine neden olmuştur.

İLİŞKİLERİN SOMUT BELİRLENİM BİÇİMLERİ

Yukarıda detaylı bir şekilde ele aldığımız tüm bu ilişki biçimleri (denetleme, mülkiyet, yeniden üretim vb.) özünde daha soyut bir alana aittir. Bu ilişkiler soyut oldukları oranda toplumsal yapıları tanımlamamızı zorlaştırırlar, fakat bu zorluğun üstesinden geleceğimiz bir dizi değişken vardır ki, bunlar yukarıda tanımladığımız sosyal ilişkilerin daha somut düzeyde tanımlanmalarına olanak sağlarlar ve daha kolay gözlemlenerek analiz edilirler. İnsan ilişkilerinin üzerinde etkide bulunduğu ve etkilendiği bu değişkenler, toplumsal yapının belirli bir anındaki durumunu tanımlamada, özellikle toplumsal değişimi anlamamızda oldukça önemli olanaklar sağlarlar.⁴¹

a- Mekansal Yapılar

Toplumsal ilişkiler boşlukta gerçekleşmezler, her sosyal ilişki zorunlu olarak belirli bir tarihte ve belirli bir mekan üzerinde gerçekleşmek zorundadır. Toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı ve daha da önemlisi onlar üzerinde etkisi olmasından dolayı mekansal yapılar diğer ilişkilere göre daha elle tutulabilir ve gözlemlenebilir. Bu özellikleriyle mekan toplumsal yapıları tanımlamada önemli bir işlev yüklenir. Mekansal yapılar özünde toplumsal ilişkilerden etkilenirler, bunun en belirgin örneklerini örtük olarak şimdiye kadar verdiğimiz ilişkiler boyutunda gördük. İnsan ilişkileri ve insanın doğa karşısındaki konumu, mekansal yapılar üzerinde etkide bulunur. Diğer bir deyişle mekansal yapılar, her geçen gün insanların belirleyiciliği altına girmekte. Özellikle doğal çevre üzerinde insanın kurduğu denetim

⁴¹ Bu başlığın belirlenmesinde öncelikle B. Boran'ın 1945'te temel çerçevesini çizdiği ve ülkemizde ilk defa yapılan yöntemli bir araştırma ile bu ilkeleri kullandığı çalışma, ve B. Boran'ın geliştirdiği genel çerçeveyi bir çok alan araştırmasına taşıyan M. B. Kiray'ın çalışmaları esas alınmış ve bu çerçeve son dönem tartışmaları içerecek bir düzleme taşınmıştır, bak: B. Boran (1972), M. B. Kiray (1972) (1982).

ilişkisi, aynı zamanda bu denetim sayesinde mekansal yapıları dönüştürmüş ya da toplumsal ilişkiler dolayımında yeniden üretilmiştir. Toplumsal ilişkilerden etkilenmesine rağmen, mekansal yapılar sadece toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı olarak ele alınamazlar, yani kendini oluşturan birimlere indirgenemezler. Toplumsal ilişkiler ve toplumsal yapılardan etkilenen mekansal yapılar, değişen toplumsal ilişkilere göre hemen farklılaşmaz, tam tersine değişen ilişkiler üzerinde olumlu ya da olumsuz bir dizi etkide bulunabilirler. Mekan sosyal ilişkilerin ürünüdür. Bu doğru ama sosyal ilişkiler de belirli mekanlarda gerçekleşir, bu da farklılık yaratır. (Massey, 1985, 12). Mekanın sabit oluşu ve buna bağlı olarak diğer mekanlarla bir mesafe ile birlikte tanımlandığı göz önüne alındığında, mekansal yapıların toplumsal ilişkilerin hareket alanını ve hareket hızını sınırlayabilecek bir dizi olasılığı içinde taşıdığını özellikle belirtmemiz gerekir. Sosyal bilimlerde süregelen, yaşanan pratikleri daha çok soyut düzeyde (teorizm eğilimi) ele alma eğilimine karşılık, "coğrafi mekan her zaman için somutun gerçekliği ile tekil olanı" ele verir. Bu olanak, "evrensel ve soyut belirlemeler merkezinde somut ve tekil olanı içeren teorik yapıları" inşa etmemizi kolaylaştırır (Harvey, 1985, 144). D. Harvey'e göre, "Mekan boyutu sosyal bilimlerde dikkatte alınmayarak, üvey evlat muamelesi görmüştür. Oysa mekan kavramı her çeşitten sosyal teorinin temel çerçevesi üzerinde etkide bulunabilecek bir öneme sahiptir"⁴² (Harvey, 1985, 141).

Sosyal mekan olarak tanımladığımız mekan, insanların kendi günlük yaşamlarını yeniden üretmeleri için gerekli üretim faaliyeti ile bir bütün olarak yeniden üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü etkinliklerinin yoğunlaştığı mekanlardır. Bu mekanlar, toplumsal ilişkilerin tarihsel ve çok boyutlu dinamiklerinden etkilendiği gibi, sosyal ilişkilerin yeniden üretimi üzerinde de bir

⁴² Mekan kavramının farklı okullar açısından ele alınması için bak: Gottdiener (1985), ayrıca detaylı analizi için bak: A. Sayer (1985), Massey (1985), Harvey (1985) ve mekan kavramını kendine araştırma nesnesi edinen ekonomik coğrafya dolayında mekan kavramının farklı okullarca kullanımı ve sosyal teori için sağladığı olanaklar için bak: F. Ercan (1985). Mekan kavramının tarihsel süreç içinde sosyal bilimler açısından gelişimi için oldukça zengin ve tek Türkçe kaynak için bak: Işık (1994)

dizi etkisi olur. Bu genellemeyi yaptıktan sonra, "her toplum, ve bu anlamda her üretim biçiminin, farklı belirlenmelerinin kendilerine ait farklılaşan mekanlar ürettiğini belirtmemiz gerekiyor" (Lefebvre, 1991, 31).

Bu vurguyu daha önceki analizimizle birlikte düşündüğümüzde, insanın doğanın bir parçası, fakat doğayı insanlaştıran bir parçası olduğu yönündeki ele alışımız burada daha farklı bir boyut kazanır: İnsanlar doğal mekanlardan sosyal mekanlar üretirler, aslında buraya kadar anlattığımız süreç de bize bunu gösteriyor. Bu anlamda doğal mekanların sosyalleşmesi, özellikle kapitalist toplumla birlikte, doğal mekanların hızla yok edilmesi anlamına geliyor. Doğal mekanların sosyal mekana dönüşümünü kısaca ele almak, bu anlamda yararlı olacaktır.

Avcı ve toplayıcı olarak adlandırdığımız toplumlarda, ilişkiler hareketli bir mekan üzerinde geçer. Bu toplumlarda insanların kullandığı mekanla tam bir bütünleşmeleri vardır. Burada bütünleşme, insanların üzerinde bulunduğu mekanın koşullarını tamamen kabul etmeleri anlamında kullanılmıştır. Yani yaşam faaliyetleri bu verili mekan üzerindeki av ve toplamaya değecek unsurlar ile sınırlanmıştır. Bu aşamada, doğal mekanın egemenliği belirleyicidir. Mekan küçük insan toplulukları için bilinmeyen ve denetlenemeyen tehlikeleri içerir. Diğer yandan bu toplumlarda üretim faaliyetleri de doğayı çok yavaş dönüştürecek düzeydedir. Bir sonraki aşamada, yani neolitik devrim dediğimiz aşamada, devrimi tanımlayan olgu, sadece insanların tarımsal üretime geçmeleri ve yeni teknolojiler kullanması değil, bunların yanı sıra belirli bir mekan üzerinde yerleşmeleri ve buna bağlı olarak doğal mekanların belirli parçalarının temel üretken faaliyetin uzantısı olması, yani sosyal mekanlara dönüşmesidir. Üretimin gerçekleştiği tarımsal alanların yanı başında, yenden üretim ilişkilerinin de yoğunlaştığı belirlenmiş mekanlar (yerler) ortaya çıkmıştır. Üretim ve tüketimin belirli bölgelerde yoğunlaşması insanların mekan üzerindeki hareketliliğini (mobility) kısıtlamıştır. Bu aşamadan sonra artı ürünün ortaya çıkması ile biçimlenen, en kapsamlı işbölümü mekansal farklılaşma yani kır ile kentin ayrılması ile kendini gösterir. Kır ile

kentin birbirinden ayrılması, mekansal yapıların toplumsal ilişkilerden etkilendiğini gösterir. Üretenler ve denetleyenler arasındaki ilişkilerinin varlığında, eşitsiz ilişkiye taraf olan kesimlerin farklı sosyal pratikleri beraberinde farklılaşan mekanların varlığına neden olmuştur. Uzmanlaşma ve işbölümü-

nün artmasına paralel olarak, bir mertebe/sıradüzene dayanan mekanlarla karşılaşırız. H. Lefebvre, kapitalist öncesi toplumsal mekanları *mutlak mekan kavramı* (absolute space) ile tanımlamıştır. Mutlak mekanlar, askeri ve dinsel güçlerin toplumsal ilişkiler üzerindeki egemenliklerine paralel olarak sosyal mekanların farklılaşmasına ve dolayısıyla dinsel ya da askeri gücün merkezileştiği yerlerin varlığına neden olur. Bu mekanlar, sadece toplumsal yapıyı oluşturan insanların farklı mekanlarda yaşamlarını sürdürmesi anlamına gelmez, mutlak mekanlar ayrıca toplumsal yapı içinde bir simge işlevi görür. Bu mekanlar, tapınak, kilise, saray, kale ya da başka bir şekilde toplumsal yapının ayrıcalıklı birimi olarak ortaya çıkar. Mekanların varlığı beraberinde, "öteki" mekanların yani denetlenen mekanların varlığına neden olur ki, bu ayrıcalıklı mekanlar aynı zamanda toplumsal zenginliklerin, gücün ve diğer olanakların yoğunlaştığı mekanlar olarak "öteki" mekanlar üzerinde denetleme olanağı verir. Roma İmparatorluğu kendi içinde bir merkez yani kutsanan mekan ile çevre mekanlar yarattığı gibi, elindeki birikmiş zenginlik ve güç kaynakları ile diğer toplumları etkileyerek, bu toplumlardaki mekanları da çevreleştirmiştir. Tarımsal toplumlarda, kentsel alanlar genellikle denetleyen kesimlerin, yönetenlerin merkezi olduğu için toplumsal fazla kentlere akmıştır. Kentsel alanlar daha çok güç ve zenginliğin merkezi olmasına rağmen, bu toplumlarda nüfusun bu mekanlar arasındaki dağılımı da oldukça eşitsizdir; nüfusun yaklaşık %90'ların üzerindeki kısmı kırsal alanlarda yaşarken, çok az bir kısmı kentlerde yaşar.

Kapitalist ilişkilere geçiş gözler önüne seren en önemli değişkenlerden biri de sosyal mekanların özellikle mutlak mekanların, *soyut mekanlara* (abstract space) dönüşmesidir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişmesi ve ayakta kalması için mekanı dönüştürmesi gerekir. Mekanı, özellikle sosyal mekanı yeniden

yeni ilişkiler dolayında tanımlaması gerekir. Erken dönem toplumlarda, üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde siyasal/dinsel güç ilişkilerinin belirleyiciliği etrafında organize olan sosyal ilişkilerin mekansal görünümü, mutlak mekan olarak karşımıza çıkarken, üretim ilişkileri ile denetleme ilişkilerinin değiştiği kapitalist toplumlarda üretim ve yeniden üretim farklılaşmış, kentler kırsal yapılar üzerinde belirleyici güç olarak ortaya çıkarken (üretim faaliyetinin yoğunlaşması açısından), kapitalist ilişkilerin daha hızlı bir tempoda gerçekleşmesi mekanların kullanımı biçimini de değiştirmiştir. Gelişen yeni kapitalist ilişkiler, daha önceki toplumsal ilişkilerden farklı olarak, toplumsal ilişkilerin hızla diğer mekanlarla ilişkiye geçmenin yeni biçimlerine ve diğer mekanlar üzerinde bir dizi etkide bulunarak dönüşmesine neden olmuştur. Kapitalist toplumsal ilişkiler, diğer mekanlarla ilişkiye girdikçe diğer mekanlar bir yandan hızla *homojenleşirken* diğer yandan mekanlar arasında *hiyerarşik* bir ilişkinin oluşmasına neden olmuştur. .

Homojenleştirme ve hiyerarşik yapılanma, aslında sosyal mekanların eşitsiz kullanım biçimine neden olur. Gruplar/ sınıflar arasında süren farklılıklar, mekansal açıdan da desteklenmekte ya da bu ilişkiler en iyi şekilde mekansal farklılıklar biçiminde açığa çıkmakta. Kapitalist mekansal yapılar her geçen gün artan bir oranda günlük yaşamlarımızı içine alıp belirlemekte, sosyal yaşamı farklı düzeylerde farklı mekanlara bağlamakta. Toplumsal yapıları anlamak için önemli bir değişken olarak karşımıza çıkan mekan olgusu, anlaşılabilceği gibi sadece insanların "yaşamlarını sürdürdüğü yerler (place), kişilerin konumlarına ilişkin edilgin bir öge değildir. Sadece toplumun değil, bireyin de kurucu bir ögesi olan mekan, politika ve ideoloji yüklüdür. Toplumsal yaşamın görünürde masum mekansal pratiklerinin altında soyut iktidar ilişkileri gizlidir. . . Mekan toplumdaki çelişkilerin normalleştirildiği, sıradanlaştırıldığı, gündelik yaşamın içinde eritildiği bir alandır" (Işık, 1995, 28). Alıntıyı örnekleyecek olursak, mekanlar insanların yaşamlarını belirli alanlarda sınırlamaları ile diğer alanların varlığını görmeyi engeller, eşitsizliği gizler. Diğer yandan düşüncelerimiz ve

bilgilerimiz de daha çok yaşadığımız alanla sınırlı olduğu için mekanların toplumsal ilişkileri bütünsel olarak gözleme ve anlamamızı güçleştiren bir özelliği vardır. Diğer yandan mekan, toplumsal kesimler tarafından farklı kullanımlara konu olur.

Ekonomik güç sayesinde kapitalist sınıf mekan kısıtını hızla aşabilmekte, kendi çıkarları doğrultusunda farklı mekanlara özgü olanakları tüketebilmekte. Bu anlamda mekan kullanma tarzının, toplumsal eşitsizliklerin açığa çıkış biçimi olduğu gibi, toplumsal ilişkileri pekiştiren bir işlevi de vardır. Hiç kuşkusuz bu işlev sermayenin donanımını elinde bulunduran kapitalistler için önemli olmakla birlikte, mekan denen olgunun toplumsal ölçekte belirli politik sınırlamalara tabii olması, yani ulus-devlet dolayında politik anlamda sınırlanmış olması mekanın farklı kesimlerce kullanma tarzını çok daha eşitsiz kılmaktadır. Özellikle kapitalist ilişkilerin dünya ölçeğinde belirleyici olduğu ve adına küreselleşme denen olguda, tarzı farklı sosyal kesimlerin mekan kullanım tarzı için özel işlevler yüklenmiştir. Bu sadece işçilerin kapitalistlerin mekanla ilişkileri anlamında değil, sermayeyi oluşturan farklı kesimler içinde de mekan kullanım tarzı belirleyici olmaya başlamıştır. Örnek olarak üretken sermayeyi yatırımlar tanımlarken, yatırım belirli bir dizi sosyal ilişkinin yatırım yapılan bölge/alanda yoğunlaşmasına neden oluyor. Oysa son zamanlarda oldukça belirleyici olan, parasal yatırımların mekan kullanım biçimi oldukça farklıdır. Para-sermaye belirli bir mekanda uzun süreli kalmaması akışkanlık mekanları olarak tanımlayacağımız oldukça hareketli mekan kullanım biçimlerinin varlığına neden olmuştur. Diğer yandan iletişim teknolojilerinde gözlemlenen değişiklikler de, mekan kullanım tarzını çok daha dinamik ve çok daha akışkan hale getirmiştir.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız gibi mekan sosyal ilişkileri anlama ve bu ilişkilerin oluşturduğu yapısal dinamikleri betimsel düzeyde kavramak/açıklamak için önemli bir değişkendir. Mekan kullanım biçimleri, bu anlamda toplumsal yapıyı ve verili ilişkileri anlamamızı /açıklamamızı sağlayacak ipuçları sunuyor. Özellikle gelişme ekonomisi açısından mekansal yapı

ve pratiklerin ayrı bir önemi vardır. Azgelişmişlik konusunu ele alan teoriler, sistematik bir mekan teorisi geliştirmemelerine rağmen, analizlerinde kullandıkları sıfatlar genellikle mekana ilişkindir; merkez çevre, metropol uydu gibi. Azgelişmiş bir ülkede dönüşümü anlamada mekansal analizin önemini M. B. Kıray, İzmir çalışmasında göstermiştir, bir tarım kentinin süreç içinde nasıl gelişmiş kapitalist ilişkilerin etkileri ile karşılaşarak farklılaştığı ve bağımlı bir kente dönüştüğünü göstermiştir. (Kıray, 1998a, ve ayrıca 1998b)⁴³

b- Nüfus;

Mekansal yapının yanı sıra, insan ilişkilerini tanımlayan bir diğer somut değişken ise, bu ilişkilerin oluşturduğu nüfusa ilişkin özellikleridir. Nüfus toplumsal ilişki ve değişkenlerle yakın ilişki halindedir. Toplumsal yapı ve ilişkiler beraberinde toplumun nüfus özelliklerini belirler. Bu anlamda; "kullanılan teknoloji, ona uygun işletme birimi ve tarzı, ona uygun diğer sosyal organizasyon ve değerler, işbölümü, aile yapısı ve giderek bunların hepsi ile tutarlı doğum ve ölüm oranları birbirine yakın dengeli *bir nüfus* sözünü ettiğimiz göreceli bütünlük içinde bulunan toplumu meydana getirir" (Kıray, 1999a). Diğer ilişkilere göre nüfus, daha somut bir dizi değişkene sahiptir. Bu değişkenlerin farklı tarihsel dönemlerdeki dökümü bizi farklı insan-insan ve doğa ilişkilerine götürecektir.

Örnek olarak nüfusun büyüklüğü ya da küçüklüğü direkt olarak üretim teknikleri ve toplumsal artının miktarına bağlı olacaktır. Nüfusun büyüklüğü ya da küçüklüğü, diğer yandan doğum ve ölüm oranına bağlı olduğu için, doğum ve ölüm oranını belirleyen bir dizi değişken, nüfusun büyüklüğü üzerinde etkide bulunacaktır. Başka bir açıdan bakıldığında, toplam nüfus içinde çalışanların oranı ya da çalışmaya başlama yaşı olarak tanımlayabileceğimiz *bağımlılık yaşı*, toplumsal yapının ulaştığı aşama ile yakından ilişkilidir. Diğer yandan nüfusu

⁴³ Diğer yandan bağımlı bir kentin iç mekanında gözlemlenen değişimler ve toplumsal kesimlerin mekan kullanım biçimleri ile bağımlı kentin aynı zamanda kendi içinde bir dizi bağımlı çevre yarattığını görmek açısından oldukça zengin veriler/yorumlar bize sunmakta (Kıray, 1998a).

oluşturan insanların yaş kompozisyonu, insanların ortalama yaşama süresi, nüfusun kent ve kırdaki ya da tarım ve sanayiye dağılımı gibi bir dizi değişken, toplumu tanımlamak için bir dizi olanak sağlamakta. Nüfusun sağladığı olanaklar, toplumsal değişmeyi anlamamız açısından çok daha fazla önemlidir. Özellikle az gelişmiş denenen toplumlar açısından, nüfus ayrı bir öneme sahiptir. Bir dönem için nüfusun aşırı bir şekilde tarımda üretken olmayacak şekilde yoğunlaşması, az gelişmiş ülkeler için kalkınmayı sağlayacak bir potansiyel olarak düşünülürken, daha yakın dönemlerde aşırı nüfus artışı az gelişmişliğin temel sorunlarından biri olarak gösterilmiştir.

Yukarıda izlediğimiz yöntemeye uygun olarak insanlığın dünya üzerinde gelişim sürecine baktığımızda, yukarıda kısaca satırbaşlarını verdiğimiz nüfusun özelliklerinin ne kadar anlamlı olduğu görülecektir. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumlarda, mekan kullanma biçiminin çok hareketli olduğunu ve dahası insanın doğa üzerindeki üretken faaliyetinin çok kısıtlı olduğunu belirtmiştik, bu değişkenlere bağlı olarak avcı ve toplayıcı toplumlarda nüfus miktarı çok az ve mekan üzerinde dağıldıkları için nüfus düşük bir yoğunluk seviyesindedir. *Ekonomi ve Nüfus* adlı çalışmasında Carlo M. Cipolla, paleolitik yani avcı ve toplayıcı toplumlarda ölüm ve doğum oranlarının çok yüksek olduğunu ve aynı zamanda ortalama yaşam süresinin de kısa olduğunu belirtir. Yetersiz verilerden dolayı, avcı ve toplayıcılarda nüfusun nitelikleri üzerine pek fazla detaylı bilgi geliştirilememiştir. Neolitik devrim ve gıda üretimi yani doğanın dönüştürülmesinin başlamasıyla birlikte, insan emeği çok önemli olduğu için nüfus doğrudan etkilenmiş ve artık nüfus belirli mekanlar üzerinde sürekli yerleşme sürecine girmiştir. Nüfus artışı genellikle üretimdeki artışa bağlı olmuştur. Doğayı işleme tarzı, ve kullanılan araçların basitliği nedeniyle tüm tarım toplumlarında İtalya'dan Hindistan'a, oradan Fransa'ya nüfus temel yönleriyle benzerlik göstermektedir. Ortalama yaşam süresi avcı ve toplayıcılık döneminden farklılaşarak 25 yıldan 35 yıla çıkıyor, ortalama kadınların doğum oranı beş çocuktur. Bu toplumlarda ölüm oranı, doğum oranlarının biraz altındadır. Tarım toplumlarında nüfus,

normal olarak yılda %0.5 ile %1 arasında bir artış gösterir. Fakat insanların doğal tehlike ve hastalıklara karşı daha korunmasız oldukları bu toplumlarda, belirli dönemlerde büyük salgın hastalık ve doğal felaketlere bağlı olarak nüfusta ani düşüşler olmuştur. M. B. Kıray'ın vurguladığı gibi, hangi yaş grubunun ölümden etkilendiği ayrıca anlamlı bir değişkendir. Erken dönem tarım toplumlarında, ölüm oranı çocuklarda yüksektir.

Tarım toplumlarının ileri aşamalarında, yani denetleyen ve denetlenen ilişkilerinin ve mülkiyet ilişkilerinin geliştiği dönemlerde, temel üretkenlik kaynağı olan kırsal nüfusun tarımsal üretimi sürdürmeleri için, kırsal alanda kalmalarını sağlamak için bir dizi kural geliştirilmiştir. Örnek olarak, Osmanlı toplumunda "çift bozma yasağı" ve "şehirlere izinsiz göç yasağı" ile kırsal nüfusun kırsal bölgede tutulması amaçlanırken, bu yöndeki kurallar, Avrupa tarım toplumlarında daha sıkı bir dizi karara bağlanmıştır. Tarım toplumlarını tanımlayan bir diğer özellik ise, üretken faaliyetin tarım olması nedeni ile toplam nüfusun büyük bir kısmının kırsal alanlarda yaşamasıdır. Bu genellikle %90'ları aşan bir kısımdır. Bunun temelinde ise üretimin ve toplumsal artığın ancak sınırlı sayıda üretken olmayan kesimi besleyebilmesi ile ilgilidir, ve bu oran tüm tarım toplumlarında %68 dolayındadır. Çok erken dönemlere ait sağlıklı bilgi bulunmadığı için, 1700'lü yıllarda tüm dünya nüfusunun %81'inin tarımsal alanlarda yaşadığı gözlemlenmekte. Toplumsal ilişkilerin görece yavaş değiştiği tarım toplumlarının nüfusu da görece denge içindedir. Bu konuda en çarpıcı örnek, Anadolu'da ilk nüfus tahmini August zamanında (M.S. 1. yüzyıl) yapılmıştır. Buna göre, Anadolu'nun nüfusu 13 milyon civarındadır, diğer yandan 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı ilk sayımda ise nüfus 14 milyon dolayında bulunmuştur. M. Kıray'ın vurguladığı gibi, "öküz ve sapana dayalı tarımı ile Anadolu 13-15 milyon dolayında insanı barındıragelmiştir" (Kıray, 1999a, 167-201).

Tarıma dayalı toplumdan sanayi toplumuna geçişi tanımlayacak önemli değişkenlerden biri, bu toplumların nüfus yapısının geçirdiği değişimlerdir. Yeni üretim ilişkileri, ve bu anlam-

da insan doğa ilişkilerinin değişmesine paralel olarak üretkenlik artmış ve bu değişimin ilk etkileri nüfus ve mekan kullanış tarzında açığa çıkmıştır. Sanayi toplumlarının başlangıcına işaret eden dikkat çekici bir değişim, nüfusun hızla kırsal alanlardan kentlere göçmesidir. Özellikle değişen mülkiyet ilişkileri ve yeni üretken faaliyetin kentlerde yoğunlaşması, kentleri çekim merkezi haline getirmiştir. Örnek olarak kapitalizme geçen ve sanayileşmeyi ilk yaşayan ülkelerden İngiltere’de faal nüfusun %22’si 1850’de tarımda çalışır hale gelmiş ve bu oran 1900 yılında %9’a düşmüş, 1950’de ise bu oran %5’e inmiştir. Sanayileşmenin başlaması ile bir diğer hızlı değişim, ölüm oranında gözlemleniyor. İnsanların üretim ve bilimsel açıdan hızla gelişmelerine neden olan sanayi devrimi, beraberinde ölüme neden olan sağlık koşullarının düzeltilmesine neden olmuştur. Bu ise toplumdaki ölüm oranının düşürmüştür. Fakat diğer yandan, doğum oranı aynı kaldığı için, bu toplumlarda binlerce yıl süren görelî denge durumu bozulmuştur. Böylece kapitalistleşen toplumlarda dengeli nüfus yapısı bozulmuş ve hızlı bir nüfus patlaması yaşanmıştır. Yaşam koşullarında gözlemlenen olumlu değişimler, diğer yandan ortalama yaşam süresini 35 yaş civarından 60 yaş ve günümüzde 70 yaşın üzerine çıkmasına neden olmuştur. Toplumsal ilişkilerin değişiminin doğal sonuçlarından bir diğeri ise, hızlı nüfus artışına paralel olarak, nüfus olgusunun bir başka boyutu olan göç olgusudur. Örnek olarak nüfus fazlası olan İngiltere’de, 1830 ile 1930 yılları arasında Amerika’ya 60 milyon insan göç ediyor. Toplumsal ilişkiler sistemi, yeni toplumsal yapı kapitalizmde karar kıldığında, zamanla doğum oranlarında düşüş yaşanarak nüfus yeniden dengeye ulaşmıştır. Kapitalist toplumda nüfusun ele verdiği bir diğer özellik ise, *nüfus piramidinin* yani nüfusun kadın ve erkek oranı ile yaş grubuna göre dağılımının, değişmiş sanayi toplumlarında Nüfus piramidinin alt kısmının daha dar ve orta ile üst kısımlarının daha genişlemesine yol açmasıdır. Bunun açık anlamı, toplumdaki nüfusun giderek daha yaşlı insanlardan oluşmasıdır.

Toplumsal ilişkiler açısından, tarım toplumlarında çocuk-ğun bağımlılık yaşının düşük olması, yani küçük yaşta çocuk-

ların üretken faaliyete başlaması, aileler için çocuk emeğini önemli kılmıştır. Bu nedenden dolayı da bu toplumlarda her doğan çocuk hane halkı için kullanılacak yeni bir emek anlamına gelmiştir. Dolayısıyla bu toplumlarda doğum oranı yüksektir. Sanayi toplumlarında ise, üretkenliğin yani artı değerin artması ve sosyalizasyonun yani üretken faaliyete başlamanın daha uzun bir süre alması, bağımlılık yaşının artmasına neden olmuştur. Çocuk doğumunda gözlemlenen azalmaya paralel olarak, toplumdaki yaşlıların sayısında bir artış gözlemlenir. Örnek olarak 1950’de Fransa ve İsveç’te 65 yaş ve yukarı yaşıta olanlar, toplam nüfusun %10’unu geçiyordu. Bir diğer önemli değişme ise sanayileşme öncesi tarım toplumlarında, temel üretken faaliyetin kaynağı olarak nüfusun önemli olması, bu toplumlarda geniş ailenin varlığına neden olmuş ve bunu destekleyecek değer sistemleri ve anlamlandırma sistemleri geliştirilmiştir. Sanayileşme ile birlikte üretken faaliyet kentlere ve dolayısıyla fabrikalara kaydığı için, ileri aşamalarda artık aile bugün çekirdek aile dediğimiz karı koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşan bir dönüşüm yaşamıştır.

Tüm bu değişkenler gözlemlenebildiği için, toplumu anlamak/açıklamak isteyen araştırmacı açısından nüfus dinamikleri zengin ve somut bir dizi veri sağlar. Bilineceği gibi gelişme ekonomistleri az gelişmiş ya da geri kalmışlığı tanımlarken genellikle yukarıda tanımladığımız nüfusa ilişkin değişkenlere başvururlar. Örneğin tarımda çalışma oranı, geniş aile oranı, kentsel nüfusun tarım nüfusa oranı, bağımlılık yaşı, bebeklerin ölüm oranı, ortalama yaşam seviyesi gibi değişkenlerin her biri, az gelişmiş ekonomileri gelişmiş ekonomi ve toplumlardan ayırt eden değişkenler olarak gelişme düşünürlerinin çok sık olarak başvurdukları değişkenler olmuştur.

Tüm bu anlatılanlardan da görülebilineceği gibi, her toplumsal yapı yani insan-insan ve insan-doğa ilişkileri, bir dizi sosyal organizasyonun varlığına neden olmuştur. Buraya kadar bir çok defa ele alıp incelediğimiz için toplumsal yapıları tanımlayan bir diğer özellik olan sosyal organizasyonlar üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Organizasyonu belirli bir amacı gerçekleşt-

tirmek için bir araya gelen toplumsal ilişkilerin oluşturduğu yapılar olarak tanımlayacak olursak, insanlığın gelişiminin daha basit organizasyonlardan daha karışık ve çok işlevli organizasyonlara doğru bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal organizasyonlar diğer toplumsal gruplardan belirli bir amacı taşıması, bu amacı gerçekleştirmek için belirli kurallar konulması ve amaca ulaşmak için farklı işlevlerin hızla yerine getirilmesi yönünde ayrılırlar. Sosyal organizasyonlar, amaçları doğrultusunda farklı tip ilişkiler ve disiplinler yapılarına sahip olurlar. Örnek olarak sanayi üretiminde sosyal organizasyon oldukça belirlenmiş işlevler ve sıralanmış süreçler dolayında gerçekleşirken, dinsel amaçlar için geliştirilen organizasyonların yapısı doğal olarak daha farklı olacaktır. Örnek olarak erken dönem tarım toplumları daha çok aile kurumu üzerinden örgütlenmişken, zamanla bu devlet, ruhban sınıfları temsil eden sosyal organizasyonları ve daha ileri aşamalarda kral ve sarayın ortaya çıkması ile kamusal örgütlenmeler ve memurların temsil ettiği bir dizi vergi toplama, sağlık, imar gibi işlevleri üstelenen ve toplumun somut ihtiyaçlarını ya da ruhani ihtiyaçlarını organize eden kurumlar ve organizasyonların kurulmasına neden olmuştur. Sanayileşme ile kurumsal yapılar ve sosyal organizasyonlar, uzmanlaşma ve farklılaşma derecesi ile daha bir çoğalarak ve daha bir rasyonel ilişkiler temelinde örgütlenerek toplumsal yaşamın karışık yapısının yeniden üretim koşullarını kolaylaştırmıştır. Kapitalizmde kendi içinde tarihsel olarak farklılaşarak gelişen en önemli sosyal organizasyon hiç kuşkusuz işçilerin organize olarak üretim faaliyetini sürdürdükleri mekanlar olmuştur. Atölyelerden bugünkü devasa fabrikalara dönüşen üretim organizasyonlarına paralel olarak ortak çıkarları temsil eden işçi ve işveren sendikaları diğer önemli sosyal organizasyon biçimleri olmuşlardır. Çok daha detaylı bir çerçeve sunsaydık, burada kapitalist ekonomide üretim ile yönetimin makro düzeyde ayrışmasına paralel olarak siyasal süreçleri içeren partiler ve partilerin hareket alanını belirleyen parlamenter yapılar gibi burada sayamayacağımız çoklukta sosyal organizasyon hakkında bilgi verecektik.

Buraya kadar bir toplumsal yapıyı oluşturacak en anlamlı ilişkilerden bir kısmını tanımlamaya çalıştık, hiç kuşkusuz burada ele aldığımız değişkenler gerek ilişkiler açısından, gerekse somut biçimler açısından tamamen yazarın kişisel belirlemeleri tarafından seçilmiştir. Yoksa farklı bir perspektiften yaklaşp, farklı bir dizi değişkenin önemli olduğu da söylenebilir. İlişki biçimlerinin yanı sıra, somut görünüm biçimleri olarak da, mekan veya nüfusun dışında, başka bir çok değişken toplumsal yapıyı tanımlamak için kullanabilir. (İlişkiler ve değişkenler kitabın sonundaki tabloda verilmiştir.)

Bu çalışmanın amacı, *bir toplumsal yapıyı o toplumu oluşturan bir dizi ilişki ve bu ilişkilerin somut görünümü dolayında tanımlanacağı* gerçeğini göstermektir. Bu amacı tamamlayan bir diğer amaç ise, toplumu oluşturan bu ilişkilerin / dinamiklerin birbirlerinin birden çok nedenden dolayı etkilediklerini ve içsel olarak birbirleri ile eklemlenerek toplumsal yapıya dinamik bir özellik kazandırdıklarını göstermek olmuştur. Etkileme ve eklemlenme biçimlerinin belirlenmesi, sosyal bilimlerinin temel amaçlarından biridir. Diğer yandan toplumsal yapı, insanların verili olarak doğdukları bir toplumsal alanda, üretim, bölüşüm, değişim ve tüketim gibi maddi yaşamın örgütlenmesiyle bu maddi alanı çerçeveleyen, bir dizi kültürel anlamlandırma sisteminin eklemlendiği, iki önemli pratiği içerdiğini göstermeye çalıştık. Bu değişkenleri verdikten sonra, varacağımız en önemli nokta yukarıda tanımladığımız bir dizi değişkenin tarihsel süreç içinde, belirlenmiş bir zaman diliminde, görece birbiri ile dengeli ve içsel olarak birbirleri ile tutarlı ilişki içinde olduğu dönemlerin, belirli tarihsel toplum biçimleri olarak tanımlanmasıdır. Örnek olarak avcı ve toplayıcı toplumları ya da tarım toplumları/ feodal toplumlar, sanayi toplumları/kapitalist toplumlar gibi. Tarihsel yaşanmışlıkların somut verilerinden hareketle elde ettiğimiz bu soyut kavramsal yapılar, hiç kuşkusuz toplumların birbirleriyle karşılaştırılması için önemli referans oluşturur. Diğer yandan toplumun kendi içinde ulaştığı aşamayı göstermesi açısından da bu çerçeve bize önemli kavramsal araçlar sunmakta.

Toplumsal yapıyı tanımlayan ve görece içsel bütünlüğü olan değişkenlere bağlı olarak elde ettiğimiz toplumsal yapıların tarihsel belirlenim biçimlerini birbiri ile kesin çizgilerle ayırt etmemiz mümkün değildir. Toplumsal yapıların tarihsel belirlenim biçimlerinin birbirinden kesin sınırlarla ayırt edilememesinin en azından iki önemli nedeni vardır.

- İlki belirli bir toplum, örneğin tarıma dayanan feodal toplum her ne kadar mekanda yerleşmeyi ve tarımsal faaliyeti tanımlıyorsa da, feodal toplumsal yapının var olduğu yapılarda örneğin bir önceki döneme ait, bir önceki toplumsal yapıyı tanımlayan unsurları da içinde taşıyabilir, yani aynı toplumda bir kesim hâlâ avcılıkla geçinebilir, ya da hâlâ bir kesim bir önceki dönemin anlamlandırma sistemini, inançlarını taşıyabilir. Ya da kapitalist bir toplumda, yani pazar için üretmenin temel olduğu bir toplumda, hâlâ bir kesim insan, üretken faaliyeti kendi tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için sürdürebilir, ya da parasal bir ilişkiye geçmeden küçük bir grubun içinde diğer üyeler ile mal değiş tokuşu ile ürettiğini başka bir malla değiştirebilir. Bu bize belirli bir somut toplumsal yapıda, farklı toplumsal yapılara ait ilişkilerin bir arada yaşayabileceğini gösterir. Bununla birlikte unutulmaması gereken, genel olarak topluma adını, rengini veren ilişkiler, yani hakim ilişkilerin varlığında bu farklılıkların varolduğudur. Yaşanan somut bir toplumu tanımlamak için bu anlamda tarihsel soyut kategorilerin yanı sıra tüm toplumu tanımlama için başka bir kavram kullanıyoruz, bu kavram *toplumsal formasyon* kavramıdır. Kavram tarihsel kategoriler (tarım toplumu, sanayi toplumu, ya da feodal toplum, kapitalist toplum) ile somut belirli bir toplumu, örneğin 1950'lerin Türkiye'sini tanımlamamıza yaramaktadır. Toplumsal ilişkilerin somut süreçlerinden edindiğimiz donanımdan hareketle soyutlayarak yaptığımız farklı toplum tanımları, bu toplumlara tekabül eden farklı üretim biçimi ya da üretim ilişkileri, bölüşüm ilişkileri belirli soyutlamalar olup, düşünsel anlamda bir üst-dile ait kategorilerdir. Poulantzas her ne kadar bu kavramları "gerçeklikte tam karşılığı olmayan soyut-biçimsel" kategoriler olarak tanımlamışsa da, Poulantzas'tan farklı olarak soyut-somutun soyutu olduğunu ve bu anlamda somutun içinde bu kavramların elde edildiğini belirtmemiz gere-

kir. Fakat diğer yandan Poulantzas'ın vurguladığı gibi bu üst-dile ait kavramların bire bir somut gerçeklikle örtüşmediğini de belirtmemiz gerekiyor. Yani belirli bir tarihsel kesiti detaylı olarak analiz ettiğimizde karşımıza süreç içinde farklı soyut kategorilere tekabül eden sosyal ilişkilerle karşılaşırız. Örnek olarak günü birlik yaşamımız artık kapitalist piyasanın değerlerince örgütlenmesine rağmen, hâlâ tarım toplumlarına özgü değer yargılarının belirleyici olduğu ya da kapitalist somut süreçlerle eklemlenerek ayakta kaldığı ya da değişme sürecinin bu alanda daha geç yaşandığını gözlemleyebiliriz. Farklı tarihsel ilişki biçimlerinin bir arada var olmasına rağmen, toplumsal ilişkilerde egemen olan bir tarzın varlığından söz edebiliriz. Tarım toplumlarından kapitalist toplumlara geçişin ilk aşamalarında, egemen olan tarım ya da feodal topluma özgü dinamik ya da ilişkiler olmasına rağmen, yeni yeni açığa çıkan kapitalist topluma ilişkin ilk nüveler de gözlemlenebilir.

Diğer yandan artık kapitalist ilişkilerin egemen olduğu bir dönemde işe, henüz direnen ya da kapitalist ilişkiler dolayında boyunduruk altına alınan tarımsal topluma ilişkin özellikleri de bulabiliriz. Bu anlamda toplumsal formasyon kavramı belirli bir toplumu anlamaya çalıştığımızda, somut süreçteki farklı ilişkilerin bir aradalığını göstermemiz açısından önemli bir kavram olmakla birlikte, toplumsal formasyonda belirli bir toplumsal biçimin egemen olduğunu da belirtmemiz gerekir. Örnek olarak 1950'lerin Türkiye'sinde toplumsal yapıda kapitalist toplumsal yapıyı ele veren belirli değişkenler, pazar için üretim, sanayinin gelişmesi, sermaye ilişkilerin varlığını gösterirken, kapitalizmi tanımlayan bu ilişkilerin yanı sıra bir dizi sanayi öncesi, kapitalist olmayan ilişkiler ve değerler sistemi ile de karşılaşırız. Bu anlamda toplumsal ilişkilerin belirli bir somut anını ele aldığımızda, toplumsal ilişkiler üzerinde belirleyici olan ilişkilerle, bu ilişkilerin baskısı altında kalan daha farklı ilişkilerin canlı varoluş biçimlerini anlamamız açısından, toplumsal formasyon kavramına başvuruyoruz.⁴⁴ Bu anlamda kavram, daha soyut kavramsal araçlarla yaşanan pratik arasın-

⁴⁴ Toplumsal formasyonu Poulantzas geniş anlamda tarihin belirli bir döneminde tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal bütün olarak tanımlamakta. (Poulantzas, 1973, 15)

da bir köprü işlevi görür ve bu da toplumsal yapıyı oluşturan belirli bir andaki farklılıkları göz önüne almamızı sağlar. Bu kavram özellikle kapitalist gelişmeyi, sanayileşmeyi daha sorunlu yaşayan azgelişmiş ülke ekonomilerini anlama ve kavramada daha özel bir anlam taşıyor. Anlam kazanıyor, çünkü azgelişmiş toplumsal yapı ve ilişkiler bir dizi dışsal etkinin de varlığında, farklı tarihsel ilişki biçimleri aynı anda yaşayabiliyor. Bu aşamada toplumu genel olarak tanımlamak ve belirli bir toplumsal ad altında sınıflandırmak zorlaşmaktadır. Toplumsal formasyon kavramı ile birlikte, artık bir ülkede farklı toplumsal ilişkilerin aynı anda farklı derecelerde var olduğunu ve böylece örneğin feodal ya da kapitalist ilişki biçimlerin diğer ilişki biçimleri üzerinde belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁵

Toplumsal yapıları kesin sınırlarla birbirinden ayırt edememenin bir diğer önemli nedeni ise, dünya ölçeğinde ve belirli bir somut anda, toplumsal yapıların farklı toplumsal ilişki ve pratiklere sahip olmalarıdır. Toplumsal yapılarda gözlemlenen değişimler, dünya ölçeğinde farklı bölgelerde farklı zamanlarda başlayabilir. Örneğin bir bölgede tarıma geçilmesine rağmen, dünyanın bir çok bölgesi hâlâ avcılık ve toplayıcılığa dayanan toplumsal ilişkileri sürdürebilir, ya da daha yakın bir örnek olarak kapitalist ilişkilerle İngiltere daha 16. yy'da tanışırken, birçok ülke hâlâ tarıma dayanan toplumsal yapı ve ilişkileri sürdürüyordu. Toplumsal ilişkilerin gerek ülke içinde gerekse dünya ölçeğinde farklı hızlarda değişmesi, *toplumsal değişme* ve değişmeyi tanımlayan temel mekanizmaların açıklanması sorununu gündemimize almamızı zorunlu kılıyor. Bu sorun, kapitalist ilişkilerle daha geç karşılaşan ya da erken kapitalist toplumların dışsal müdahalesine maruz kalan toplumlar için çok daha büyük önem taşıyor. Bu sorunlar aynı zamanda kat etmemiz gereken bir dizi yolun olduğunu gösteriyor.

⁴⁵ Kavramın geniş anlamda kalkınma yazını içinde kullanılması için bak: F. Er-can (1996).

TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Toplumsal değişme, en genel anlamıyla toplumsal yapıyı oluşturan ilişki ve kurumların bir dönemden diğerine değişmesidir. Biraz daha açacak olursak, toplumsal değişmeyi, toplumsal yapıyı oluşturan ve görece denge konumunda olan ve yukarıda detaylı bir şekilde verdiğimiz, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin değişmesi anlamında kullanacağız. Başka bir açıdan bakıldığında, toplumsal değişme; maddi yaşam ve bu yaşamla örtüşen anlamlandırma sistemlerinin değişimi olarak tanımlanabilir. Yukarıda detayları ile ele aldığımız ve toplumsal yapıyı oluşturmada önemli kabul ettiğimiz ilişki biçimleri, ve bu ilişki biçimlerinin somut belirlenimlerinde ortaya çıkacak bir farklılaşma örneğin doğayı dönüştürme tarzı (yani yeni bir üretim aracının ve teknolojinin gelişmesi), ya da denetleme ilişkisinde gözlemlenecek bir değişiklik (örneğin ruhban sınıfların denetiminden, askeri siyasal sınıfın denetimine geçiş) toplumsal olan üzerinde etkide bulunarak tüm toplumsal ilişkilerin değişmesine neden olabilir. Burada bir hatırlatma yapacak olursak, toplumu tanımlayan ve tarihsel olarak belirli bir döneme denk düşen toplumsal yapı kavramını, birbiri ile ilişkili ve birbirini üzerinde etkili olan bir dizi değişkenin görece dengeli birlikteliğini açıklamak için kullanmıştık. Toplumsal yapı kavramı burada statik bir durumu tanımlamak için kullanılmamıştır, daha dinamik bir süreç olarak toplumsal yapıyı; "makro sosyolojik nitelikte bütünü kapsayan bir toplumsal olgunun içerdiği hiyerarşiler arasında durmaksızın yeniden oluşan ve bütünü kapsayan olayların yalnızca bir görünümü, kesitini yansıtabilen eğreti, eksik ve kararsız denge" olarak tanımlayabiliriz (Gurvitch, 1985, 140).⁴⁶

Yapı ya da belirli bir ana denk düşen toplumsal bütün ile bütünü oluşturan değişkenler arasında canlı ve birbirini etkile-

⁴⁶ Yapı kavramını farklı açıdan tanımlayan ele alışı için bak: Ercan (1993, 20-28).

yen bir dizi ilişki vardır. Bu ilişki yapıyı dinamik kılar. Burada yapının statik bir konuma atfen kullanılmadığının kesinlikle bilinmesi gerekiyor. Jean Piaget'in işaret ettiği anlamda yapının "bir dönüşümler dizgesi olduğunu" belirtmemiz gerekiyor; Gerçekten de bütün bilinen yapılar... istisnasız dönüşüm dizgeleridir. ...Dönüşüm kavramı olmasaydı yapılar durağan kalıplar durumuna düşeceklerinden, tüm açıklayıcı anlamlarını yitireceklerdi (Piaget, 1982). Toplumsal anlamda yapıdan bahsettiğimizde, yapıyı hem görece dengeli kılan ve hem de sürekli dinamik ve dönüşümüne neden olan temel değişken *sosyal ilişkilerdir*. Bu anlamda yapı ya da bütünü oluşturan değişkenler arasında canlı, çok boyutlu bir dizi ilişki gerçekleşir. D. Harvey erken dönem çalışmasında B. Ollman ve J. Piaget'in kavramlarına atfen "işlemsel yapı" kavramına işaret eder. Bu düşüncede yapı "daha başlangıçtan itibaren: ögeler arasındaki bağıntılar olduğu yolunda bağlantısal bir bakış açısından" analiz edilir. Burada yapı kavramı da statik ve mutlak bir gerçeklik olarak düşünülmemekte: "bütünün oluşmasını sağlayan mantıksal gidiş ya da doğal süreçler birinci plandadır, dizgenin bileşim yasalarının bir sonucu olan bütün ya da ögeler değil." D. Harvey'in özetlediği gibi, "bütünsel olan, bütüne içkin olan ilişkiler dolayında yapısal karakter kazanmıştır". Burada açıklanması gereken son önemli nokta ise, eğer dönüşümün belirleyiciliği dolayında bir yapıdan bahsediyorsak, yapıya içkin olan ilişkilerin birbirleriyle uyumlu bir ilişki içinde olmadığının da belirtilmesi gerekiyor. Tam aksine yapıyı dinamik kılan tam da bu mekanizma yani ilişkilerin çelişkili bir zemin üzerinde gerçekleşmesidir (Harvey, 1988, 288-296).

Tüm bu vurgular bize çalışmamızın daha başlarında açıkladığımız "dönüşümcü toplum modelini" anımsatması gerekir. Burada verili bir toplumsal yapıyı dönüştürecek olanın bizzat insanın kendisi olduğunu ve fakat bunu ancak verili bir ilişkiler sistemi içinde ve kendi seçmedikleri geçmişten kalan koşullar dolayında yapacağını vurgulamıştık. Şimdi bu kısa anımsatmadan sonra, toplumsal değişimi anlamak için belirleyici olan toplumsal ilişki kavramını daha detaylı bir şekilde analiz etmek ya-

rarlı olacaktır. Toplumsal ilişkileri:

i- zorunlu ve gerekli olan ilişkiler (necessary relations),

ii- koşulsal ilişkiler (contingent relations) olarak iki başlık altında toplayabiliriz.

Zorunlu veya gerekli ilişkilerde değişkenin biri olmadan diğeri de varolmaz, örnek olarak işçi ile işveren arasındaki ilişki ya da karı ile koca arasındaki ilişki bu anlamda zorunluluk ilişkisidir. Zorunluluk ilişkisinde taraflardan birisi olmadan, diğeri de olamaz, yani bu ilişki içsel bir ilişki tarzını gösterir. Bunun karşısında ise, koşulsal ilişki olarak tanımlayabileceğimiz bir ilişki biçimi vardır. Bu ilişkide ise dışsal bağlantılar öne çıkıyor. Örnek olarak işçi ile işveren arasındaki ilişki, içsel ve zorunlu bir ilişki iken, "hammadde, fiziksel sınırlar ve ulaşım, emek arzının niteliği kültürel, politik durumu ve bunların mekandaki farklılaşması" işçi ve işveren için farklı dışsal şartlar sağlayıp, bunların farklı dışsal ilişkiler oluşturmalarına yani olumsal bir ilişki kurmalarına olanak tanır (Sayer, 1985 ve 1995 ve Pınarcıoğlu, 1994, 100). Bu tanımlamalardan sonra, toplumsal yapıyı olumsal ve zorunlu ilişkilerin toplamı olarak tanımlayabiliriz. Toplumsal yapının herhangi bir değişkeni, bu anlamda diğer değişkeni ile yakından ilişkilidir. Ama bu ilişkinin derecesi, ilişkinin zorunluluk ya da olumsal ilişki olmasına göre farklı derecede bir ilişkiye neden olduğu gibi sonuçları da farklı olacaktır.

Toplumsal yapının birbirleri ile ilişki içinde ve dinamik bir bütün olmasının yanı sıra, toplumsal yapılar *tamamlanmış ve sabitleşmiş* ilişkiler olarak ele alınamaz. Toplumsal yapıyı oluşturan birimler arasındaki ilişkiler, sürekli olarak birbiri üzerinde etkide bulunarak ilişkinin öz ve biçim olarak dönüşmesine neden olurlar. Toplumsal yapıyı tanımlayan bu iki önemli özelliğin sosyal bilimler açısından oldukça önemli olduğu açık.

Toplumsal değişmeyi anlamak açısından toplumsal yapıyı oluşturan değişkenlerin birbirleri ile ilişkide olduğu düşüncesi oldukça önemlidir. Bu anlamda toplumu oluşturan değişkenlerin hiçbirinin tek başına bir anlamı yoktur, her bir değişken ancak bir diğeri olduğunda anlamlı hale gelir. Örnek olarak tüketim olgusunu, üretimi göz ardı ettiğimizde anlamamız mümkün

değildir. Yine toplumsal yapının gerçekliğinden soyutlanarak anlamlandırma sistemi ele alındığında, değer yargıları tamamen anlamsız hale gelirler. M. Kıray'ın güzel bir şekilde ifade ettiği gibi; "değerler sistemini toplumun diğer değişkenlerinden ayrı ele alamayız, çünkü değerler sistemi gökten zembille inmez". Aslında topluma ve toplumu oluşturan ilişkilere ilişkin yaptığımız tüm bu açıklamalar, toplumsal değişimin ipuçlarını bize verir. Burada çok daha fazla detaya girmeden temel başlıklar halinde toplumsal değişmeyi tanımlayan temel özellikleri alt-alta sıralayabiliriz⁴⁷.

i- *Toplumu tanımlayan temel özelliklerinden birinde gözlemlenen değişiklik zincirleme bir süreç olarak diğer değişkenleri etkiler.* Toplumsal ilişkilerde gözlemlenen değişim, toplumsal yapıyı olanaklı kılan ilişkiler dolayında gerçekleşiyorsa bu bizi başka bir sonuca götürür;

ii- *Toplumsal değişme rasgele olmaz.* Toplumsal değişimin nedeni, "ilahi irade", ırksal üstünlükler, ünlü kişiler, dinsel anlayışlar" değil, toplumu oluşturan dinamik ilişkilerdir. Örnek olarak, toplumsal değişimin sonuçları olarak gecekondulaşma olgusunun anlaşılabilmesi için, gecekondulaşmanın yaşandığı toplumlarda toplumsal ilişki sistemlerine ve bu ilişki sistemlerinde gözlemlenen değişim eğilimlerinin ele alınarak analiz edilmesi gerekiyor. Yoksa olgunun sadece kültürel ya da politik değişkenlerle açıklanması mümkün değildir. Eğer gecekondulaşma varsa, kırdan kente bir göç, ya da kentsel yaşamda yaşamın yeniden üretilmesinin oldukça güçleştiği yani kiraların arttığı, insanların gelirlerinin yetersiz kaldığı bir toplumsal ilişki sistemi ile insanların yasal olmayan bir şekilde kentsel topraklar üzerinde hak iddia edebilecekleri bir hukuksal esneklik, politik olarak bu esnekliğin göz ardı edilmesi gibi çok sayıda değişkenin varlığı göz önüne alındığında ancak gerçekçi bir analize ulaşılabilir. Toplumsal ilişki biçimlerinin değişmesinin birbirleri ile ilişki içinde olması , yani birbirlerini etkilemesi bir gerçek

⁴⁷ Toplumsal değişime ilişkin sosyal teorinin öncüleri kabul ettiğim A. Smith, D. Ricardo, K. Marx ve M. Weber'in açıklamaları ileride detaylı olarak sergilenecektir. Ayrıca bu konuda çalışma için bak: A. D. Smith (1988) ve R. Appelbaum (1986) F. Ercan (1992).

ise, değişim sürecinde toplumsal ilişki ve dolayısıyla toplumun belirli bir anında gözlemlenen değişim, toplumu oluşturan diğer ilişkilerin hepsinde aynı anda gözlemlenemez. Buradan başka bir sonuca ulaşabiliriz ya da toplumsal değişmenin bir diğer özelliğini yakalayabiliriz.

iii- Toplumsal değişme süreci, toplumu oluşturan unsurlar arasında aynı anda başlamaz. Toplumu tanımlayan bir unsorda başlayan değişim zincirleme reaksiyon ile diğer unsurları etkiler. Zincirleme reaksiyon bir süre içinde gerçekleştiği için değişimin etkileri farklı zamanlarda yaşanır. Bu durumu bizim gibi değişimi, yani kapitalistleşmeyi görece daha geç yaşayan toplumlarda daha açık bir şekilde gözlemleyebiliriz. Örnek olarak tarımsal üretimin önemini kaybetmesi ve kentsel alanların öneminin artmasına bağlı olarak, kente göç eden ve kentsel yaşamda örneğin kapitalist denebilecek bir dizi ilişkiye giren işçi, bu değişime rağmen hâlâ eski değer yargılarına bağlı bir anlamlandırma sistemini yeniden üretebilir. Örneğin köyde aile içinde gerçekleşen sosyalizasyon süreci, kentsel alanlarda daha çok okullar kanalı ile gerçekleşmekte, kente göç eden insan her ne kadar yaşamını sürdürmek için kapitalist ilişkilere girse bile, çocuklarını özellikle kızlarını tarım toplumlarına bağlı değer yargısı ile okula yollamak istememekte. Anlaşılabacağı gibi değişim süreci, işçi ile kapitalist ilişkisinin kurulmasına neden olurken, bir dizi dışsal ilişkinin, olumsal ilişkinin belirli sürelerde de olsa devam etmesine neden olur. Bu eğilim, toplumsal değişmenin toplumsal yapıyı oluşturan unsurlarda aynı zaman ve hızda gerçekleşmediğini göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar toplumsal değişme, toplumsal değişkenler arasında aynı hızda gerçekleşmese bile zamanla baskın olan yeni toplumsal yapının özellikleri bu değişmeyen unsurları hızla değiştirerek, kendi bütünselliğini sağlamakta. Toplumsal değişmenin toplumu oluşturan değişkenler arasında aynı hızda olmaması, yani insanların bir toplumsal yapı ve bu yapıya içkin pratiklerle diğer toplumsal yapı pratikleri arasında kalması, bu insanların ayakta kalmak için bir dizi kurum geliştirmelerine neden olur. M. Kıray bu kurumları "*ara kurumlar*" ya da *tampon mekaniz-*

ması olarak tanımlamıştır. "Görelî olarak daha hızlı ve daha şü-mullü değişim hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren, bütünleşmeyi mümkün kılan kurumlar ilintiler ortaya çıkar ya da eski müesseseler yeni fonk-siyonlar kazanır. Değişmenin buhransız olmasını sağlayan, çö-zülmenin önüne geçen ve her iki yapıya ait olmayan bu yeni be-liren müesseseler, ilintiler, değerler ve fonksiyonları biz "tam-pon mekanizmalar" terimi ile ifade ediyoruz" (Kıray, 1982, 16/1999a).

Tampon kurumlar bu anlamda toplumsal yapıda değişim sü-recinin toplumda farklı ilişkiler üzerinde farklı etkilerde bulun-masının sonucu açığa çıkar. Burada ne tam eski yapı ve ilişkile-ri ortadan kalkmış, ne de yeni ilişkiler tamamen belirleyici ol-muştur. Yani toplumsal değişme eski olanla yeni olan arasında gerilimli bir dizi alanın varlığına neden olmuştur. Tampon ku-rumlar ise bu gerilimi azaltacak bir dizi işlev görür. Hiç kuşku-suz, tampon mekanizmasına ilişkin bu açıklamaları, gelişmiş kapitalist toplumların tarihsel gerçekliği ile azgelişmiş ülkelerin tarihsel gerçekliğinin göz önüne alınarak düşünülmesi gereki-yor. Çünkü gelişmiş kapitalist ülkeler, İngiltere, Fransa ya da Almanya ile azgelişmiş toplumsal yapıların sahip olduğu top-lumsal gerçekler farklıdır. Bugün azgelişmiş denen toplumsal yapıların kapitalist ilişkilere geçmesinde, kendilerinden daha önce kapitalist ilişkilere geçen toplumlarla eşitsiz ilişkiye gir-mesinin önemli etkileri olmuştur. Tampon kurumların, bu top-lumsal gerçeklik dolayında ele alınarak analiz edilmesi daha anlamlı olacaktır. Toplumsal değişmenin toplumsal bütünü oluşturan ilişkilerde farklı zaman birimlerinde yaşanması, kar-şımıza toplumsal değişimi derece ve nitelik olarak tanımlama zorunluluğunu çıkarır. Yani toplumsal değişimin, yapısal bir hal aldığı durum ile henüz yapısal bir farklılaşmaya geçmediği durum arasında ayırım yapılması gerekiyor

iv- Toplumsal değişme derece derece değişerek gerçekleşir. Be-lirli bir dereceden sonra ise bu bütün toplumsal yapının değiş-mesine neden olur (Kıray, 1999a). Bu ilkeyi anlamak, değişimi ve daha da önemlisi yaşanan toplumu anlamamız açısından

oldukça büyük önem arz ediyor. Feodal bir toplumsal ilişkiler ağı, yani yüzyıllarca süren bir yaşam biçiminin kapitalist ilişkilere dönüşmesi bir gecede gerçekleşmez. Feodal yaşam biçimine içsel ve belirleyici olan ilişki, bey ile köylü arasındaki ilişkilerdir. Örnek olarak bu ilişkiye konu olan toplumsal artının aktarılma biçimi ile miktarının zamanla değişmesi, veya toplumsal ilişkiler içinde yeni ve farklı bir dizi işlevler ile donanmış ve özünde tarımsal üretimle uğraşmayan kesimin ortaya çıkması, oldukça uzun bir zaman dilimi içinde yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Bu değişimler, toplumsal yapının belirli unsurlarını dönüştürerek olgunlaşır. Bu olgunlaşma belirleyici olduğu ve toplumsal ilişkileri tanımladığı andan itibaren, verili yaşam pratikleri tepeden tırnağa değişir. Bu aşamada yeni bir toplumsal yapı ve ilişkilerle karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Anlatılan süreç, yani değişimin derece derece meydana gelmesi olgusu, az gelişmiş denilen ülke pratiklerinde çok daha belirgin bir şekilde açığa çıkar. Örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren Türkiye gerçeğine baktığımızda, kapitalist ilişkilerin toplumsal yapıyı belirleyecek hale gelmesi oldukça uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Diğer yandan değer ve anlamlandırma sistemlerinde bu sürecin hâlâ devam ettiğini belirtmemiz gerekir. Toplumsal değişme bir önceki toplumsal ilişkiler içinden filizlenir ve sonuçta tüm toplumsal pratiği belirler. Fakat bu süreç her zaman sorunsuz gerçekleşmez. Değişim, tam tersine toplumsal değişimler, toplumsal ölçekte genel ya da bölgesel düzeyde küçük ve büyük boyutlara varan bir dizi toplumsal çelişki ve bu çelişkilerin somutlaştığı toplumsal eylemliliklerin varlığına neden olur. Bu gerçeklikten hareketle;

v- Toplumsal değişimin aslında toplumsal yapıyı oluşturan insan-insan ilişkileri üzerinde etkisinin olduğunu ve bunun da toplumda farklı gerçeklikleri yaşayan toplumsal kesimler arasında çatışmaya ya da mücadeleye neden olduğunu belirtmemiz gerekir. Mücadele bazen toplumsal yapıda belirleyici olan sınıf ya da gruplarla, değişimle birlikte ortaya çıkan sınıflar arasında ortaya çıkabilir. Örnek olarak ruhban sınıfa karşı askeri siyasal sınıfın mücadelesi, ya da tarım toplumundan sanayi toplumuna ge-

çiş ile ortaya çıkan aristokrasi ile burjuvazi arasındaki mücadeleler, bu çelişkili alanı gösterir. Bilineceği gibi Fransız devrimi, burjuvazi ile toprak sahibi aristokrasi arasındaki mücadelenin somut dile geliş biçimidir. Toplumsal değişmenin belirli bir dereceden sonra, yeni bir toplumsal yapıya dönüşmesi bazen Fransız devriminde olduğu gibi, tüm toplumsal yaşamı derinden etkileyen bir toplumsal altüst oluşa yani devrime yol açabilir. Bu bize toplumsal değişmenin bir başka yönünü gösterir. Toplumsal değişmenin, insan-insan ilişkileri dolayında çatışmalara neden olduğu bir diğer alan ise, toplumsal değişme süreci içinde verili yapı içindeki eşitsiz ilişkilere taraf olanlar arasında ortaya çıkan çatışmaya neden olan çelişkili ilişkilerdir. İnsan-insan ilişkilerinin belirli bir aşamasında, yöneten ve yönetilen ilişkisinin ortaya çıkması ile birlikte -özellikle mülkiyet ilişkileri- toplumun belirli bir kesiminin üretim araçlarından doğan hakları doğrultusunda toplumun diğer kesimleri üzerinde kurduğu denetleme mekanizmalarının, belirli bir zamandan sonra artık yeniden üretilmesi olanaksızlaşır. Gerek ideolojik, gerekse güç ilişkileri aracılığıyla bu denetimin sürdürülememesi, yoğun çelişkili/ dinamik süreçlerin varlığına neden olur. Böylece toplumsal değişmenin belirli bir dereceden sonra yapısal özellik kazanmasının her zaman için normal bir şekilde gerçekleşmediğinin, yoğun mücadele ve çatışmalara neden olduğunun bilinmesi gerekir. Çelişkinin nedeni değişen toplumsal yapının toplumu oluşturan farklı grup ve sınıflar üzerinde etkisinin farklı olmasıdır. Küçük bir işyerine sahip olan ve kendi emeği ile yaşamını sürdüren zanaatkar ya da esnaf kesimin, kapitalistleşmeye karşı olduğu yapılan alan araştırmalarında ortaya çıkmıştır. Küçük işyeri sahibi sermaye birikimi ve tekelleşme eğilimlerine karşıdır. Çünkü bu eğilimler, kendi varlığını tehlikeye düşürür. Yine aynı nedenlerden dolayı, değişimi ve değişimin yönünü etkileme amacı genel olarak küçük esnaf ya da sermaye kesimini muhafazakar kılar. Muhafazakarlığını da güçlü iktidarla, yani varolanı muhafaza edecek siyasal oluşumları destekleme şeklinde gerçekleştirir (Akşit, 1978). Bu gerekçelerden sonra, bu kesimin toplumsal değişime karşı olması anlaşılır bir

olgudur. Ya da tarımda makineleşme ile işlerini kaybeden ortakçı köylülerin, yaşanan bu değişim karşısında olmaları oldukça anlaşılır bir durumdur.

vi- *Toplumsal değişimin gelişmesi ile toplumsal yapının yeniden üretimine olanak sağlayan anlamlandırma sistemleri ya da toplumu bir arada tutan değer yargılarının toplumsal değişimi yaşayan her kesimin kendi yaşam pratiğine bağlı olarak farklılaşacaktır. Toplumsal yapıda belirli bir dönem için yeniden üretimi sağlayan anlamlandırma sistemleri de değişim sürecine bağlı olarak çelişkilere ve çatışmalara neden olacaktır.* Bu süreç toplumsal değişmeyi anlamamızı sağlayacak bir başka özelliğe bizi götürür;

vii- *Toplumsal değişme, toplumsal yapıyı oluşturan ve toplumsal yapı içinde belirli işlevleri üstlenen kesim ve sınıfları farklı oranda etkilemekte, bu etkilemeye bağlı olarak toplumsal kesim ve sınıflar, ya tamamen yok olurlar, ya da süreçten daha da güçlenerek çıkarlar.* Örnek olarak, kapitalizmin gelişimi, köylüler ve zanaatkarların toplumsal grup olarak varlıklarının sona ermesine ve bir dizi olumsuzlukları yaşamasına yol açarken, yeni toplumsal yapı, kapitalizmi tanımlayan sermaye sahibi kapitalistlerin, değişim sürecinden güç kazanarak çıkmasına neden olacaktır.

viii- Tüm bu vurgulardan sonra insanlık tarihine yani insanın kendini yaratma sürecine baktığımızda, *toplumsal değişimin evrensel olduğunu* görmüş oluruz. İnsanlık tarihi, bu anlamda sürekli olarak değişim halindedir, kendi doğasını insanlaştırdığı gibi doğayı da insanlaştırmıştır. Değişim süreci uzun bir zaman dilimi içinde ele alındığında,

- değişim bir zamanlar insanın "*doğa karşısında özgürleşmesi*" olarak tanımlanmış,

- daha sonra değişim süreci ile üretim araçlarının gelişmesi "*insanın doğayı egemenliği altına alması*" sürecini başlatmış

- ve son olarak, insanın yaşam ortamını hızla tahrip ettiği için, artık "*insanın kendi toplumsal doğasına de egemen olması*", gerektiği yönündeki düşünceler ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Çünkü doğa-

⁴⁸ Bu yöndeki ele alış için bak: Lefebvre (1995)

ya karşı özgürlüğünü kazanan insanlar, daha sonra büyük ölçüde doğayı egemenliği altına almış ve günümüzde ise doğayı hızla tüketmeye başlamıştır. Doğanın hızla tahribine ya da tüketilmesine neden olan temel değişiklik ise insanın kendi toplumsal doğasında ortaya çıkan, özellikle kapitalizmin sürekli üretim ve tüketim açmazı ile belirlenen istekleridir. Bunun nedeni ise, insan olarak kapitalizmle ulaştığımız toplumsal doğamızdır. Görüldüğü gibi, tek başına insan- doğa ilişkisi ele alındığında bile, toplumsal değişimin evrensel olduğunu görürüz.

ix- Toplumsal değişimin evrensel olması bir başka gerçekliği açığa çıkarır; *Toplumsal değişme, günlük yaşantımızın bir parçasıdır.* Günü birlik yaşantımız, bilinçli ya da bilinçsiz olarak değişim süreci içinde geçer. Yukarıda vurguladığımız değişimin derece-derece gerçekleşmesi yönündeki açıklama bunun temel nedenidir. Toplumu oluşturan bireyler, içine doğdukları toplumsal ortamda bir dizi değişken tarafından tanımlanır. Bu değişkenleri günlük yaşam pratiklerimiz kanalıyla farkına varmadan yeniden üretiriz. Ama bazen de karşılaşılan bazı gerçekler/pratikler, artık birey için anlamsız hale gelir ve bu pratikleri karşısına alır. Bu tekil bireylerin davranışları, bir anlamda toplumsal kurgu ve pratikleri dönüştürmese bile, belirli bir zamandan sonra bu pratiklerin tamamen değiştiğini görürüz. Örneğin kan davasını ele alalım. Bu olgu tarım toplumlarına ilişkin bir değer biçimi, ya da tavır alıştı. Bu haliyle bu toplumların egemen olduğu yapılarda bireylerin günlük yaşantısında yeniden üretilen bir eylemliliktir. Tek bir birey bu davranışın gereğini yaptığı için toplumsal bir kural olmadığı gibi, belirli bir zaman sonra bir bireyin kan davasının anlamsızlığını dile getirmesi ve günlük yaşamında buna karşı tavır alması da toplumsal olguyu bir anda ortadan kaldırmaz. Bu olgu ancak toplumsal gerçekliğin dönüşmesine paralel olarak ortadan kalkar.

x- *Günlük yaşam pratiklerimize yansıyan bir dizi toplumsal olgunun değişim hızı, tarihsel süreç içinde sürekli olarak artmıştır.* Bu bize toplumsal değişimin farklı bir özelliğini gösterir. Toplumsal değişimin hızı, insanın donanımının artmasına bağlı olarak sürekli artış gösterir. Erken dönem toplumlarını günü-

müz toplumları ile karşılaştırdığımızda, bu toplumlarda toplumsal değişimin hızı daha yavaştır. Yavaş olmasının nedeni açıktır, çünkü üretim araçları ve toplumsal ilişkilerin ulaştığı aşama, değişimin oldukça yavaş bir ritimde gerçekleşmesine neden olur, fakat insanların kullandığı araç ve gereçlerin daha da gelişmesi, gelişen sosyal kurum ve organizasyonlar değişimin hızını artırır. Örnek olarak on binlerce yıl süren tarım toplumlarında temel üretken teknoloji basit sapan olmasına rağmen, kapitalizmle birlikte üretim ve tüketim hızla çeşitlenmiş ve bu çeşitlenmeyi olanaklı kılan bir dizi teknolojik gelişme gerçekleşmiştir. Tüm bu gelişmeler ise, değişimin hızının muazzam boyutlara varmasına neden olmuştur.

xi- Bu açıklamalar bize girişte de belirttiğim bir gerçeğin varlığını gösterir. *Toplumsal değişme, tarihsel bir boyutta gerçekleşir.* Toplumsal yapıyı ve çelişkilerle dolu toplumsal ilişkileri tarihsel süreç dışında ele aldığımızda, toplumsal değişmeyi tanımlamamız imkansız hale gelir. Toplumsal yapı olarak tanımladığımız belirli ilişki biçimlerinin birbirini etkilediği ve birbirleri üzerinde bir çok açıdan etkide bulundukları görece dengeli bütünler olarak feodalizm ya da kapitalizm özünde tarihsel süreç içinde ortaya çıkan toplumsal biçimlerdir. Nasıl bir toplumsal değişken diğer değişkenlerden ayrı olarak ele alındığında anlamlı sonuçlar vermezse, toplumsal yapılar da tarihsel boyutta ele alınmadığında anlamlı sonuçlar vermez.

xii- *Toplumsal ilişkiler ve yapıların tarihsel sürecin ürünleri olması, tarihin belirli bir çizgide doğrusal hareket ettiği ve nihai olarak belirli bir noktaya varacağı anlamına gelmez.* Tarihsel olarak tanımlanan toplumsal yapı ve ilişkiler doğrusal bir süreç izlemezler, örnek olarak Amerika'da feodal ilişkiler yaşanmadan kapitalist ilişkilere geçilmiştir. Yine bir çok ülkede kapitalist ilişkiler ve üretim araçları gelişmediği halde sosyalist bir topluma geçiş yaşanmıştır.

xiii- Tarihin yönü doğrusal olmadığı gibi, tarihsel süreç içinde farklı toplumsal ilişkilerin ve yapıların yaşandığını, yani tarihin homojen bir dizi ilişkiyi aynı anda içinde taşımadığını belirtmemiz gerekir. Farklı toplumsal yapı ve ilişkilerin aynı tarih-

sel süreç içinde yaşanması, özellikle kapitalist toplumsal yapı ve ilişkilerin gelişmesi ile daha bir önem kazanmıştır. Kapitalist ilişkilerle birlikte, toplumsal değişimi farklı hızlarda yaşayan toplumlar arasındaki ilişkiler hızla artmıştır. Farklı toplumsal yapıların bir arada yaşaması, yani sanayi üretimine dayanan toplumlarla, tarım toplumlarının birbirleri ile hızla ilişkiye girmesi, kapitalizmin toplumsal bir yapı olarak kendini önceleyen yapı ve ilişkilere göre daha dinamik olması ile ilişkilidir. Kapitalizmin üretim ve tüketim açısından sürekli genişleyen bir özelliği olması ve bu anlamda ortaya ilk çıktığı andan itibaren diğer toplumlarla ilişkiye geçmesi diğer toplumları etkileyerek farklı ilişkilerin bir arada yaşanmasına neden olmuştur.

İki farklı toplumsal yapının birbirleri ile ilişkiye girmesi, her iki toplumsal yapı üzerinde bir dizi farklılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dinamik ilişki, tarihsel süreç içinde kapitalist özelliklere sahip toplumların gelişmiş toplumlar olarak tanımlanmasına neden olurken, kapitalist ilişkilerle daha geç ve daha donanımsız karşılaşan toplumlarsa, "geleneksel", "gelişmemiş", "geri kalmış", "azgelişmiş" toplumlar olarak tanımlanmışlardır. Bu tanımlama özünde nötr ve tarafsız bir tanımlama değildir, çünkü tanımlama beraberinde gelişmemiş toplumlar için ayrıca, nasıl olmaları gerektiği hakkında bir dizi önerinin varlığına neden olmuştur. Bu öneriler azgelişmişlikten çıkarak "gelişmiş" olmanın yol ve yöntemine işaret eden önermelerdi. Gelişme ihtiyacı, bir yandan "gelişme" yazını diye bir yazının varlığına neden olurken, gelişme yazını da bir noktadan sonra geliştirdiği açıklama biçimleri ile bu toplumların gündemlerini belirlemeye başlamıştır.

Yukarıdaki açıklama bize önemli bir ipucu veriyor; "Gelişme" kavramı, bir yandan genel olarak tüm toplumsal yapıları tanımlayan bir kavramken, kapitalizmin gelişimine paralel olarak, kapitalist ilişkilere maruz kalan toplumların kapitalist toplumlara ulaşma amaçlarını tanımlayan bir kavrama dönüşmüştür. Buradan hareketle bir genelleme daha yapabiliriz.

xiii- Toplumsal değişim açısından son olarak belirtilmesi gereken bir diğer vurgu, toplumu ve toplumsal ilişkileri anla-

mak için geliştirdiğimiz kavramların soyutlamanın ürünü olduğudur. Örnek olarak feodalizm ya da kapitalizm gibi ya da bölüşüm, tüketim gibi kavramlar, somut süreçlerden hareketle elde edilen ve bir ölçüde önemli genellemelere sahip kavramlardır. Oysa sosyal gerçeklik, her zaman için çok değişkenli bir dizi etkileşim dolayında varlığını sürdürür. Tarihsel ve toplumsal pratiklerden soyutlanarak elde edilen kapitalizm ya da sermaye gibi kavramların, bu anlamda ele alıp incelediğimiz tekil örneklerde tam karşılığını bulamayabiliriz. Burada sorun kavramsal yapılardan çok, kavramların somut gerçekliklerle bire bir örtüş-tüğünü düşünen pozitivist yaklaşımdır. Burada çözüm ise, her toplumun kendine özgü tarihsel-toplumsal ve kültürel faktörleri tarafından belirlenen somut gerçeklikle, kavramlarımız arasında sağlıklı bir ilişki oluşturmaktır. Kapitalizmi kavram olarak tanımlayan temel değişken, üretim sürecinde yaratılan değer ve bu değerın farklı sınıflar arasında eşitsiz dağılımı ise, İngiltere ile Amerika ve bu ülkelerle Japonya'da varolan ilişkileri sadece kapitalizm kavramı ile tanımlayarak bilimsel amacımıza ulaştığımızı söyleyemeyiz. Diğer yandan aşırı ampirist bir eğilimle somut süreçlerin zenginliğini kendi içinde her hangi bir soyutlamaya başvurmadan analiz de edemeyiz. Böylece toplumsal gerçekliğin somut varoluşundan hareketle soyutlama yolu ile elde edilen kavramların mutlak ve evrensel olmadığını, temel aldığımız sosyal gerçekliğin büyük dönüşümler geçirmesi, bilimsel bilgi üretiminin önemli bir diğer boyutunu soyutlama ile elde edilen kavramların değiştirilmesi gerçeğini açığa çıkar-tır. Yani toplumsal değişme, sadece toplumsal ilişki ve verili toplumsal yapının dönüşümüne neden olmaz; bilgi üretim sürecine ait ve soyutlama ile elde edilen kavramların/açıklamaların da dönüştürülmesine yol açar. Somut süreçler bir anlamda bilimsel kategorilerin/kavramların sınanması ve varlığını sürdürmesi ya da değişmesine neden olur.

TOPLUMLAR VE EKONOMİLER: EKONOMİK DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ

Eleştirel olmayan iktisat disiplininin amacı, sınırlı kaynaklarla sonsuz isteklerin en uygun bir şekilde karşılama yollarını araştırmaktır. Bu tür bir tanıma daha eleştirel bakan eleştirel yaklaşımlar ise iktisadı, insanın üretim, değişim, bölüşüm ve tüketim ilişkilerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlar. Çalışmanın şimdiye kadar olan bölümlerini dikkatle okuyan birisi, bu tanımlamaların oldukça yetersiz olduğunu görecektir. Tanımlamalara tarihsel bir çerçeveden bakıldığında, tanımların geçersiz olduğu daha bir açığa çıkacaktır. Örnek olarak erken dönem toplumları tanımlarken üretim ile tüketimin farklılaşmadığını söylemiştik. Yine insanlık tarihinin oldukça uzun bir döneminde, üreten ile üretmeyen gibi farklılaşmaların ve dahası denetleyen ve denetlenen ilişkilerinin olmadığını belirtmiştik. Durum böyle olunca bu dönemler için, ayrıca bir bölüşüm ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Bu kısa açıklamadan sonra, ekonomi kavramının tarihsel ve en önemlisi sosyal bir içeriği olmadan tanımlanamayacağını belirtmemiz gerekir. Soruna tarihsel bir çerçeveden yaklaşıldığında, söylene geldiği gibi tek ve mutlak toplum ve ekonomi değil de, kendi içinde farklı özelliklere sahip oldukça farklı toplumlar ve ekonomilerle karşı karşıya olduğumuz gerçeği açığa çıkıyor. Bu sorunu detaylı bir şekilde ele almadan önce sosyal bilimleri tanımlayan öze ilişkin mantığın da toplumsal gelişmeye paralel olarak farklılaştığına ilişkin bir dizi açıklama yapmamız anlamlı olacaktır.

a- Toplumlar ve Sosyal Bilimlerin Sosyal Mantığı

Sosyal bilimlerin öze ilişkin mantığının toplumsal değişmeye paralel olarak değiştiği yönündeki vurguyu somut toplumlar için söyledığımız andan itibaren bir başka önemli sonuca daha

ulaşmış oluyoruz. Toplumsal gerçekliği anlamaya çalışan sosyal bilimlerin de belirli bir sosyal ortamın ürünü olduklarını söyleyebiliriz. Daha açık bir dille ifade edecek olursak, *sosyal olgular ve süreçler bilimlerin temel yönelimlerini ve zihinsel yapılarını* belirler. Böylece, bilimsel olanın iki anlamda sosyal olduğunu vurgulamak gerekiyor,

- ilk olarak, sosyal bilimleri oluşturan her bir disiplin, toplumu tanımlayan temel ilişkiler içinde kendi sorunsalını ya da T. Kuhn'un vurguladığı anlamda "disciplinary matriks" olarak tanımlanacak çalışma çerçevesini belirler.

- ikinci olarak, sosyal bilimler başka bir anlamda, yani bilimsel faaliyeti yürütenler arasında gerçekleşen sosyal ilişkiler nedeniyle sosyal bir olgudur. Bilimselliğin genel çerçevesi, bir dizi insan ve bu insanların etkinliği (araştırmaları) ile oluşan kurumsal dinamiklerce belirlenir. Bu bireyler, yani bilim kadını/adamı belirli etkileşim ağı oluştururlar. Etkileşim süreci bir dizi değer yargısı, kural ve hiyerarşi içerir. Bilim kadını/adamı, bu bilimsel çevre ve ilişkiler içinde daha önceki bilgileri aynı çerçeve içinde kalarak ya daha geliştirirler ya da farklılaşan koşullara paralel olarak toplumsal yapıda gözlemlenen yeni sorunlara cevap aramak için yeni sorular sorarlar. Tüm bu süreç ise bilim kadını ya da adamları arasında dayanışma ya da çatışmalara neden olur. Sonuç olarak sosyal olanın belirlediği çerçeve, aynı zamanda ele alınan sorunun farklı açılardan ele alınmasına neden olur (Sztompka, 1989, 37). Özellikle sosyal bilimlerde gerçekliği anlamaya çalışan bilim kadını ya da adamının kendisi de toplumun bir parçasıdır. Yani araştırmacının sosyal sürecin bir parçası olması, sosyal bilimlerin çok daha kompleks bir biçim almasına neden olur. Araştırmacı sosyal gerçekliğin uzantısı olmasına rağmen, araştırılan sosyal gerçeklik araştırmacının düşünsel ya da bilimsel etkinliğinden bağımsızdır. O zaman araştırmacının da bir parçası olduğu düşünsel anlamdaki dışımızdaki sosyal gerçeklik, araştırma yapanın toplumsal konumunun tanımladığı bir dizi problem dolayında analiz edilecektir. Burada toplumsal konumumuz tarihsel olarak belirlenen geniş anlamda sosyal gerçeklik ve bilimsel dün-

yanın tanımladığı gerçekliğin kesişiminde belirlenir. Burada tarihsel olarak belirlenmiş verili bir toplumsal durum, tüm sosyal ilişkileri içerdiği ölçüde, eşitsizlik ve egemenlik ilişkilerini de içerir. Çok daha kötüsü, bir bütün olarak bilimsel çalışmayı oluşturan kurumlar, özellikle de okullar- başından itibaren egemenlik ilişkilerinin ilgi alanı içine girmiş, dahası bu alan verili ilişkilerin sürekliliğini sağlayacak bir dizi açıklamanın yapıldığı birimler olmuştur. Eğer bilimsel etkinliği toplumsal olana bağımlı bir sosyal olgu olarak tanımlıyorsak, toplumsal değişimin bilimsel bilginin farklılaşmasına yol açtığını da rahatlıkla söyleyebiliriz.

Sosyal değişmeyi, sosyal yapının farklılaşması anlamında kullandığımızda, sosyal ilişkilere bağlı olan bilim kadınları/adamlarının da bu süreçten etkileneceklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Sosyal yapıda gözlemlenen değişiklikler, sosyal bilimlerin araştırma alanının farklılaşmasına neden olur. Yani yeni toplumsal yapı ve ilişkiler, yeni açıklamalar ve dolayısıyla yeni soruları gündeme getirir. Örnek olarak, eğer tarımsal faaliyetlerin gerileyip yerini sanayi faaliyetlerine bırakması gerçeği olmasaydı, bir dizi iktisatçının işçi-işveren ilişkisi, kâr ve ücretleri, işsizlik veya kentsel alanda yerleşme sorunu olarak gecekondulaşma konuları üzerinde yoğunlaşmazlardı. Bilimsel alanın sosyal bir alan olması ve bunun da toplumsal değişim sürecinden etkilenmesi, bir başka sorunu gündeme getirir; özellikle sosyal bilimlerde, -örneğin ekonomide- uzmanlaşan bilim kadınları/adamlarının yaşadıkları toplumun ürünleri ve dahası yaşadıkları toplumun belirli bir kesiminin değer yargıları ve anlamlandırma sistemlerine bağlı olduklarından, değişimle birlikte ortaya çıkan yeni durumu analiz ederken araştırdığı konu üzerinde değer yargıları ya da alışkanlıklarının etkisi olacaktır. Yani sosyal gerçekliğin farklılaşması karşısında;

- ya verili bilimsel ortamda egemenliklerini kaybetmeme,⁴⁹

⁴⁹ Bu konuda detaylı bir çalışma için Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'na bakmak anlamlı olacaktır. Özellikle şu cümle "Bilim adamlarının [kadınlarının] esas amacı zaten yeni kuramlar icat etmek olmadığı gibi, başkaları tarafından icat edilenlere de pek hoşgörülü davranmazlar" (Kuhn, 1982, 55).

- ya da daha geniş anlamda toplumsal güç ilişkilerinin etkisinden dolayı,⁵⁰

- çok daha basit olarak da kendi değer yargılarından, alışkanlıklarından, dünya görüşlerinden dolayı kendi araştırma nesnesi hakkında objektif tavır almamaya yönelinecektir.⁵¹

Sıralanan bu gerçekler sosyal bilimlerde araştırıcı/bilim kadını/adamı ile çalışması arasındaki ilişkinin sadece varolan gerçekliği açıklama gibi doğrusal bir ilişki olmadığını gösteriyor. Sosyal olguyu anlama/açıklama çabaları nötr değil, sosyal sürece bağımlıdır. Bir dizi sosyal mekanizma (toplumsal güç ilişkileri, bilim dünyasına ait kurallar, yaşama biçimi, değer yargıları, inançlar gibi) araştırma ile araştırma konusu olan gerçeklik arasına girer. Bu mekanizmalar ise, sosyal bilimlerin *tarihsel ve toplumsal yönelimli* olmalarına yeni boyutlar katar, bu boyutlar sosyal bilimlerin *güç ilişkilerinden ve değer ilişkilerinden bağımsız* ele alınamayacağına işaret ediyor. Bunun açık anlamı, sosyal bilimlerin doğal bilimlerden farklı olarak araştırıcının yani belirli bir tarihsel ve toplumsal sürecin ürünü olan insan ile kendisinin de içinde yer aldığı toplumsal değişkenler (araştırma nesnesi) arasındaki karşılıklı ilişki nedeniyle, araştırmacı ile araştırmaya konu olan toplumsal gerçekliğin birbirlerinden tama-

⁵⁰ Bertel Ollman, Amerika'da bilimsel çalışma ortamında özgürlük ile baskı arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmasında bir dizi anlamlı örnek veriyor. 1915 Yılında Pennsylvania Üniversitesinden profesör Scott Nearing, dönemin genel toplumsal güç ilişkilerinde kabul edilemeyecek bir bilimsel çalışma yapıyor. Nearing bu çalışmasında maden ocaklarında çocuk çalıştırmanın olumsuzluklarını açıkladıktan sonra, madenlerde çocuk çalıştırılmasına karşı çıkıyor. Maden ocak sahiplerinin yoğun baskısı karşısında üniversite yönetimi profesör Nearing'in akademik görevine son veriyor (Ollman, 1993,119). Bilimsel gelişme ve bu anlamda bilimin mutlaklaştırılmasına Istvan Meszaros farklı bir açıdan yaklaşır ve kapitalist toplumda bilimsel gelişmenin ve bilimin kendisinin "mutlaklaştırılmaması" gerektiğini dolayısıyla bilimin verili işbölümünün ve dahası yabancılaşmanın özel bir biçimi olduğunu belirtmiştir. Detaylı bilgi için bak: Istvan Meszaros(1989, özellikle III. Bölüm).

⁵¹ Bu son durumu L. Althusser oldukça anlamlı bir şekilde dile getirmiş ve bunu "bilim adamının kendiliğinden felsefesi" (Kısaca BKF) olarak adlandırmıştır. Althusser'e göre BKF "bilim adamlarının bilimsel pratik ve bilim hakkındaki düşüncelerini (bilinçli ya da değil) kapsar." Burada kendi düşüncesi ile bilimsel anlamda elde ettiği sonuç arasından bocalayan bilim kadını ya da adamının kendini güvenceye almak için spekülasyona yöneldiği yönünde bir gerçekle karşılaşyoruz.

men soyutlanarak ele alınamayacağıdır. Çünkü bunlar arasında (araştırmacı ile araştırdığı konu arasında) karşılıklı ilişki, ve etkileşim vardır. Sosyal bilimleri *değer ve güç ilişkilerinden* soyutlayamıyorsak, toplumda farklı sosyal gerçekliğin ürünü ve taşıyıcısı olan bilim adamı/kadının belirli bir sosyal olguyu anlama ve açıklamada farklı sonuçlara varacaklarını da kabul etmemiz gerekiyor.

Bu farklılıklar seçilen teknik ve yöntemleri de belirleyecektir. Yani sosyal bilimler nasıl nötr değilse seçilen teknik ve araçlar nötr olmayacaktır. Tüm bu gerçeklerin ışığında, sosyal bilimlerle tanışan yeni bilim adamı/kadını sosyal olguya ilişkin yaptığı her çalışma ve yeni her okumada bu farklılıkları ve ayrımları göz önüne alması gerekiyor. Yapılan çalışmalara aşırı değer atfedip bu çalışmaları mutlaklaştırmaması ve tüm bu ürünlere eleştirel bir şekilde yaklaşması gerekiyor.

Sosyal bilimlerin *tarihsel, sosyal, güç ilişkilerinden* etkilendiği ve dahası *değer /ideolojik* boyutu olduğu gerçeğini, ekonomi ve ekonominin bir alt disiplini olan gelişme ekonomisini ele alarak göstereceğiz. Böylece;

-bir yandan toplum ve ekonomi değil de toplumlar ve ekonomilerle karşı karşıya olduğumuzu,

-diğer yandan da bu disiplinlerin tarihsel ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak nasıl farklılaşan açıklamalara yöneldiğini göstermiş olacağız.

b- Aristo Ekonomiyi Keşfediyor

Ekonomi kavramını ilk olarak Yunan toplumlarını anlamaya çalışan Aristo kullanmıştır. Aristo ekonomiyi ev idaresi (*oikos*) ile kanun (*nomos*) arasındaki bağlantıları açıklamak için kullanmıştır. Yani ekonomi, ev ekonomisinin kanunları diye çevirebileceğimiz bir alanı tanımlanmak için kullanılmıştır. Ticaretin sınırlı olduğu bir toplumsal yapıda, üretim "ihtiyaç için üretimdir". İhtiyaçları karşılamak üzere yapılan ürünlerin dağıtımı da, ihtiyaçlar temelinde gerçekleştirilir. İşbölümünün çok gelişmediği bu aşamada, üretim, tüketim ve dağıtım aile içinde

gerçekleşiyor. Başka bir anlatımla toplumsal yapıda temel ekonomik birim, genellikle üretim ile tüketimi kendi içsel süreçleri içinde gerçekleştiren hane halkıdır. Dolayısıyla hane halkı, bugünkü anlamda ekonominin temel alanını oluşturuyor. Bunda kapitalist ekonomiye göre temel bir farklılık açığa çıkıyor, ekonomi bireylerin çerçevesinde değil, ailelerin çerçevesinde gerçekleşiyor. Aristo'da bu gerçekliğe bağlı olarak ekonomiyi tanımlıyor. Örnek olarak ticaret ele alındığında referans yapılan "doğal ticaretti". Yani Aristo için doğal ticaret, "ekonomik faaliyetin ana amacına, yani gerek oikos'un (evin), gerek polis'in (şehir devletinin) kendine yeterliliğine katkıda bulunan ticaretti. Kişisel kazanç için üretim ise doğal değildi" (Buğra, 1989, 27). Aristo, yaşadığı toplumsal gerçekliğin doğrultusunda, bir ekonomi tanımı yapmıştır. Aslında K. Polanyi'nin gösterdiği gibi, Aristo döneminde bugünkü anlamda bir ekonomiden yani toplumsal ilişkilerden bağımız bir alan ve ilişkilerden bahsetmemiz olası değil. Bunun temel nedeni ise, bugünkü anlamda kullandığımız ekonomik ilişkiler, erken dönem toplumlarında bir bütün olarak toplumsal ilişkilerle iç içe geçmiştir. K. Polanyi böylece Aristo döneminde varolan ekonomi ile kapitalizmin gelişimine paralel olarak karşımıza çıkan ekonomik ilişkileri anlamamız için bir birinden tamamen ayrılan iki farklı toplum biçimi tanımlar. Buna göre;

- ekonominin toplumla ilişkisine bağlı olarak toplumsal ilişkilerden ayrı, özerk bir alan olmadığı toplumlarla,

- ekonominin toplumsal ilişkiler içinde kendine özgü bir alan haline (disembedded condition) geldiği kapitalist toplum ayrımı.

Bu çalışmanın can alıcı noktalarından birine ulaşmış oluyoruz, *mutlak ve evrensel olarak işaret edeceğimiz bir ekonomi ve toplum yoktur, tam tersine tarihsel gelişim sürecinde farklılaşan bir dizi toplum ve ekonomiler vardır* (Polanyi, 1957, 68). Bu olgu, yukarıda tanımladığımız toplumsal ilişkilerin farklı bileşenlerinin oluşturduğu toplumsal bütünlüklerle yakından ilgilidir. K. Polanyi ve onu izleyen araştırmacılar analizlerinde bu ilişki biçimlerinin oluşturduğu kurumsal yapıları temel alırlar. Erken dönem toplumlar, kurumsal olarak hane halkı (*oikos*) dolayın-

da yani kişi ile ev ekonomisi arasındaki ilişkiler aracılığıyla tanımlanırken, daha sonraki kapitalist toplumu tanımlayan kurumsal yapı ise *piyasadır*. Polanyi'ye göre, piyasa ekonomisi on dokuzuncu yüzyılda toplumun dışında, özellikle politik ve hükümet yapılarından ayrı bir alan olarak (disembedded economy) ortaya çıkmıştır. Piyasa ekonomisinde maddi malların üretimi ve bölüşümü temelde piyasada fiyatların oluşumu ile kendi kendini düzenleyen bir alana taşınmıştır. O (piyasa) kendi yasalarınca, arz ve talep olarak tanımlanan ve açlık korkusu ile kazanç umutlarının çerçevelediği bir ekonomidir. Piyasa dolayımında belirlenen ekonomik ilişkiler, artık ne kan bağı, ne statü, ne yasal sınırlamalar ne de sosyolojik konumların büyüleyici koşullarının ürünüdür. Kapitalist toplumda ekonomi, özel girişimcilik sistemi ve ücret sistemi gibi kurumlarca tanımlanır (Polanyi, 1957).

Bu değişik tanımlamadan hareketle, erken dönem toplumları ya da kapitalist öncesi toplumlarda, sadece ekonomik anlamda gelişmeden söz etmek mümkün değildir. Gelişme erken dönem toplumlarında, bütünsel olarak toplumsal yeniden üretim anlamına gelir. Günlük yaşamın yeniden üretilmesi için gerekli temel ürünlerin/ gıdaların sürekli olarak karşılanması toplumsal varoluşun temel belirleyicisidir. Erken dönem toplumlarında üretilen malların değişim amaçlı olmaması ve ihtiyaçları gidermeye yönelik olması, üretim araçlarının tanımlanan sosyal ilişkilere bağlı olarak sınırlı gelişmişliği yukarıda da vurguladığımız gibi toplumsal değişimin hızını önemli ölçüde azaltır. Bu anlamda gelişme, ya da ilerleme bu toplumlarda tarihsel olarak oldukça uzun bir zamana yayılır. Değişimin etkisi, normal insan ömrünü aşan sürelerde ortaya çıkıyor ve bu anlamda erken dönem toplumlarında düzen ve yaşamın yeniden üretimi daha bir önem kazanıyor.

Tarihin daha ileri aşamalarında, feodalizm dediğimiz dönemde temel yönelim günlük yaşamın sürmesi için gerekli ürünlerin arzının güvenli bir şekilde sürmesini sağlamak olmuştur. Tarımsal üretim dolayımında örgütlenen toplumsal ilişkiler, ekonomi ile politikanın dinsel eğilimlerle, güç ilişkilerinin

kesişimi sonucu bir ekonomik yaşam, yani yine toplumsal ilişkiler içine gömülü (embedded) bir ekonomik ortam yaratmıştır. Örnek olarak toplumsal artığın toprağın mülkiyetine sahip olan kesime aktarılması bir dizi ekonomik değişkenler aracılığıyla değil de, direkt olarak dinsel ve politik güçler aracılığıyla sağlanmıştır. Diğer taraftan bu sistemi tehlikeye sokacak, örneğin ticaret ve paranın alınıp satılması gibi etkinlikler (tefecilik, faiz kazançları), toplumda pek hoş karşılanmadığı gibi, siyasal birimlerin de yer yer aşağıladığı ve yasakladığı bir eylemlilik hali olmuştur.

c- Ticaretin Gelişiminden Ekonomi Politikçe

Ekonomik yaşamda pek hoş karşılanmayan ve varolan teknoloji ile bağlantılı olarak zaten sınırlı şekilde gerçekleşen ticaret, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda gelişmeye başlamıştır. Ticarette gözlemlenen gelişmenin en önemli göstergesi, bu yüzyıllarda ekonomiye ticaret açısından bakan ve ticareti daha farklı anlamlarla tanımlayan bir dizi düşüncenin yayılmasıdır. Bu düşünceler daha sistematik bir dizi kitapçıkta ele alınmaya başlanmıştır (Therborn, 1980, 81). Bu kitapçıklardan birisi oldukça önemli açıklamalar içermekte. Bu kitap dönemin Doğu Hindistan Şirketi'nin yöneticisi olan Thomas Mun'a aittir. Mun kitabında ticaretin İngiltere'nin yararına bir etkinlik olduğunu ısrarla anlatır. Kitapta dış ticaretin "stoklar üzerinden kâr etme anlamına" geldiği belirtilmiştir. Mun'un bu düşünceleri, hiç kuşkusuz bir dizi toplumsal gelişmenin ürünüdür. Bu yüzyıllarda ticareti artıran en önemli değişiklik denizcilikte gözlemlenen yenilikler olmuştur. Böylece denizciliğin gelişmesine paralel olarak, dünyanın bir çok bölgesi ticarete açılmış ve bu bölgelerle ticari ilişkilere girmek mümkün hale gelmiştir. Böylece dünyanın bir çok bölgesinde süren yaşam, ticaret kanalıyla olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Köle ticaretinin artması, doğal kaynakların büyük bir coşkuyla ticarete konu olması, Hindistan, Amerika ve Meksika, Peru gibi kıta ve bölgelerin talanı bu sürecin ürünlerinden sadece bir kağıdır.

Değişen sadece ticaret değil, bir bütün olarak toplumsal iliş-

kilerdir. Bu bağlamda feodal ya da tarımı temel alan ilişki biçimleri, eleştirel bir gözle hızla yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Dinsel değer ve kurumların karşısında, ticaret ve kârı öne çıkaran ve devletin egemenliğinin dinsel egemenlik biçimi olarak kilisenin önüne geçmesi, bu dönemi tanımlayan önemli değişikliklerden sadece bir kaçıdır. Tüm bu değişimler, bireysel ve rastlantıya bağlı değişiklikler olmayıp, daha önce verili olan toplumsal ilişkiler içinde uç veren kapitalist ilişkilerdir. Bu değişiklikler, yeni bir toplumsal yapıyı ve bu yapıyı oluşturan yeni ilişkilerin habercisidir.

Kapitalizmin bir ilişki sistemi olarak ortaya çıkmasını önceleyen ilkel sermaye birikimi için ilk koşulları sağlayan ticaret, bu dönemde bu yüzden özel bir önemle ele alınmıştır. Ekonomi kitaplarında tanımlanan biçimiyle merkantilizm, değerli varlıkların artırılması olarak ele alındığı için, dış ticaret ve dış ticareti yönlendirecek güç olarak devlet önemli değişkenler olarak karşımıza çıkacaktır. Tam da bu dönemde Ekonomi Politika kavramı ilk defa kullanılacaktır. Fransız düşünür olan Antonie de Montchretien, 1615'te yayınladığı kitabına *Ekonomi Politğin İlkeleri* adını verecektir. Bu kitabı tanımlayacak öğelerin, yeni gelişen sosyal ilişkiler yani ticari kapitalizmin olacağı açıktır. Bakın yazar ticareti nasıl tanımlamakta "*Ereğin, nedenlerin nedeni olduğunu söyler filozoflar. Tıpkı bunun gibi ticaret de, çeşitli zanaatların belli başlı ereğidir; çünkü çoğu insanlar, ancak ticaret aracılığıyla başka insanlar için çalışmaktadır*". Bunlardan da şu sonuç çıkar; Ticarete şeref ve yarar açısından, zanaatlardakinden daha tadına doyum olmaz bir yan bulunmaktadır; çünkü ticaret, bütün çalışmaların en son noktası olarak kalmamakta, aynı zamanda en yüce erek olmakta". Ekonomi Politik'in yazarının üzerinde durduğu ikinci nokta ise, devletin ekonomik yaşam üzerindeki önemidir. Devletin özellikle dış ticareti düzenleyerek, değerli maden ve paraların ülkeye girişini artırma anlamında işlevleri vardır. Bu yönüyle de, ekonomi bu dönemde devlet ile bağlantılı bir şekilde ele alınmıştır (Denis, 1973, 108). Ekonomi politik terimi, böylece ekonominin merkezinin hane hal-

kından devletin merkez olduğu bir ekonomiye yöneldiğini gösterir (Therborn, 1973, 83)

Merkantilist ekonominin, ekonomiyi tanımlamada ticarete verdiği önem, diğer yandan ekonomik gelişmenin alanını da belirlemiştir. Ülkelerin zenginliğinin artışı, ülkede varolan değerli varlıkların ve paranın miktar olarak artması anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda ekonomik birim aile olmaktan çıkmış, bunun yerini kârlılık peşinde koşan birey almıştır. Hayatını ika-me için uğraşan ve üretim ile tüketimin kesiştiği hane halkı yerini, kâr için üretim ya da dolaşım alanında hareket eden bireye bırakmıştır.

Merkantilist dönemle birlikte, ekonomik yaşam giderek toplumsal alanda diğer toplumsal değişkenlere göre daha özerk olan bir alan olmaya başlamıştır. İşbölümü ve farklılaşma ile yeni toplumsal ilişkiler üretim ile tüketim faaliyetlerinin gittikçe birbirinden ayrılmasına neden olmuştur. Diğer yandan belki de daha anlamlı gelişme, üretim sürecinde elde edilen ürünlerin/ metaların da artık direkt olarak üreticinin kullanma amacına yönelik olarak üretilmemesidir. Değişim amaçlı üretimin gelişmesi, hiç kuşkusuz bir yandan üretimin belirli yerlerde yoğunlaşması ve buralarda artan işbölümü anlamına gelirken, kullanım amacına yönelik üretim ya da ihtiyaçlara yönelik üretimin yerini kârlılık amacıyla piyasa için üretim aldığı ölçüde, toplumda üretilen ürünler miktar olarak muazzam boyutlara varmıştır. Üretilen ürünlerin ihtiyacı olanlara aktarılması için malların değişim zorunluluğu *dolaşım alanının* daha belirgin bir biçim almasına yol açmıştır. Basitçe anlatılan bu değişimler, toplumun genel çerçevesi olarak tanımladığımız, üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketimin, hemen hemen baştan aşağı değişmesine neden olmuştur. Hiç kuşkusuz burada tanımlanan tüm bu değişkenler, yeni gelişen kapitalist toplumu tanımlayan diğer değişkenlerle ilişkili olarak dinamik ve çelişkili ilişkiler dolayında gerçekleşmiştir.

Kapitalist toplumsal ilişkilerin iyice belirginleşmesiyle birlikte, ekonomi bir disiplin, bir düşünce biçimi olarak gelişme eğilimindedir. Bu dönemde belirleyici değişken olan para olgusu,

Petty'den Locke oradan Hume ve Montesquie'ya dönemin hemen hemen öncüsü olan tüm düşünürlerin uğraştıkları bir konu olmuştur. Cantillon, Turgot, Graslin değişim değeri ile içsel değer ayrımını yaparak bugün hâlâ ününü koruyan elmas-su paradoksu geliştirilmiştir. M. Foucault'un belirttiği gibi, ekonomi-politiğin esas temalarını oluşturacak tüm parçalar sessizce yerine konmuştur.⁵² Kapitalizme özgü temel değişken, toplumsal zenginliğin yeni bir organizasyon ve dolayısıyla yeni ilişkiler dolayında gerçekleşmesi açısından belirleyici olan nokta, emeğin farklılaşarak yeniden tanımlanmasıdır. Tam da bu aşamada, sosyal analizlerde artık belirleyici değişken *ticaret* olamazdı, ekonomide *sanayi üretiminin* gelişmesi ile üretkenlik ve üretimi bizzat gerçekleştiren insan emeği öne çıkacaktır.

Ticaretin gelişimi ve üretimin belirleyici olduğu bir dönemde iktisat disiplinin kurucusu Adam Smith'in çalışması ile karşılaşıyoruz, A. Smith *Ulusların Zenginliği* adlı çalışmasında, direkt olarak merkantilist anlayışları karşısına alır. A. Smith çalışmasında ekonomik etkinliğin temelini ticaret ve para biriktirmeye bağlayan merkantilizme karşılık, paranın sadece bir aracı olduğunu, buna karşılık emeğin üretim gücünün gelişmesinin, ulusal ekonominin temel belirleyicisi olduğunu belirtmiştir. A. Sen'in haklı olarak vurguladığı gibi, erken dönem ekonomi yazını aslında ekonomik gelişme ile genel olarak ekonominin keştiği bir alanda gerçekleşir (Sen, 1988, 10)⁵³. Özellikle ekonominin biliminin kurucusu A. Smith'in ekonomiyi tanımlama uğraşısı, aslında ekonomik şartların nasıl değiştiği/geliştiği ile yakından ilgilidir. Bu anlamda bugünün standartlaşmış ekonomi kitapları ve dolayısıyla bu kitapların yazarları, aslında A. Smith'in oldukça zengin olan sosyal teorisini bir kaç ekonomik değişkene indirgeyerek onu fakirleştirmişlerdir. Oysa A. Smith toplumların tarihsel gelişimine işaret etmiştir. A. Smith gelişmeyi, dört

⁵² Klasik epistemden farklı bir epistemin ya da düşünce yaşam tarzının gelişmesi ve bu gelişme içinde ekonomi politiğin bileşenlerinin sessizce bir araya getirilmesinin öyküsü için bak: M. Foucault (1994, 225-281).

⁵³ Sen, bu çalışmasında klasik ekonomiyi etkileyen düşünürler ile klasik ekonomistlerin bir çoğunun çalışmasında ekonomi ile ekonomik gelişmenin kesiştiğini belirtir. (Sen, 1988).

farklı aşamaya ayırmıştır. Bu tarihsel aşamalarda belirleyici olan değişken işbölümüdür. A. Smith, açıkça kapitalist toplumun ulaştığı aşamayı gelişmiş işbölümüne bağlamıştır. "İyi yönetilen bir toplumda, halkın en alt kesimlerine kadar ulaşan genel zenginlik, bütün çalışma alanlarında *işbölümünün* yol açtığı *büyük üretim* sonucunda gerçekleşmekte" (Smith, 1985, 23, vurgular bana ait).

İşbölümünün gelişmesi ve bunun yol açtığı büyük çaplı üretim, kapitalist toplumu tanımlamak için önemli değişiklikler olmakla beraber A. Smith'e göre işbölümü ve büyük çaplı üretim "insan doğasında pek geniş bir yer tutmayan bir eğilimin, çok ağır, yavaş yavaş gelişen ancak yine de zorunlu olan sonucudur; Mal değişimi, takas, bir şeyi başka bir şeyle *mübadele* etme eğilimi" (Smith, 1985, 25). Böylece *değişim/mübadele* eğiliminin gelişmesi, başlı başına değişen farklılaşan bir toplumsal ilişkinin varlığını gösteriyor. İş bölümünün gelişmesi toplumsal artığın zamanla yoğunlaşarak artması anlamına geliyor. A.Smith, kapitalist toplumda yaratılan değerlerin temelinde emek olduğunu, paranın ise sadece meta ilişkisine aracılık ettiği ölçüde anlam taşıdığını belirtmiştir.⁵⁴ A. Smith'in ekonomik anlayışında da vurgulandığı gibi, paranın öze ilişkin bir anlamı yoktur. Para sadece değişim aracıdır. Paranın meta ilişkilerine aracılık etmesi ile üstlendiği düzenleyici rol, toplumla devlet arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasına neden olacaktır. A.Smith'e göre "devlet" kurumlardan oluşur, ve iyi bir toplum üzerinde devletin bir dizi olumsuz etkisi vardır. Burada A.Smith'in analizi, sosyal teori ile sosyal gerçeklik arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde bizlere gösteriyor. Değişim amaçlı üretimin egemen olduğu bir ekonomide, yaratılan değerlerin fazlaştırılması için dolayısıyla piyasanın geliştirilmesi gerekir. Bu aşamada piyasanın önündeki her türlü engelin kaldırılması savunulmakta. Devlet de piyasanın gelişme dinamikleri önünde organize bir güç olarak engel teşkil ettiği andan itibaren, piyasa için dolayısıyla toplum (yani kapitalist toplum) için olumsuz bir

⁵⁴ A. Smith'in paraya ilişkin düşüncelerinin detaylı analizi için bak: F. Ercan (1997).

faktör olarak tanımlanmıştır.⁵⁵ Sonuçta bu görüşe göre, devletin ekonomik ilişkilere müdahalesi, ekonomik ilişkileri ve ekonomik ilişkilerin etkin işleyişini olumsuz etkiler, bu yüzden devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerekiyor.

A. Smith, kapitalist ekonomiye geçiş aşamasında gelişmeyi *pazarın büyüklüğü ve işbölümünün artması* dolayımında açıklar. Öyleyse ekonomik gelişmeyi sağlamak için, pazarın sınırlarını genişletmek ve pazarı sınırlayan engellerin ortadan kaldırılması gerekiyor. Bu görüş, bilineceği gibi 1970'lerin dünyasında oldukça etkili olmuştur. Pazarın büyümesinin temel sonuçlarından biri, sermaye donanımının artması, yani sermaye birikiminin sağlanması olduğu belirtilmiştir. Ulus-devletlerin geliştiği bir dönemde, ulusların zenginliği için piyasanın gerekliliğini yerine getirme yönündeki açıklamalar, sosyal gerçeklikle değer yargısı ve ideoloji arasındaki karmaşık ilişkileri görmemizi kolaylaştırır. Özellikle A.Smith'in yaşadığı toplumu analiz ederken, bu toplumun sınıfsal ve bölüşüm yönelimli analizini de yapmıştır. A.Smith piyasa ekonomisinde;

- stokların mülkiyetini elinde bulunduran kapitalistler, stoklarının karşılığında kâr aldıklarını,
- toprağın mülkiyetini elinde bulunduran toprak sahipleri, topraklarının karşılığında rant/kira aldıklarını,
- değeri yaratan işçiler, üretken çabaları sonucu ücret aldıklarını belirtmiştir. (Clarke, 1992, 25).

İktisat disiplinin kurucusu olan A. Smith'in özellikle piyasa yönelimli analizlerine bugünlerde oldukça referans yapılmasına rağmen, sınıf, bölüşüm ilişkileri üzerine yaptığı açıklamalar /analizlere hemen hemen hiç yer verilmemesi, sosyal bilimlerin toplumsal ve güç ilişkileriyle olan bağlantılarını göstermek açısından anlamlı bir örnektir.

d- D. Ricardo: Toplumsal Değer Yaratma Sürecinden Toplumsal Bölüşüme

A. Smith kapitalizmin sermaye birikimine bağlı olarak geli-

⁵⁵ A.Smith'in toplum, sınıflar ve devlet arasındaki ilişkileri ele alan sosyal teorisyen olarak analizi için bak: S. Clarke (1991).

şimin ilk aşamalarına işaret ederken, D.Ricardo yaratılan değerlerin farklı kesimler arasında nasıl bölüşüleceği konusunda yoğunlaşmıştır. Yani kapitalizme özgü farklı sınıflar artık karşı-karşıya gelmeye başlamıştır. Bu karşılaşmanın yoğunlaştığı bir dönemde, D. Ricardo *Ekonomi Politîğin ve Verginin İlkeleri* adlı ünlü çalışmasını *bölüşüm ilişkilerinin* analizine ayırmıştır. Çalışmasında temel amacının; "ulusal hasılanın üç sınıf arasında, yani toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve işçiler arasında nasıl bölüşüldüğüne ilişkin yasaları bulmak olduğunu" belirtmiştir. D. Ricardo ekonomi politîğinin tanımını da bu amaç doğrultusunda yapacaktır: "Toplumun değişik dönemlerinde, yeryüzünün toplam ürünün, rant, kâr ve ücretler adı altında, sınıfların her birine verilecek olan oranları köklü olarak değiştirecektir. Bu dağılımı düzenleyen yasaları belirlemek Siyasal İktisadın ana sorunudur" (Ricardo, 1997). Merkantilistlerin ve A. Smith'in temel amaçları ulusun zenginliğini tanımlamakken, D. Ricardo analizinde ulusların zenginlik kaynağını emeğe bağlamakla birlikte, asıl sorunu bu kaynağın farklı sınıflar arasında nasıl bölüşüldüğüne ilişkin mekanizmaları açığa çıkarmak olmuştur. Tanımladığı ekonominin amacına uygun olarak, toplumsal gelişme ya da zenginliğin kaynağını belirtmekten daha çok, bu gelişmeyi olumsuz etkileyen bölüşüm ilişkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu aslında toplumsal ilişkiler içinde yeni gelişen burjuvazi ile eski toplumsal ilişkilerin belirleyicisi olan toprak sahiplerinin toplumsal zenginliğin, artığın bölüşümü için verilen mücadelenin ekonomiye yansımasıdır.

Ricardo bu anlamda, ücret, kâr ve rant gibi bölüşüm kategorileri üzerinde durmuş ve bu kategorileri ele aldıktan sonra, ekonomik büyüme ve gelişme için "yeterince yüksek bir ortalama kâr oranının" temel koşul olduğunu belirtmiştir. Ricardo bu önermesinden sonra, yeterince yüksek bir kâr oranının varlığı için bir tehlike göstermiştir; bu tehlike toprak sahiplerinin ellerinde bulundurdıkları toprağın karşılığında elde ettikleri rantlardır. Doğanın bahşettiği ve üretime dayanmayan rant, özellikle nüfus artışı ve ilerlemeye bağlı olarak artıyordu, çünkü toprak sahibinin elindeki topraklar sınırlıydı ve ihtiyaç artıkça da-

ha az verimli topraklar devreye sokuluyordu. Yaşadığı dönemde sanayi sermayesinin sürekli olarak gelişmesi ve bunun karşısında artan temel gıda ihtiyacı ile birlikte daha önce toprak sahiplerinin sağladıkları tarım ürünlerinin ithalinin kısıtlanması, tarımsal ürünlerin fiyatının ve tarımsal toprakların getirisi olan rantın artmasına neden oluyordu. Bu anlamda rant, "toprağın yarattığı ilave bir değer değil, yaratılmış değer bir parçasıdır." Anlaşılabileceği gibi oldukça nötr görünen bu analiz biçimi, aslında daha önceki toplumsal ilişkilerde belirleyici olan toprak sahibi sınıfları birer asalak olarak göstermekte ve bu sınıfları ekonomik gelişmenin önündeki engel olarak tanıtmakta. Yeterince yüksek bir kâr oranı elde edilmesini sermaye birikimi ve gelişmenin temeli olarak gören Ricardo için, rant olgusu kabul edilebilir bir bölüşüm kategorisi değildi. Ricardo'nun bölüşüm teorisini esas olarak kârın değil rantın açıklanmasına yönelmişti" Bu anlamda eğer kâr, rant ve ücret ödemelerinden sonra kalan miktarsa, rantın yükselişi

- ya kârın düşüşü ya da,

- bu yükselişin etkisini azaltmak için ücretlerin düşürülmesi anlamına geldiği belirtilir (Akyüz, 1980, 27).

Ricardo bu tanımlamalardan sonra hedefi göstermekte, toprak sahibi sınıfın ekonomideki gücünü kırmak, yani ülke içi tarımsal ürün fiyatlarının düşürülmesi için tarımsal ürünlerinin ithalatının önündeki engellerin kaldırılması ve toprak sahiplerine yüklü vergilerin getirilmesini öneriyor.

Ekonominin, sosyal bilim olarak toplumsal ilişkilerden etkilendiği ve diğer yandan bilim adamının yaşadığı toplumsal ilişkilere ilişkin düşünce ve değer yargılarını çalışma alanına taşıdığı yönündeki düşüncemizi D. Ricardo'nun düşünceleri desteklemekte. Özellikle D. Ricardo'nun yükselen sermaye burjuvazisini desteklemek için toprak sahiplerini tamamen parazit olarak gösterecek bir teori, hem de oldukça güçlü bir teorik çerçevede geliştirirken, aynı dönemde yaşayan bir diğer düşünür T. R. Malthus'un analizi yukarıda geliştirdiğimiz sosyal bilimlerin toplumsal mantığını daha açık şekilde ele vermektedir. Malthus, Ricardo'dan farklı olarak toprak sahiplerini destekle-

mekte ve desteğini teorik bir çerçeve içinde gerçekleştirmektedir. Temel vurgusu toprak sahiplerinin oluşturduğu sınıfın ulusal ekonomi ve ekonomik gelişme için önemli olduğu yönündedir. Bugün eksik-tüketim teorileri olarak tanımlanan açıklamalara da öncülük eden çalışmasında, toprak sahibi sınıfları, piyasada talep yaratan kesim olarak ele alıyor. Bu anlamda toprak sahibi sınıfın ekonomiye yararlı olmalarının nedeni, onların yüklü miktardaki harcamalarının mallara ve hizmetlere olan talebi artıracığı ve artan talebin de ekonomiye canlılık kazandıracığı yönündeki analizi olmuştur. Diğer yandan tarım ürünlerinin fiyatının yüksek olmasını da, "bir ülke ne kadar zenginse tarım ürünlerinin fiyatı o kadar yüksektir" diye ülkenin zenginliğine bağlar. Aynı dönemde aynı ekonomik gerçeklikleri tamamen farklı şekilde açıklayan bu ele alışlar, ekonominin ekonomik olguyu analiz eden kişinin içinde bulunduğu toplum ve dahası o kişinin anlamlandırma sistemi ile yakından ilişkili olduğunu göstermesi açısından oldukça önemli olduğunu görüyoruz.

e- K. Marx: Ekonomi-Politikten Ekonomi-Politığın Eleştirisine

Ekonomi gelişen kapitalist toplumsal ilişkilerin iyice belirginleşmesi ile daha farklı bir yönelim kazanacak ve varolan ilişkilerin eleştirel bir gözle ele alınarak yeniden tanımlanması biçiminde bir başka eğilimin gelişmesine neden olacaktır. Bu yöndeki gelişmenin sistematik temsilciliğini bileceği üzere K. Marx yapmıştır. K. Marx'a göre, klasik iktisatçılar aslında yeni gelişen kapitalist sınıfın temsilcileridir. Bu yüzden bu dönemin iktisatçıları "kapitalist üretim ilişkilerini onun içinde yer aldığı belirli sosyal ilişkilerden soyutlayarak, evrensel ilişkiler olarak göstermişlerdir" (Wood, 1981, 69). Marx, kendisini önceleyen ekonomik yazından etkilenmekle birlikte, klasik ekonomistlerin daha çok yeni gelişen ekonomik ilişkilerin görünen yönlerine takılıp kaldıklarını belirtir. Bu tür analizler sonucunda oluşturulan politik ekonomi yazını K. Marx "vulger iktisat" olarak tanımlayacaktır; "Vulger ekonomi politik, aslında burjuva üretim ilişkileri içerisinde sıkışıp kalmış burjuva üretimini yürüten kimselerin fikirlerini, doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sis-

temleştirmekten ve savunmaktan fazla bir şey yapmamıştır." Marx bu eleştiriyi yaptıktan sonra kapitalist ilişkileri, "üretim sürecinin, genellikle toplumsal üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olduğunu" ve "bu üretim faaliyetine katılanların doğa ile ve birbirleriyle olan ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun kendisidir" diye açıklar. Sonuçta, Marx'ın *asıl amacı, ekonomi-politiği bir disiplin olarak geliştirmek değil, ekonomi-politiğin eleştirisini yapmaktır*. Marx ekonomi politiğin eleştirisinden hareketle, kapitalizme içkin olan mekanizmaları açığa çıkarmaya çalışmıştır. Burada Marx'ın çalışmasında önemli bulduğumuz yön, onun *kapitalizmde ekonominin sanki özerk bir alan olarak tamamen kendi içinde ele alınmasını eleştirmiş* olmasıdır (Marx, 1990, 718-719).

Marx kapitalist toplumda gelişmeyi sağlayan temel unsurun, üretim sürecinde yaratılan artı-değer olduğunu belirtmiştir. "Üretim sürecinin temel amacının, artı-değerin yaratılması ya da açığa çıkartılması olduğu vurgulanmıştır. Üretim araçlarının ve üretim sürecinde harcanan emek-gücünün mülkiyeti, kapitaliste ait olduğu için üretim sonucunda yaratılan değer mülkiyeti de kapitaliste ait olur. Yaratılan değer bir nicelik olduğu ölçüde, emek-gücünün değeri ile üretilen değer arasındaki fark *artık-değeri* verir. Emek-gücünün değerini işçi ile sermaye arasındaki ilişkiler belirler. Bu ilişkilerde toplumsal yaşam düzeyi ve özellikle işçinin toplumsal yeniden üretimi için gerekli olan ihtiyaçların karşılığı belirleyici olur. Diğer yandan üretim sürecinde *üretilen değeri ise emek süreci* ile o ürünün piyasası belirler. Üretim sürecinde yaratılan değeri bu anlamda bir zaman ölçeği olarak, emek-gücünün değerine karşılık gelen ve *gerekli emek zamanı olarak bilinen süre* ile, işçinin ürettiği değer içinde gerekli emek zamanının dışında kalan ve karşılığı ödenmeyen zamana da *artık-emek* veya işçinin sermaye için çalışarak geçirdiği zaman olarak ayrılır.

İş günü = gerekli emek zamanı + işçinin sermaye için çalıştığı zaman

Marx'a göre, iş gününün yukarıda belirtilen iki zaman arasında nasıl bölüneceği, işçi ile sermaye arasında süren mücadele-

leler sonucunda belirlenir. Sermaye sahibi doğal olarak daha fazla artık-değer elde etmek için, işçinin sermaye için çalışarak geçirdiği zamanı sürekli olarak artırmak isteyecektir. Artık-emek için harcanan zamanın gerekli emek için harcanan zamana oranı, *artık-değer oranı ya da sömürü oranı* olarak adlandırılmakta. Yani artık emek zamanının, gerekli emek zamanına oranı olan artık değer oranını artırmak kapitalistlerin üretim sürecindeki temel amaçları olduğu belirtilmiştir" (Ercan, 1997).

Marx ve daha sonra Marx'ı izleyen teorisyenler kapitalist toplumdaki verili ilişkilere eleştirel yaklaşıtları ölçüde başvurdukları bilgi kuramı ve metodoloji de farklı olmuştur. Kapitalist ilişkilere eleştirel yaklaşıldığı için olsa gerek, analizlerinde sosyal ilişkilerin bütünselliği ve tarihselliği belirleyici olmuştur. Marx'ın kendi çalışmaları ilişkiler üzerinde yoğunlaşan ve açık uçlu sosyal teori olmakla birlikte, onu izleyen ve kendini marksist iktisatçı olarak tanımlayan düşünürler, kapitalist toplumsal sistemin dinamik yapısını indirgemeci bir şekilde daha çok ekonomik alana hapis etmişlerdir. Kapitalizmi oluşturan toplumsal ilişkiler arasında katı bir hiyerarşiye yönelinmiş ve bazı ilişkiler-pür ekonomi alanına ait olduğu söylenen ilişkiler- üzerinde yoğunlaşmıştır. Temel belirleyici olduğu düşünülen bu alanı oluşturan değişkenler alt-yapı kavramı dolayında analiz edilirken, diğer toplumsal alan ve ilişkiler üst-yapı kavramı dolayında ele alınmıştır. Bu ayrımlar sonucunda değişkenler arasında basit bir belirleyen-belirlenen ayrımı yapılmıştır. Marksist analizdeki bu tür olumsuz gelişmelerin sosyal gerçeklik açısından nasıl açıklanması gerektiği konusuna girmeden şunu belirtmemiz gerekiyor,⁵⁶ Marksist analiz de tıpkı diğer açıklamalar gibi toplumsal ortamın ürünüdür ama diğer açıklamalardan temel farkı verili sosyal ilişkilere eleştirel yaklaşmasıdır.

f- Ekonomi-Politikten-Ekonomi'ye

1800'lerin ortalarında, Batı-Avrupa'da kapitalist toplumsal ilişkiler artık belirleyici hale gelmiştir. Sermaye birikimi ve bu

⁵⁶ Marksist teorinin diğer iktisat teorilerinden farklılığı ve marksist sosyal analiz için yeni bir teorik çerçeve çabası için bak: F. Ercan (1997).

na bağlı olarak da işçileşme artmış, teknolojiye önemli gelişmeler gerçekleşmiş ve tüm bu değişimler sonucunda toplumda üretim büyük ölçülere varmıştır. Bu değişimler sonuçta kapitalist toplumu tanımlayan sosyal organizasyonlar olarak, bankalar, sigorta şirketleri, sendikalar belirgin birimler haline gelmiştir. Yeni toplumsal yapının temel ihtiyacı olan üretilen malların pazarlara aktarılması, ulaşım sistemlerinin gelişmesine neden olmuştur. "Yeni fabrika kentlerinin modeli Manchester'dı, bir kömür madeni bölgesi yakınında bulunuyor ve paralı yollarla ve kanallarla, 1825'ten sonra demiryollarıyla, Büyük Britanya'nın öteki kesimlerine bağlanıyordu. Bu kent, yeni sanayici orta sınıfın, fabrika sahiplerinin denetimindeydi. İflas etmiş zanaatçılar, iflas etmiş çiftçiler arasında, yoksul evlerinden tutulan ve çoğu İngiltere'nin en eski sömürgesi olan İrlanda'dan gelmiş erkek, kadın ve çocuklardan oluşan işçiler, derme çatma gecekondularda yaşıyorlardı. Sanayi, yalnızca büyüyen iç pazara değil, dünyanın her yanına yapılan ihracata dayanarak serpiliyordu; 1780 ile 1800 arasında Manchester'da pamuklu mal ihracatı 38 kat artmıştı" (Struik, 1991, 13). Dönemi özetleyen bu bilgiler, aynı zamanda kapitalizme özgü temel sosyal sınıflar olarak işçilerle-işverenler arasında çelişkilerin arttığını da gösteriyor. Fransa'da (1830'da özellikle), Belçika'da, Hollanda'da, Polonya'da ve bir dizi diğer ülkelerde işçilerin haklarını aramak üzere sendikal mücadeleyi yoğunlaştırması, toplumsal çatışmaların artmasına neden oluyordu. Bu çatışmaların yanı başında ise ekonomide, her geçen gün artan malların el değiştirmesi yani *dolaşım* alanı daha bir önemli olmaya başlamıştı.

Tüm bu değişim sürecinde, ekonominin tanımlamasında büyük bir değişiklik yaşanmaya başlanmış ve farklı ülkelerde eş zamanlı olarak bir yeni anlayış gelişmeye başlamıştır. Daha sonra neo-klasik iktisat olarak adlandırılacak olan bu yeni analiz biçimi, iktisat disiplini için bugünde egemenliğini koruyan bir çerçeve sunmuştur (Therborn, 1980). Bu yeni *analizde*, ilk etapta göze çarpan değişiklik, politik ekonominin daha çok toplumsal sistem içinde ele aldığı ekonomik ilişkilerin, toplumsal ilişkiler sisteminden kopartılarak analiz edilmesidir. Bu de-

ğişikliğin ilk gözlemlendiği alan disiplinin politik ekonomi olan isminin sadece *ekonomi* olarak adlandırılmasıdır. Adlandırma-
daki bu değişim, aslında içerik olarak büyük bir değişikliği ta-
nımlıyordu. Ekonomi kavramı bugünkü anlamına da denk dü-
şecek şekilde tüketici ya da üreticilerin ihtiyaçları, yani mal ve
hizmetler karşısında ekonomik davranması anlamında kullanıl-
mıştır. Böylece toplumsal ve ekonomik ilişkilerin oldukça dina-
mik olduğu bir dönemde, ekonomi bilimi bu dinamik yapıdan
uzaklaşarak birey ile onun en uygun karar vereceği ihtiyacı
(mal ya da servis) üzerinde ve bu ihtiyaçların kesişim noktası
olan dolaşım /mücadele sürecinde yoğunlaşacaktır. Bu anlam-
da bu ekonomistler (W. S . Jevons, C. Menger, ve L. Walras gi-
bi) ekonomiyi birey açısından tanımlamaya yönelmişlerdir. Te-
mel inceleme birimi olarak iktisat, insanların ihtiyaçlarını karşı-
lamak için bireysel tavır ve davranışlar ve bu tavır ve davranış-
ların karşı karşıya geldiği süreçler üzerinde yoğunlaşmışlardır.

Bu tür bir ele alış içinde ekonomiye konu olan malların de-
ğeri, tüketicinin talep ettiği mala olan ihtiyacın derecesine bağlı
olduğu belirtilerek, değer objektif analizinden subjektif anali-
zine geçiliyordu. Böylece ekonomide meta ve meta ile ilişkiye
giren üretici ya da tüketici önem kazanıyordu. Tüketicinin
amacı metalar aracılığıyla faydasını maksimuma çıkaracak bir
seçim yapmaktır. Aynı şekilde, emeğini meta olarak satan işçi
ise, bir meta olarak emeğinden en yüksek getiri (ücret) elde
edecek kararlar vermesi dolayında analize konu oluyor. Ekono-
mik ajan olarak üreticinin amacı da, aynı şekilde kârını maksi-
muma çıkarmak için emek ile sermaye arasında en uygun bile-
şimi bulacak seçimler yapmak olarak belirleniyor. Dikkat edi-
lirse tüm bu eylemlerin temelinde, yararı en çoğa çıkarma ilkesi
yatıyor. Bu görüş Jevons'un "sübjektif teorisinde en aşırı anlatı-
mını buldu; bu teoriye göre, tüm ekonomik çabalar, ihtiyaç
maddelerine sahip olmaktan doğan haz artışının, bunların elde
edilmesinin gerektirdiği külfete kıyasla üstünlük derecesinin en
büyükleştirmesine dayanır" (Jevons'tan aktaran Lange, 1975,
268). Ekonomi böylece bu okulun ele alışında "fayda ve kişisel
çıkar bilimi" olarak tanımlanacaktır (Buğra, 1989, 95). Bu ta-

nımlamalardan da anlaşılacağı üzere ekonomi disiplini, insanla-istek gidermeye yarayan nesneler arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim haline dönüşmüştür.

Ekonomi politiktan ekonomiye geçişte ekonomi disiplininin üzerinde yükseldiği bir dizi temel varsayımın olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Neo-klasik ekonomide belirleyici olan unsur, geçen sayfalarda verdiğimiz toplum-insan ilişkilerinde *toplumu bireyler* toplamı olarak ve *bireylerin belirlediği* bir bütün olarak ele almaları yatıyor. Bireylerin rasyonel oldukları ve bu anlamda amaçlarını gerçekleştirmek için en uygun araçları seçtikleri yönündeki açıklamalar, metodolojik açıdan özel önem taşıyor. Böylece insanların davranışları, doğal olduğu düşünülen evrensel ve değişmez bir dizi eğilim dolayında açıklanıyor. İnsanın davranışını doğal bir dizi değişkene bağlayan neo klasik ekonomi, diğer yandan üretim sürecini de doğal bir süreç olarak ele almıştır ve bu anlamda, üretimi toplumsal bir süreç olarak görmek yerine, neo klasik iktisat üretimi teknik bir süreç olarak tanımlamıştır. Üretimin, kapitalistin risk üstlenerek bir araya getirdiği emek, toprak ve sermaye girdileri dolayımında gerçekleştiği söylenirken, analizde emek ve sermaye bir şey, nesne olarak düşünülüyor. Tüm bu varsayımlardan sonra neo-klasik ekonomiyi tamamlayan diğer vurgular,

- rasyonel bireylerin oluşturduğu ekonominin sürekli denge de olduğu ve,

- denge koşullarında ekonominin etkin olduğu yani kaynakların en iyi biçimde kullanıldığı ve son olarak,

- bu denge durumuna yapılacak bir dışsal müdahalenin ekonomiyi olumsuz yönde etkileyeceği belirtilmiş.

Bir disiplin olarak ekonomi-politiğin, ekonomi olarak yeniden tanımlanmasının bu değişimin gerçekleştiği toplumsal dönemle yakından ilişkili olduğunu söylememiz gerekiyor. Sosyal ilişkileri araştırma nesnesi yapan ekonomi-politiktan, nesneler ile insanlar arası ilişkileri araştırma nesnesi yapan ekonomiye geçişin, özellikle neo-klasik iktisadın geliştiği dönemdeki çatışmalı dönemle yakından ilişkili olduğunu bizzat bu okulun kurucularının çalışmalarında da görebiliriz. Neo-klasik okulun ku-

rucularından olan W. S. Jevons *Theory of Social Economics* adlı çalışmasında; "sayıları gittikçe artan ve örgütlenme güçlerini geliştiren işçi sınıfımız, bilgisizlik yüzünden, siyasi ve ekonomik hürriyetimizin gerçek gelişmesini durdurmaya sevk edebilirler. O halde, *emeğin hiç bir şekilde değer yaratıcısı olmadığını ifade eden bir teori geliştirmeliyiz*" vurgusunu yapan F. Wieser artık bir teorik çerçevenin bulunduğu noktada sorunu ele alır; "Bir iktisat teorisine hiçbir zaman şimdiki kadar derin ve şiddetli bir ihtiyaç duyulmamıştır. Kapitalistlerle proleterya arasında kesin ayırım, teorinin yardımı olmaksızın asla gerçekleşemeyecektir. Klasik sosyalist teorinin halledemediği zıtlıklar, *marginal fayda teorisi ile önlendi* (Jevons ve Weiser'den aktaran Dennis, 1974, 126, vurgular bana ait).

Buraya kadar tarihsel gelişim sürecine bağlı olarak oldukça farklı toplumlar ve bu toplumlara içkin olan ekonomilerin olduğunu ve dahası kapitalizmin gelişim sürecinde bile, toplumsal ilişkilerin zaman içinde oldukça farklı biçimler aldığını göstermeye çalıştık. Aynı şekilde, sosyal olguyu açıklamaya yönelik bilme biçimlerinin de, toplumsal ilişkilerin gelişimine bağlı olarak farklılıklar gösterdiğini yine tarihsel veriler ışığında, örneklerle verildi. Burada sosyal bilimlerin açılması için yapılması gereken vurgulardan bir diğeri ve bizim çalışmamız açısından son uğrak, belirli bir zaman dilimi içinde farklı toplumsal yapı ve dinamiklere sahip toplumlar/ekonomilerin birbirleriyle girdikleri toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilere ait bilgi biçimlerini kısaca analiz etmek olacak. Anlaşılabacağı gibi daha homojen ve belirli bir tarihsel toplumsal özelliğe sahip toplumları oluşturan sosyal ilişkileri analiz etmek oldukça zorlu bir işken, farklı donanımlara ve tarihsel özelliklere sahip toplumlar arasındaki gerçekleşen ilişkilerin analizi daha da zor olacaktır.

AZGELİŞMİŞ TOPLUMLAR VE AZGELİŞMİŞLİK SORUNU

Kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişimi ile birlikte toplumsal ilişkiler oldukça dinamik bir hal almıştır. "Ürünleri için sürekli, genişleyen bir pazar gereksinmesi burjuvaziye, yer yüzünün dört bir yanına kovalıyor. Burjuvazi bütün üretim araçlarındaki hızlı iyileşme ile, son derece kolaylaşmış haberleşme araçları ile, bütün ulusları, hatta en barbar olanları bile uygarlığın içine çekiyor. Ucuz meta fiyatları, bütün Çin setlerini yerle bir ettiği, barbarların inatçı yabancı düşmanlığını teslim almaya zorladığı ağır toprak oluyor. Bütün ulusları yok etme tehdidiyle burjuva üretim biçimini benimsemeye yani bizzat burjuva olmaya zorluyor" (Marx ve Engels, 1976, 136). Günümüzde daha da dinamikleşen kapitalizm kendisini önceleyen tüm diğer toplumlarla karşılaştırıldığında, kapitalist ilişkiler sadece bu değişimin yaşandığı toplumları değil, kısa sürede ilişkiye girilen toplumları etkilemiştir. Marx ve Engels'in anlamlı bir şekilde dile getirdikleri bu etkileme ve dönüştürme süreci, kapitalizmin gelişim sürecine bağlı olarak değişen ihtiyaçlarına bağlantılı olarak, diğer toplumlarla ilişkiye girmesine neden olmuş ve böylece iki farklı toplumsal yapıya özgü dinamikler arasında bir dizi değişim yaşanmaya başlamıştır.

Kapitalist ilişkilerin gelişmesinin ilk aşaması ilkel sermaye birikiminin gerçekleşmesidir. Bu aşama bilineceği gibi merkantilist döneme tekabül ediyor. Merkantilist dönemde, kapitalist ilişkilerin dinamiklerine sahip bir dizi Batı-Avrupa ülkesi, diğer toplumlarla ilişkiler kuracaktır. İlişkilerde belirleyici unsur ticarettir. Ticari kapitalizm olarak tanımlanacak bu aşamada, ilişkiye girilen ülkelerin doğal kaynakları ve daha da önemlisi insanları ticarete konu oluyor. Böylece kapitalist üretim için gerekli emek ve hammadde kaynakları sağlanmış oluyor. Kapitalist ilişkilerin daha da geliştiği, yani kapitalist üretim miktarının arttığı dönemde ise, kapitalist toplumların diğer ül-

ke/toplumlarla ilişkisinde temel belirleyici, üretim için gerekli hammadde, ve artan kentsel nüfus için besin kaynakları sağlama şekline dönüşmüştür. Kapitalist toplumlarda üretimin artışı, diğer yandan yeni bir ilişki biçimini gündeme getirmiştir. Bu ilişki, üretilen malların bu toplumlara satılması biçiminde gerçekleşiyor. Kapitalist ekonominin gelişiminin daha ileri aşamalarında ise, üretimden kaynaklanan sermaye birikiminin değerlendirilmesinin zorunluluğu, gelişmiş kapitalist toplumlarla diğer toplumlar arasındaki ilişkiyi diğer ilişkilerin yanı sıra sermaye hareketliliğine dayanan bir dizi ilişkiye, yani günlük dilde söyleyecek olursak; borç para alış veriş ilişkisine dönüştürmüştür. Bu ilişki biçimi daha sonra, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası teknoloji alış veriş, ve *daha sonra* üretim süreçlerinin bu toplumlara taşınması şekline gerçekleşmeye başlamıştır. Böylece kapitalist ilişkileri tanımlayan dinamik değişim süreci, aynı zamanda bu dinamizmin kapitalist ilişkilerle henüz tanışmayan toplumlara taşınmasına neden olmuştur. Böylece iki farklı donanımına sahip toplum arasında gerçekleşen çok yönlü ilişkiler, her iki toplumsal yapıyı oluşturan bileşenler üzerinde bir dizi etkilemeye neden olmuştur. Sonuçta açığa çıkan tüm bu ilişkileri tanımlama ihtiyacı doğmuştur. Gerek ekonomi, gerekse sosyolojinin ilk dönem analizlerine baktığımızda kapitalist toplumları tanımlayan düşünürler, kapitalist *olmayan* veya henüz *kapitalist* ilişkilere *girmeyen toplumları* genellikle vahşi, ilkel, geleneksel toplumlar olarak tanımlamışlar. Böylece, daha geri bir toplum olarak tanımlanan bu toplumların gelişmiş denilen kapitalist toplumlarla ilişkiye girmesinin, bu toplumların gelişmesi için hayati öneme sahip olduğu belirtilmiştir. Çalışmanın bu aşamasında, kapitalizmi tanımlamaya çalışan ve günümüzde bir çok düşüncenin genel çerçevesini oluşturan, erken dönem düşünürlerin düşünceleri üzerinde yoğunlaşacağız. Bu düşünceler dolayında, iki farklı toplumsal yapı arasındaki ilişkilerin nasıl anlaşıldığı ve açıklandığı gösterilecek.

a- Toplumsal Değişme Kavramına İlişkin Teorik Ele Alışlar

Toplumsal değişme, tarihsel olarak özellikle on dokuzuncu

yüzyılda belirleyici olmuştur. Bu anlamda toplumsal gelişme ya da gelişmemişliğe atfen kullanılan kalkınma kavramları, tarihsel öze sahip kavramlardır. Kapitalizmin gelişimi ve endüstrileşme teorilerinin tarihsel mantığı, gelişme ya da kalkınma kavramlarının temel hareket noktası olmuştur. Tarımsal üretime dayanan ve geçimlik üretimin hakim olduğu kapitalist öncesi toplumsal ilişkiler sistemi, gerek insan-insan ilişkileri ve gerekse insan doğa ilişkilerinin belirlediği genel çerçeve içinde görece denge içinde yaşayan toplumlardı. Bu toplumsal yapıda belirleyici olan basit üretim araçları ile artı-ürünün miktarı ve aktarım biçimi toplumsal ilişkilerin ve dolayısıyla üretimin zaman içinde yavaş gelişimine neden olurken, üretim yapısına bağlı olarak tüketim ve bölüşüm ilişkileri de çok yavaş değişen bir toplumsal çerçeve içinde gerçekleşmiş ve bu nedenle bu toplumsal varoluş biçimi binlerce yıl sürmüştür. Fakat tarihsel olarak dünyanın belirli bir bölgesinde, insanların gerek kendi aralarında kurdukları ilişkiler ve gerekse doğa ile kurdukları ilişkiler ve bu ilişki biçimlerine bağlı olarak süregelen toplumsal kurumlar, değerler sistemi baştan aşağı değişmeye başlamıştır. Değişim süreci ile birlikte, insanlar arası ilişkiler, insanların doğa ile kurduğu ilişkiler hızla dönüşmüş ve doğal olarak, üretim, tüketim, bölüşüm ilişkilerinde yeni formlar yeni işlevler gelişmiştir. Tüm bu ilişki biçimlerinin oluşturduğu yeni toplumsal ilişkiler sistemi, bilineceği gibi kapitalizm olarak tanımlanacaktır. Kapitalizm bu anlamda kendini önceleyen feodal toplumsal yapıdan farklı olarak, üretim güçlerinin büyüleyici gelişimine izin veren ilişkiler sistemi olmasından dolayı, insanları ilk defa maddi güçlerin ilerlemesi ve gelişimi /kalkınması için kafa yormaya itmiştir. (Larrain, 1989).

Kapitalizmin toplumsal ilişkiler üzerinde yarattığı etkiyi, Marx ve Engels açık bir şekilde dile getirmişlerdir; "Burjuvazi tarihte son derece devrimci bir rol oynadı. Burjuvazi, üstünlüğü ele geçirdiği her yerde, bütün feodal, ataerkil, romantik ilişkilere son verdi." Burjuvazinin kendisini önceleyen sistem karşısındaki dönüştürücü işlevi, kendi yarattığı sistem için de aynen geçerlidir; "Burjuvazi, üretim araçlarını, ve böylelikle üretim iliş-

kilerinin tümünü sürekli devrimcileştirmeksizin varolamaz. Daha önceki bütün sanayici sınıflarının ilk varlık koşulu, bunun tersine, eski üretim biçimlerinin değişmeksizin korunmasıydı. Üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal koşullardaki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik burjuva çağını bütün ötekilerden ayırt eder" (Marx ve Engels, 1993, 112-13). Kapitalizme dinamizm veren temel özellik, kâr amacı ile üretim yapılmasıdır. Geçimlik üretimden kâr amaçlı üretime geçişin önemli sonuçlarından biri, insanlık tarihinde ilk defa ihtiyaçtan çok fazla üretimin, yani metanın üretilmesidir. Pazar için üretimin toplumsal ilişkiler açısından belirleyicisi olan temel yönü ise, üretimin gerçekleşmesi için farklı donanımlara sahip insanların karşılıklı ilişkiye girmesidir. Yani sermaye sahibi olan ve üretim için gerekli araç ve gereçleri elinde bulunduran ve kapitalist olarak tanımladığımız kişi ve kişilerle, emeği dışında başka piyasada satabileceği bir şeyi olmayan işçiler ve üretim sürecinin organizasyonu, üretilen ürünlerin dolaşım sürecini sağlayan bir dizi diğer ara birimlerin gelişmesine neden olmuştur.

İşte yeni bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak kapitalizm, tıpkı kendisinden önceki toplumsal ilişkiler gibi bir dizi eşitsiz donanıma sahip insanlar (sınıflar/gruplar) arasındaki ilişkiler toplamıdır, fakat kapitalist toplumsal ilişkilerde bu eşitsiz ilişkiler daha dinamik bir özelliğe sahiptir. İlk etapta bir dizi eşitsiz ilişkiler üzerinde biçimlenen kapitalizm, belirli bir mekanda varoluşuna koşut olarak kendini tanımlar tanımlamaz, bu ilişki biçimlerini hızla genişletir, mekansal olarak yayılma sürecine girer. Kapitalist öncesi toplumsal ilişkilere göre daha kompleks ve dinamik olan bu yeni ilişki biçimlerinin tanımladığı üretim biçimleri, kültürel yapılar ve politik oluşumlar, üretim ve dolaşım süreçlerinin ihtiyaçlarını karşılama yönünde, yani üretim için yeni emek, hammadde ve ayrıca üretilen mallar için yeni pazar bulma zorunluluklarıyla, diğer toplumlarla ilişkiye girmesi farklı donanımlara sahip ilişki sistemlerinin toplumsal yapıların karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. İşte bu karşılaşma, Taylor'un deyimi ile iki farklı toplumsal formasyonun birbirleri ile

karşı karşıya gelmesine neden olur. Bu tarihsel karşılaşmaya taraf olanların sürdürdüğü toplumsal ilişkiler oldukça farklıdır. Tarım sonrası diye de tanımlayacağımız kapitalist toplumlar, doğa ve insanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerde daha donanımlı hale gelirken, tarım toplumu olma özelliklerini içinde taşıyan ya da değişim sürecine daha yeni başlamış toplumlar bu donanımlı toplumlarla ilişkiye girmeye başlamıştır. Anlaşılacağı gibi bu ilişki eşitler arası bir ilişki değildir. Böylece kapitalizmin geliştiği toplumlarda açığa çıkan eşitsizlik ilişkileri, diğer toplumlara da yayılmaya başlamıştır. Daha açık anlatımla, kapitalizmin en basit ve en temel nüvesi olan meta üretiminde bulunan eşitsizlik, farklı toplumsal yapılar arasında daha farklı düzeyde *ilişkiler* dolayında üretilmeye başlanmıştır. Bu anlamda, gelişme ya da kalkınma, kapitalizmin eşitsiz ilişkiler yaratan toplumsal doğasının ürünüdür. Kavramın kendisinin de çağrıştırdığı biçimi ile gelişme ya da kalkınma sorunu aslında *gelişmeyen ve kalkınamayan toplum gerçeğini anlamaya yöneliktir* ve bu anlamaya yönelik çaba ise daha ilk başta yani kapitalizmin gelişimi ve tüm batı toplumlarını baştan aşağıya değiştiren dinamikleri anlamaya çalışan sosyal bilimlerin kurucularının da temel referans noktasıdır.

Kapitalizmin bu ilk evresini anlamaya çalışan bilim kadın ve adamları, değişimi anlamak için, değişimi daha önce yaşayan toplumlara bakmışlar ya da değişimi tanımlamak için daha az gelişen toplumları örnek göstermişlerdir. D. Apter'in haklı olarak vurguladığı gibi, gerek klasik kapitalizmi tanımlama biçimleri gerekse gelişme yazını *karşılaştırmaya dayanan bir yöntem* kullanır. Kapitalist ilişkilerin daha başından itibaren eşitsiz gelişimi ve yayılması, beraberinde bu dönüşümü anlamaya çalışan insanlar ve dolayısıyla bilimsel disiplinlerin (ekonomi ve sosyolojiyi) en azından ampirik gerçeklikten hareketle, kendi dönemlerinde bu baştan aşağı değişen ekonomik toplumsal yapılar ile, bu değişim sürecini henüz yaşamayan ya da çok daha yavaş yaşayan toplumsal ekonomik yapıları, ve bu yapıların birbirleri karşısındaki farklılıkları doğrultusunda bir sınıflandırmaya gitmelerine neden olmuştur. Burada kapitalizmin gelişim sürecine bağlı olarak gelişen sosyal bilimler, tıpkı maddi yaşamda

gözlemlenen eşitsiz ilişkiler gibi bir eşitsizliğe neden olmuştur. Kapitalist toplumsal ilişkilerin tanımladığı donanım nasıl diğer toplumlarla ilişkiye girdiğinde bu toplumların verili ilişkilerini hızla dönüştürüyor ve egemenlik altına alıyorsa aynı şekilde kapitalist ilişkiler sonucu açığa çıkan yeni bilme biçimleri de "öteki" denen toplumların bilgi edinme biçimleri ve yollarını hızla etkileyip, imha etmesine neden olmuştur.

Ontolojik temelli bu kısa açıklamalardan sonra, gelişme yazınının tarihsel olarak araştırma nesnesi olan ve bizim tırnak içinde "öteki" toplumlar olarak tanımladığımız toplumları anlama ve açıklama çabaları, iki farklı fakat birbirleriyle ilişki halindeki durumdan/ süreçten etkilendiği açıktır. Bu koşullardan *ilki*, gelişme yazını daha başından itibaren, kapitalist toplumsal ilişkilerin hızla *belirli* bir mekandan *farklı* mekanlara kayması ya da daha doğru bir açıklamayla, diğer toplumları kendi etki alanı içine alma sürecine paralel olarak gelişmiştir. Bu etki alanına giren ve fakat tanımlanması gereken bir dizi yeni toplumsal ilişkinin varlığı bunun bilgisini de üretmiştir. Bu gerçeklikte anlaşılması ve dolayısıyla açıklanması gereken farklı ilişkiler, yani gelişme yazınının tarihsel olarak farklı biçimlerde tanımladığı - ilkel toplumlar, geleneksel toplumlar, azgelişmiş toplumlar ya da gelişmekte olan- toplumlar, yani kapitalist ilişkiler içinde yaşamayan toplumların tanımlanmasının zorunluluğu bir gerçeklik olarak açığa çıkmıştır.

İkinci durum, kapitalizmin mekansal olarak geliştiği batı toplumlarında düşünce biçiminin örgütlenme mantığı ile ilişkilidir. Bu durumda, *varolan* (ontolojik) eşitsizliğin sonucu olarak temellenen Derrida'nın tanımlaması ile "logocentrism"dir. Logocentrismi düşüncenin mantıksal üretim biçimi olarak, herhangi bir durumu bir diğer duruma göre tanımlama biçiminde açıklayabiliriz. Yani düşünsel yapı, tanımlamalarını ikili kavramlar dolayında gerçekleştiriyor. Gerçekten de gelişme yazınının mantıksal temeli de, gelişmiş olanla gelişmemiş olan ayrımı dolayında kurgulanmıştır. Bu iki temel kavramı tanımlayan bütün varoluş durumları, iki farklı durumu tanımlayan değişkenler dolayında tanımlanmıştır: Batı ve Doğu, Kuzey ve Güney,

modern ve geleneksel, çekirdek ve çeper, rasyonel ve irrasyonel. Düşünce biçimi olarak bu *ikilikler* üzerine inşa edilen kalkınma ya da gelişme yazını, beraberinde bu kavramsal ikiliğin varlığına koşut olarak, bir başka özelliği yani tanımlanan ve olumlanan ve bir ileri aşamayı gösteren kavram (yani gelişmiş, yani rasyonel, yani modern ve belki daha spesifik olarak kişi başına kullanılan elektrik oranı, kağıt oranı, eğitim düzeyi) ile bu ileri duruma göre tanımlanan ve aslında tarihsel olarak bir geri biçim ve konuma işaret eden kavramlar (yani gelişmemiş, yani rasyonel olmayan, yani geleneksel, yani kişi başına daha az enerji, kağıt, ya da daha az eğitim) dolayında çalışır. Bu mantıksal yapı, yani tarihsel bazı kavramlaştırmalar, gelişme yazınında varolan *evrimci* yönü gösteriyor. Evrimci *bilgi biçimi* iki farklı sonuca neden oluyor.

-İlk olarak *iyimser* bir havanın oluşmasına neden oluyor: yani bu geri denen form ve durumların aslında gelişeceği ve bugün gelişmiş olarak tanımlanan düzeyine ulaşacağı gibi bir olumlu beklenti durumuna yol açıyor.

- ikinci sonuç ise, geri bir biçim ve durumda olanın gelişmesi için, belki de daha hızlı gelişmesi için, gelişmiş olanın yardımı ve dolayısıyla dışsal *müdahalesi meşrulaştırılmış* oluyor.

Kapitalizmin tarihsel dinamiklerine bağlı olarak, tanımlamalar farklılaşıyor, fakat buna rağmen, gelişme yazınının *düşünsel* mantığı hep aynı kalıyor. *Gelişme yazını* yukarıda vermeğe çalıştığımız özellikleri içinde taşıyan bir düşünce sistematüğini sürekli olarak korumuştur. Örnek olarak 1970'lerde ve hem de gelişme yazınının iflasi ve sona erdiğine dair açıklamalarla, toplumsal gündemi belirleyen neo-liberal anlayış, azgelişmiş ya da genel olarak "öteki" toplumlara önerdiği reçetenin kurgulanma biçimi analiz edildiğinde aynı mantığı sahip olduğu görülecektir. Değişen sadece tanımlanan ikiliklerdir, yani yine olumlanan ve olumsuzlanan durumlar ve kavramlar ve bunlara bağlı olarak tercih edilen ve edilmeyen durumlar tanımlanıyor. 1970'ler sonrası neo-liberal tanımlama biçimleriyle birlikte, kapitalizmin belirleyiciliği altında toplumsal varoluşunu sürdüren tüm toplumsal biçimler, bir dizi değer yüklü kavramsal karşıtlıklar ile karşılaşmıştır; piyasa yönelimli/devlet yönelimli ekonomiler, ve-

ya kolektif/ bireysel yönelimli davranış kalıpları, içe kapalı ekonomik yapılar /dışa yönelik ekonomik yapılar, etkin olan/olmayan ekonomik davranışlar. Tüm bu ikili kavramlar, sadece bir kavramsal karşılık anlamına gelmemekte, bu ikilik içinde olumlu olanın, olumsuz olan üzerinde hiyerarşik bir üstünlüğü, bir belirleyiciliği vardır. Bu anlamda kavramsal yapılar *referans* aldıkları daha önce de vurguladığımız gibi ontolojik temeller, ve güç ilişkilerinden izole edilerek anlaşılamaz. Anlaşılamaz, çünkü düşünmenin ikili yapısı bilgilenme ve gelişmenin hiyerarşik biçimini yaratmıştır; "böyle karşıtlıkların ilk terimi, logos alemine ait, açıklama gerektirmeden saf ve değişmez biçimde varolan, daha yüksek bir gerçek olarak kabul edilir. Öteki terimse, ancak egemen nesne olan birincisiyle ilişkisine göre, türetilmiş bir biçim olarak tanımlanır" (Manzo, 1991, 8).

Sonuçta, gelişme yazını doğrudan doğruya güç merkezinin görüş noktasından *üretilmiştir*. Gelişme yazınının bilgisini üretmek için yöneldiği "öteki toplumlar" böylece kapitalizmin *bütünsel gerçeğine* (whole truth)⁵⁷ bağlı kılınmıştır; bu kendi gelişme yolunu kuramlaştırmak (ya da, daha doğrusu ideolojileştirmek) demektir; tekrar edecek olursak karşılaştırma yöntemi burada merkezi bir öneme sahiptir. Pieterse'nin çok güzel bir şekilde belirttiği gibi; "karşılaştırma, 'öteki' olanı en küçük farklılık ya da benzerlik dolayımında tanımlayarak, 'öteki' olanı içirme ya da dışarıda bırakmanın sınırlarını belirler" derken, alternatif olarak sunulanın gerçekte tanımlanan kimliğin bir parçası olarak tanımlanmış olduğunu belirtir (Pieterse, 1991, 6). Bu anlamda kapitalizmin gelişim süreci içinde gerek ekonominin gerekse sosyolojinin kurucu babaları olarak tanımlanan yazarlarına baktığımızda, gerek A. Smith, K. Marx, Durkheim ve gerekse Weber gibi öncülerin analizlerinin daima ikili kavramsal karşıtlıklar dolayında örgütlendiğini görürüz.⁵⁸ Weber'in modern ve geleneksel, Durkheim'in mekanik ve organik, F.

⁵⁷ Whole truth kavramı Hellner'den (1989) alınmıştır.

⁵⁸ Marx'ın "ATÜT" kavramlaştırması ve M. Weber'in ve "patrimonyalizm" ve "sultancılık" kavramlarının genel olarak karşılaştırması aralarında düşünsel temel olarak benzerlikler için anlamlı bir başvuru kaynağı, B. S. Turner'in (1984) tarihli çalışmasına, bu kavramlardan hareketle Osmanlı toplumunu anlamaya çalışan teorik çerçevelerin eleştirisi için F. Ercan'ın (1991) tarihli çalışmasına bakılabilir.

Tonnies'nin Gemeinschaft (topluluk) ve Gesellschaft (toplum), ya da Marx'ın "feodal üretim tarzı" ya da "Asya tipi üretim tarzı" ayırımları bu açıdan yukarıda vurguladığımız analiz biçiminin varlığını doğrulamakta. Kapitalizmin toplumsal yapı üzerinde yarattığı yeni etkileri anlamak için, ötekine bakma gerekliliği ve ötekinin varlığında kendini tanımlama ve diğer yandan bunu yaparken ötekine yapılan referanslarla farklı bir bilimsel çerçevenin oluşması sağlanmıştır. İki farklı amaç doğrultusunda hareket eden sosyal bilimlerin, tanımlamaları ile oluşan bir dizi zihinsel sürece ait kurgular, zamanla yaşanan toplumsal gerçekliğin yerini almıştır. Üretilen tanımlama biçimleri, analizlerin temel hareket noktası olmuş ve bu anlamda 'öteki' dolayında yürütülen analizler, daha çok metinler arası bir takım tartışmalara dönüşmüştür. Daha açık bir dille ve J. Parla'nın açıklamasını buraya aktaracak olursak, *"bütün egemen kültürler kendilerine uygun bir <<hakimiyet>> söylemi yaratırlar ve bu söylem içerisinde kendilerinden başka kültürleri istedikleri gibi yansıtır. Bu çarpık yansıtmada gerçekte bir kültürün diğer bir kültüre egemen olma yollarından biridir"* (Parla, 1985, 11). Bu kültür, dolayısıyla bilgilendirme biçimi yukarıda da belirttiğimiz gibi, ontolojik temellidir ve kapitalizmin eşitsiz gelişiminden kaynaklanır.

Sosyal bilimlerde bir bütün olarak bu tip bir düşünce biçimini sistematik hale getiren ve yöntemsel bir çerçeve sağlayan düşünür hiç kuşkusuz M. Weber olmuştur. G. Lukacs'ın deyişi ile M. Weber'i *her dönemin insanı* yapan, onun amacı ve bu amacı yerine getirmek için geliştirdiği/ kullandığı yöntemidir. M. Weber'in temel sorunsalı "kapitalizmin neden Batı-Avrupa'dan köklerini aldığı ve başka bir yerden almadığını ispatlamak olmuştur" (Lukacs, 1972, 396). Bilindiği gibi M. Weber, Batı-Avrupa'da yaşanan radikal toplumsal dönüşümün, yani kapitalizmin tamamen Batı-Avrupa kökenli olduğu ve rasyonelleşme, farklılaşma ve modernleşme temelinde gelişen bu ilişkilerin kısa bir süre içinde geleneksel olarak tanımladığı öteki toplumları etkileyeceğini belirtmiştir. G. Lukacs'ın vurgulaması ile M. Weber'in bu çabası kapitalizmin emperyalist çağına uygun bir kavramlaştırmadır. Gerçekten de Weber'in geliştirdiği modern ya da geleneksel ayrımı ve bu ayrımı detaylandırarak

olan bir dizi ideal tiple desteklenmiştir. Amaca yönelik ya da değere yönelik ya da geleneksel yönelimli eylem biçimleri, ya da etik yorumlama ile rasyonel yorumlama gibi ayırt edici ideal tipler, gelişmiş olanı gelişmemiş olanı ya da modern olanı geleneksel olandan, rasyonel olanı rasyonel olmayandan ayırmıştır. Bu tür ilişki biçimleri tanımlanırken de, sürekli olarak ilk kavramlaştırmaların ikincilere üstünlüğü vurgulanmıştır. Kapitalizmin gelişme ve hızla diğer toplumları etkilediği döneme denk düşen bu tür ele alışı, açıklama biçimleri, aslında Marx'ın kavramlaştırmalarında, Durkheim'de ve diğerlerinde de açıkça gözlemlenebilir. Kapitalizmin ilk gelişim dönemine ait bu kavramlaştırma, mantıksal öz olarak gelişme yazının temellerini atmış olsa da bu ele alışı bu dönemde sistematikleştirilmeden kalmıştır.

Kalkınma yazınının/araştırmalarının tarih içinde farklı konularda yoğunlaşmasının ise yine yukarıda vurguladığımız ontolojik temelle ilişkisi vardır. Jorge Larraín'in vurguladığı gibi "Kalkınma teorileri rastgele geliştirilemez ya da varolamaz, kalkınma teorileri kapitalist sistemin evrimi ile yakından ilişkilidir" (Larraín, 1989, 3). Gelişme teorilerinin mantıksal özü ve kullanılan yöntemin görece sürekliliğine rağmen, sorunsal değişmektedir ve bu değişim ise kapitalist toplumsal ilişkilerini belirli bir dönemine ait spesifik durumlarla bağlantısı vardır.

b- A. Smith: Piyasa ve İşbölümünün Uluslararasılaşması

Yukarıda *gelişme* kavrama ait açıklamada vurguladığımız gibi, kalkınma ya da daha çok o döneme ait tanımlama biçimi ile "ilerleme", feodalizme karşı burjuvazinin kendini tanımlama biçimidir ve ilerleme feodalizmden burjuvaziye doğru olmuştur. Bu dönemi anlamaya ve açıklamaya çalışan insanların bu ilerleme için temel önem verdikleri nokta, ekonomik yapı ve en önemlisi sermaye birikimidir. Bu dönemi tanımlamaya çalışanlardan ve günümüzde de etkisi süren Adam Smith için gelişmenin temel öznesi "özgür bireydir". Smith'e göre, rasyonel ve öz-çıkartına göre hareket eden bireysel üretici, kendi üretimini piyasa koşullarına göre daha uzmanlaştırma yönünde bir eğilim

içindedir ve bu eğilimi yerine getirirken yine piyasada uzmanlaşmış ürünleri kullanmayı amaçlar Rasyonel kendi-çıkari peşinde koşan bireyler, böylece değişim sürecinde piyasanın uzmanlaşmasına ve genelleşmesine neden olurlar. Bireylerin değişim amaçlı üretim yapmaları, pazar içinde üretimin yapılabilmesi için bir dizi alış ve satışın varlığına neden olur. Bu anlamda, üretici piyasada rekabet koşulları içinde en az maliyette ve piyasanın ihtiyacına göre üretimini örgütler. Üretici bu amaçlarını tam olarak gerçekleştirmek için, yani rekabet koşullarının doğurduğu sosyal olarak gerekli olan oranı yakalamak için sistematik olarak maliyetleri aşağıya çekmeye çalışır ve böylece arada kalan fark yani fazlalığı biriktirmeye yönelir. Bu ise daha gelişmiş teknolojilerin kullanılmasını olanaklı kılarken, aynı zamanda verili işbölümünün daha da gelişmesine ve böylece uzmanlaşmanın artmasına yol açar. Burada A. Smith'in açıkça vurguladığı gibi, sermaye ancak tasarruf ile gerçekleşir. Bu anlamda "ulusların zenginliği, sermaye birikiminden ileri gelir; bu birikim de zengin sınıflardaki para artırma eğilimine bağlıdır" (Smith'ten aktaran Denis, 1973, 216). Böylece sonuçta, R. Brenner'in de vurguladığı gibi, bireysel-rasyonel çıkarlar ekonominin gelişmesine neden olur. Brenner'den özetlemeye çalıştığımız yukarıdaki açıklama biçimlerinden sonra, A. Smith'te kalkınma kavramı daha çok kapitalist ülkelerin kendi iç dinamiğindeki bazı mekanizmalar evrenselleştirilerek bir dizi mantıksal açıklama yapmıştır. Bu sıralama da;

- toplumda yapılan ticaretin miktar ve hızında artış
- bireysel ekonomik aktörlerin kapitalist kural ve stratejilere adapte olması, özellikle değişim için üretim ilkesi,
- üretimin her bir biriminde kapitalist mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi
- her birimde uzmanlaşma, birikim ve yeni buluşlar bulma yönünde bir eğilimin varlığı
- çağdaş ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesini sağlar.

Bu analizlerde dikkat edilecek olursa, kalkınma için temel vurgu, ticaretin varlığı yönündedir (Brenner, 1986). A. Smith'in bugün büyüme olarak tanımladığımız, onun döneminde ilerle-

me olarak tanımladığı bu mekanizma, aynı zamanda bu toplumların diğer toplumlarla ilişkiye girmesinin temellerini hazırlamıştır. A. Smith toplumsal değişmeyi daha farklı biçimde yaşayan toplumlarla, kapitalist toplumlar arasındaki ilişkileri, ticaret yani uluslararası ticaret dolayımında analiz etmiştir. Smith'in bugün oldukça iyi bildiğimiz, sermaye birikim süreci için de uluslararası dış ticaretin *ticarete taraf olan her iki taraf için de yararlı olacağı yönündeki tezi* yani mutlak üstünlük teorisi aracılığıyla kurulmuştur. A. Smith bu ilişkiye kapitalist ülke gerçeğinden bakarak açıklamıştır. Uluslararası ticaret;

- ülke içi pazarın sınırlılığı problemini çözeceğini,
- ekonomide varolan üretim fazlası gibi bir problemde, ürünlerin ülke dışına satılarak çözüleceği ve her iki olanak beraberinde,

- pazarın genişlemesine ve buna paralel olarak da işbölümünün ve uzmanlaşmasının artmasına neden olacağı vurgulanmıştır.

Klasik dönem düşünürlerinden D. Ricardo için belirleyici olanın, toplumdaki farklı sınıfların bölüşümü olduğunu yukarıda detaylı olarak açıklamıştık. Böyle bir çerçeve ise, D. Ricardo'nun teorisindeki bireyler ile A. Smith'in teorisindeki bireylerin farklılaşmasına neden olur. A. Smith, toplumdaki bireylerin bütünsel olarak birbirleriyle uyumlu olan ekonomik etkinliklerinden bahsederken, kapitalizmin daha ileri aşamalarının sorunsalı ile uğraşan D. Ricardo için, ekonomide varolan toprak sahibi sınıflar ile kapitalistler arasında bir dizi çelişki belirleyici değişkendir. "Toprak sahibi nüfusun artmasını ister, bu istek ise Ricardo'ya göre, tarımda daha az üretken olan alanların tarıma açılması ile sonuçlanır. Azalan getiri yasasının varlığında, yeni ve daha az üretken toprakların tarıma açılması ile tarımsal rantlar yükselir ve buğday fiyatı artar. Bu ise sonuçta, ücretlerin artmasına neden olur. Bu iki etki sonuçta, üretken kapitalistin kârının bir kısmının toprak sahibine aktarılması sonucuna neden olur. Bu sonuç, ekonomik gelişmeyi sermaye birikim sürecine bağlayan Ricardo için oldukça önemlidir. Burada kâr oranlarının düşmesi ile ekonomide sermaye birikim süreci krize girer. Böylece Ricardian dünyada, sınırlı tarımsal toprakların

varlığı kalkınma için temel engel olurken, birikimin normal olarak sürebilmesi için bu sınırlılığın aşılması gerekiyor. Sınırlılık nasıl aşılr? Burada D. Ricardo'nun temel önerisi, kapitalist ülkelerin uluslararası ticarete yönelmesi ve böylece ticaret yoluyla ülke için gereken tarımsal ürünlerin ithalatı, ülke içinde kalkınmanın önünü tutan mekanizmanın kırılmasına yardımcı olacaktır. Böylece, kapitalist toplumlarla, diğer toplumlar arasındaki ilişki, kapitalist toplumların gelişme sürecine paralel olarak tarımsal yapılardan doğan ve rantın yükselmesi ile kârların düşmesini önleyen biricik mekanizma, yani kurtarıcı simit olarak analize dahil edilmiştir. D.Ricardo, A. Smith'in dış ticaret için yaptığı olumlama yönündeki vurguyu daha da artırarak eşitsiz donanımaya sahip farklı ülkelerin dış ticarete girişmelerinin her iki ülke için avantajlar doğuracağı açıklaması yani "karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin" doğuşuna neden olmuştur. Özünde bu teorilerin inşa edildiği dönem kapitalizmin kendi dinamiklerini uluslararasılaştırdığı, diğer toplumları etki altına aldığı, kolonileştirdiği döneme denk düşer ve bu yönüyle ülke içi kalkınma amacına yönelik geliştirilen bu açıklamaların diğer toplumlara yansımaları, özünde kapitalist gelişmeyi yaşayan toplumların ihtiyaçları (kolonyalizmin ideolojisi) ile örtüşür.

c- K. Marx; Kapitalist Toplumun Dinamik Analizinden, Batı-dışı Toplamların Statik Analizine

K. Marx'ın az gelişmişlik ya da toplumsal değişmeyi daha az yaşayan toplumlara bakış açısı ve dolayısıyla gelişme yada kalkınma kavramını tanımlaması sorunlu bir alan oluşturuyor. Marx'ın kapitalizmi anlama/açıklama amacı ile geliştirdiği kavramsal araçlar, toplumsal/ekonomik yapıları tanımlama için bu toplumsal yapıları oluşturan temel üretim ilişkilerinden hareket etmesine rağmen, bu kavramsal çerçeveyi Batı dışı toplumları ele alırken kullanmamıştır. Marx'ın genel çalışmalarında görece az bir yer tutan, diğer toplumlara ilişkin açıklamaları yukarıda verdiğimiz iktisatçıların görüşü ile uygunluk gösterdiği gibi, B. Turner'in vurguladığı gibi, Marx'ın bu toplumlarla ilgili analizi klasik <<burjuva>> sosyolojisinden pek farklı değildir

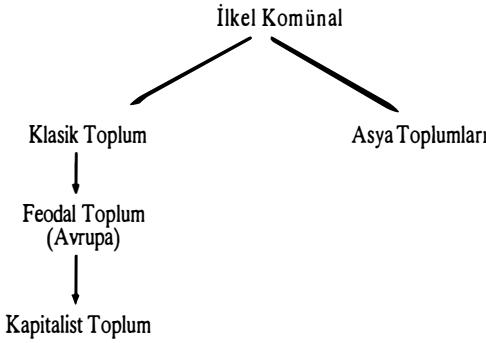
(Turner, 1985, 30) Marx'ın klasik iktisatçılar ve Turner'ın burjuva sosyolojisi olarak adlandırdığı, "gelişme sosyolojisi" ile kapitalist olmayan toplumlar hakkında görüşlerinin kesiştiği en önemli nokta, "bu toplumların toplumsal değişmeyi sağlayacak dinamiklerden yoksun olduğu" yönündeki açıklamalarıdır. Marx ve Engels'in, daha çok gazete yazılarında dile getirdikleri biçimi ile Çin, Hindistan, İrlanda ya da Meksika toplumlarını tanımlamaları için kullandıkları kavramlar, Ricardo ve Mill'in kavramlarıdır. Engels, Meksikalıların "tembel" olduğunu, Marx, Çinlilerin "aptal" olduğunu belirtir. Marx, Hindistan'da İngilizlerin yaptığı yıkımı duyarlı bir şekilde açıklar; "İmdi, bu yüz binlerce çalışkan, zararsız, ataerkil (pederşahi) organizasyonların çözüldüğünü, unsurlarına bölündüğünü, çaresizlik içinde kaldığını ve üyelerinin hem eski uygarlıklarını hem de geleneksel geçim yollarını kaybettiklerini görmek, insani duygularımıza ne kadar dokunursa dokunsun; şunu unutmamak gerekir ki; bu küçük ve şirin topluluklar, zararsız görünüşlerine rağmen Doğu despotizminin sağlam bir temeli olmuşlar ve insan aklını, *kabullenilmiş kuralların kölesi ve batıl inançların uysal bir aleti haline getirdikleri gibi her çeşit yücelikten ve her çeşit tarihi kuvvetten de yoksun bırakarak daracık bir çerçeve içine hapsedmişlerdir. Küçük topraklarına bencil bir şekilde yapışmış olan ve imparatorlukların yıkılışını, tarifi imkansız gaddarlıkları, büyük şehirlerin sakinlerinin toptan öldürülüşünü kulları kıpırdamadan seyreden ve kendilerini görmezlikten gelen her müstevlinin oyuncağı oldukları halde, imparatorlukların yıkılışına, gaddarlıklara ve katliamlara, tabii olaylardan fazla dikkat sarf etmeyen barbarları gözüümüzün önüne getirelim.* Ayrıca şunu da unutmayalım ki, *bu bitkisel, durgun ve rezil hayat; bu pasif yaşayış, öte yandan , ters bir tepkiyle, kör ve vahşi yıkıcı kuvvetlerin boşanmasını sağlıyor ve insan öldürmeyi, Hindistan'da bir dini tören haline getiriyor*" (Marx, 1974, 34, vurgular bana ait).

Marx yukarıda sergilediğimiz görüşlerini, daha sonra Grundrisse'de "Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)" olarak genellemiştir. ATÜT, toplumsal gelişmeyi engelleyen bir dizi değişken doğrultusunda tanımlanmıştır. İçsel yapının durağanlığı

ya da Marx'ın vurgusu ile "içsel bozuklukların" temelinde "özel mülkiyetin" olmaması yatar. "Doğu'da uygarlık düzeyi çok düşük ve topraklar çok geniş olduğu için bu birlikler (Batı'da özel toprak sahiplerinin kurduğu birlikler) kurulamamış ve Devletin merkezileştirici müdahalesini gerektirmiştir" (Marx, 1974, 29). Devletin müdahalesi sonucunda "birey *in fact* (aslında) mülksüzdür; ya da mülk -yani bireyin, emeğin ve yeniden üretimin doğal koşulları ile olan hazır bulduğu ve sahip çıktığı inorganik doğa ile olan, özneliğin nesnel bedeni ile olan ilişkisi- bütünü kucaklayan birliğin bireye belirli bir topluluk aracılığıyla ilettiği bir bağış olarak görünmektedir. Despot, burada bütün sayısız alt toplulukların babası gibi, böylece de tümünün ortak birliğini gerçekleştiren biri olarak görünmektedir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, artı-ürün (ki, emek yoluyla yapılan gerçek mülk edinme sonucu ile belirlenir), bu en üst birliğe aittir. Şu halde, Doğu despotizmi, mülkiyetin yasal olarak bulunmayışına yol açar görünmektedir"(Marx ve Engels, 1976, 16). Toprakların kamusal mülkiyeti, beraberinde özel mülkiyet ve dolayısıyla özel mülk sahiplerinin yokluğuna neden olduğu gibi, Marx'a göre Batı toplumlarında tanımlayıcı öge olan toprak sahibi(bey) ile köylü arasındaki sınıfsal mücadele bu anlamda Asyatik toplumlarda görülemez. Toplumda dinamik bir ilişkinin ve çatışmanın olmaması, bu toplumların durağan bir yapıya hapis olmalarına yol açmıştır. Marx'ın vurgusu bu yönde açıktır; "Hindistan'ın tarihi yoktur aslında; hiç olmasa bildiğimiz bir tarihi yoktur" (Marx, 1974, 38).⁵⁹

⁵⁹ Engels ise Slavlar'la ilgili bir yazısında "Asla kendilerine ait bir tarihi olmayan bu insanlar (Slavlar) yabancıların egemenlikleri altına girdikleri andan itibaren çağdaşlaşmaya başlamışlardır" (Engels'ten aktaran, Larrain, 1991)

Marx'ta Toplamların Tarihseel Gelişiminin İkili Yapısı

Kaynak: R. Peet (1991, 82)

Marx'ın Batı-dışı toplumları ele alışında her ne kadar Doğu toplumları önemli yer tutsa da, Larrain'in vurguladığı gibi ATÜT tanımlanması aslında diğer Batı dışı toplumları da tanımlayacak bir şekilde kullanılmıştır. Burada daha çok Batı düşün geleneğine damgasını vuran ve özellikle Hegel'de belirli bir yere sahip olan "tarihi olan toplumlar" ile "tarihsiz toplumlar" ayrımı egemendir. Marx ile Engels'in ele alış tarzı da bu ayrımı izlemiştir. Bu anlamda Marx ve Engels, kapitalist olmayan toplumları, Avrupa'nın yanlış imajına bağılı olarak ele almışlar ve bu toplumların kendi kendilerinin tarihini yapma yönünde herhangi bir olasılığa analizlerinde yer vermemişlerdir.⁶⁰ Marx'ın tarihsiz toplum olarak tanımladığı Hindistan ile ilgili düşünceleri bu anlamda açıktır; "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getireceği iki iş vardır: Bunlardan biri yıkıcı öteki yapıcıdır:

1. Eski Asyatik toplumun ortadan kaldırılması,
 2. Batı toplumunun maddi temellerinin Asya'da atılması"
- (Marx, 1974, 38).

⁶⁰ Burada Marx'a haksızlık yapmamak, Marx yaşamının son döneminde Rusça öğrenir ve Rusya'nın kapitalizmle olan ilişkisini sorgulamaya yönelir. Bu konuda Marx'ın Rus Narodnik ideologlardan N. K. Mihaylovski'nin bir yazısına karşılık *Oteçestvenniye Zapiski* dergisine yazdığı yazı oldukça anlamlıdır. Bak: Marx ve Engels (1997, 103/101. Mektup)

Bu vurguların yanına Marx'ın baş yapıtı olan *Kapital*'e girişte yazdığı; "Sanayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olan ülkeye ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir" yönündeki analizi konduğunda, Marx'ın Batı-dışı toplumlara yönelik analizinin, gelişme yazınının en önemli özelliği olan evrimci ve doğrusal tarih anlayışı ile buluştuğunu görürüz. Özellikle 1960'lı yıllarda, az gelişmişliği anlamada temel referans noktası olarak ATÜT'ün alınması, kapitalist ilişkilerle dinamik etkileşim içinde olan bu toplumların gerçekçi analizinin yapılmasına engel olmuştur.

Marx'ın kapitalist olmayan toplumları tanımlama biçiminde temel sorun, bu toplumların Batı-toplumlarından farklı olduğu yönündeki vurgusu değil, bu toplumların durağan olduğu ve içsel dinamiklere sahip olmadığı yönündeki vurgudur. Bu yöndeki vurgu, daha sonra da göstereceğimiz gibi gelişme yazınının ve en önemlisi 1970'lerden sonra gelişme yazınına alternatif olarak gelişen neo-liberal mantığın da temelini oluşturur. Diğer yandan durgun olduğu söylenen toplumların daha gelişmesi ve ya uygarlaşması için, kapitalizmin *dışsal müdahalelerine meşruluk sağlar* ve böylece bu bakış açısı sonuçta kapitalizmin yayılmacı eğilimlerini meşru "kılacak bir niteliğe bürünür. Belki de en önemlisi kapitalizmi, Batı deneyiminden elde edilen biçimi ile evrenselleştirilerek, batı dışı toplumların, geri kalmış (barbar) toplumların da zamanla sanayileşecekleri veya kapitalist olacakları vurgusu, tarihi aşılması zorunlu olan bir dizi aşamalar halinde tanımlanmasına neden olur. Bu ise marksist analizin öze ilişkin bir vurgusu, yani insanların kendi yaşam çevrelerini üretmeleri yönündeki açıklamayla çelişir. Marx'ın "öteki" toplumları ya da kapitalist toplumları ele alış biçimi, gelişme yazını açısından oldukça önemli, kendisini önceleyen düşünce biçimi ve kapitalizmin eleştirisi için oldukça gelişmiş araçlar bırakmasına rağmen, Marx (bile) sorun kapitalist olmayan toplumlar olunca, kendi analiz ve kavramlarını kullanmayıp, gelekselleşmiş batı-merkezci ele alışlar üzerinde durması ve Batı'nın gelişmemiş ya da barbar denen toplumları yıkıcı etkisini, olumlaması, gelişme yazını anlamak açısından oldukça önem-

li. Burada Marx'a bir haksızlık olmaması için, onun son dönemlerde özellikle Rus halkçılarının etkisi dolayında, kapitalist olmayan toplumların tarihini tek boyutlu ve determinist bir açıdan ele alma yönündeki ele alış biçiminde farklılıklar gözlemlenmekte. Vera Zasuliç'e yazdığı bir mektupta bu eğilim açıkça gözlemlenebilir; "Demek ki, teorik olarak, Rus "kırsal komünü" temeli olan toprağın ortaklaşa mülkiyet ilkesini tasfiye ederek direnebilir, bu komün, modern toplumun yöneldiği iktisadi sistemin bir *hareket noktası* olabilir; kendi kendini yok etmeye kalkmadan deri değiştirebilir; kapitalist düzenden, sadece olabilecek süresi bakımından toplumun tüm yaşamı içinde hesaba katılmayacak kadar bir kısa ömürlü olan kapitalist düzenden geçmeden kapitalist üretimin insanlığa sağladığı ürünleri ele geçirebilir" (Marx ve Engels, 1976, 243).⁶¹

d- M. Weber: Rasyonelleşme Sürecindeki Toplumlar ve Rasyonelleşemeyen "Öteki" Toplumlar

Kapitalist olmayan toplumların Marx'ın teorik analizlerinde oldukça az yer alması, daha çok gazete yazılarında bu soruna eğilmesine karşılık, sosyoloji ve ekonomide önemli bir yer tutan kurucu düşünürlerden M. Weber'in analizinde "öteki" kavramı, ya da kapitalist olmayan toplumların analizi merkezi bir öneme sahiptir. Weber tarihsel olarak kapitalizmin batıya özgünlüğünü göstermek için *belirli* bir yöntem ve yöntemle bağlı olarak da kavramlar, kategoriler *geliştirmiştir*. Tüm bu çabalarındaki temel yönelim; *kapitalizmin neden Batı- Avrupa'dan köklerini aldığı ve başka bir yerden almadığını göstermek olmuştur*" (Lukacs, 1972, 396). Weber'in Batı-Avrupa kapitalizminin varoluş nedenlerini "tamamen Kıta Avrupa"sına bağlar. Kapitalizmin kıta Avrupa'sına özgü olma nedenlerini gösterirken, kullandığı yöntem sonucunda Batı-Avrupa dışında kalan toplumların ekonomik ve toplumsal yapıları hakkında da bir dizi sonuca varmasına neden olmuştur. Bu sonuçlar ise genelde sosyal bilimlerde, özelde ise iktisat ve sosyolojide günümüze dek gelen bir dizi ele alış biçimi

⁶¹ Marx'ın kapitalist olmayan toplumlara ilişkin analizinde gözlemlenen çelişkili alanlar için bak: Larrain (1990)

minin varlığına yol açmıştır. Weber'i dönemin diğler düşünürlerinden farklı kılan tarafı, onun kapitalizmin doğuşu ve gelişimi hakkında sadece açıklamalar yapması değil, bu açıklamalarını belirli bir yöntem ışığında, etkili bir yöntem ışığında yapmasıdır.

M. Weberin, kapitalizmin Avrupa'da doğuşunun nedenlerini anlamak için geliştirdiği analizinde, belirleyici unsur, kapitalizmin gelişiminin sadece Avrupa'ya özgü olduğu vurgusudur. Bu vurguyu anlamlı hale getirmek için, bu toplumların içsel dinamikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Böylece *kültürel faktörler* önemli değişkenler olarak analizinin merkezine yerleşmiştir. Weber'de *kültürel faktörler*'in, sadece sembolik üretim üzerinde değil, fakat daha önemlisi maddi üretim üzerinde de etkileri vardır. Her ne kadar M. Weber, kapitalizm ile protestanlık ahlakı arasında bağlantılar kurmuşsa da, analizinde basit bir indirgemeciliğe gitmemiştir. Yani maddi yapıların belirleyicisi kültürel yapılardır gibi bir sonuca varmamıştır. M. Weber'in bu tarzda değerlendirilmesi aslında önemli bir problemi içeriyor. Bu problem, M. Weber'i ilk çalışması olan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* dolayında yorumlamakla ilgilidir. Oysa M. Weber daha sonra yetkinleşmiş bir dizi çalışma yapmıştır. Weber bu çalışmalarında, kapitalizmin tarihsel olarak Batı-Avrupa'da gelişmesini sadece kültürel faktörler değil, bir dizi somut değişken dolayında ele alır. Burada Weber'i önemli kılan unsur, gelenekselleşen hali ile kapitalizmi protestan ahlakına bağlı kılmış olması değil, kapitalizmin varoluşu için gerekli koşulların tarihsel olarak Avrupa'ya özgü olduğunu vurgulaması ve bu vurguyu belirli bir yöntem temelinde gerçekleştirmesidir (Collins, 1990).

Weber'in ele alışı, kullandığı yöntem olan anlamacı geleneğe uygun olarak, Marx'ın açıklama tarzından ayrılıyor. Weber'e göre; *toplumsal olanın anlamlı bir yorumu için başlangıç noktası bireyler ve bu bireylerin eylemine verdikleri anlamı anlamaktır*. Bireylerin kendi eylemlerine verdikleri anlamın toplamı olan yaşam biçimi, toplumları birbirinden farklı kılan temel değişkendir. Sorun böyle konunca, kapitalist ya da kapitalist olmayan bir yaşam biçimini anlamanın direkt ve en mantıklı yolu, *bireylerin kendi eylemlerine verdikleri anlamı anlamaktır*. Analizin genel

çerçevesi bu şekilde belirlenince, analizin izleyeceği yol da genel olarak belirlenmekte; kapitalist ya da kapitalist olmayan yaşam biçimini belirleyen ve bireylerin eylemlerinde dile gelen diğer bağımlı değişkenleri açığa çıkarmak/saptamak önem kazanıyor. M. Weber'in temel kaygısı çerçevesinde örgütlenen bu tip bir bakış, doğal olarak onun çalışmalarının da temelini oluşturmuştur. Çalışmalarında Weber, kapitalist yaşam biçimini belirleyen bireysel eylemler ve bu eylemleri yönlendiren kültürel motifleri anlayabilmek için, bir çok ülke örneği ve bu örneklerin karşılaştırmasına yönelmiştir. Bu karşılaştırmanın varlığı beraberinde bir dizi kapitalist yaşam biçimini tanımlayan değişken ile bu yaşam biçimi ile örtüşmeyen değişkenler karşımıza çıkmakta. Karşılaştırma süreci içinde kapitalizmi tanımlayan temel özellik Weber'e göre rasyonalizmdir. "Kişinin kendisi olabilmesi için, özgür olması için, rasyonelleşmeye ihtiyacı vardır ve bu anlamda rasyonelleşme özgürlük alanıdır" (Mommsen, 1991, 158)

Weber'in kapitalizmin gelişimini açıklarken ilk etapta yoğunlaştığı konu Avrupa merkezli ekonomik sistemlerin yani feodalizm ile kapitalizmin temel farklılığını vurgulamak olmuştur. Weber'e göre bu toplumları birbirinden ayıran temel unsur, bu toplumlarda varolan sosyal değerlerin niteliğidir, yani feodalizmde geleneksel sosyal değerler, kapitalizmde ise rasyonel sosyal değerler hakimdir" (Birnbaum, 1953, 128). Rasyonel sosyal değerler sistemi ise, kapitalizmde sadece bir sosyal değerler sistemi olarak değil de, bir sosyal yaşam biçimi olarak ele alınmıştır (Sayer, 1991). Sosyal yaşam biçimi olarak ele alınan kapitalizmin rasyonellik yönündeki eğilimi/ davranış kalıpları, bürokrasi biçimi içinde bir güç haline dönüşmüştür. Rasyonel değerler sistemi ile bireysel amaçların rasyonel dile geliş biçimi olarak üretim organizasyonu ve yönetim organizasyonunda gözlemlenen değişimler, bir yaşam biçiminin örgütleniş biçimi olarak kapitalist toplumların varlığına neden olmuştur. Rasyonelleşme temelinde kendisini çevreleyen ve rasyonel olmayan toplumlardan farklı olduğu belirtilen kapitalist toplumların, bu toplumları dönüştürme potansiyelini de içinde taşıdığı vurgulanmıştır. Gerçekten de M. Weber'in kapitalizmin yayılma dö-

nemi ve belki de daha önemlisi, Almanya'nın dünya üzerinde siyasi ve ekonomik bir güç olarak varlığını gösterdiği dönemde böyle bir çerçeve sunması dikkate değer. Bu analiz biçimi, özellikle 1940'lardan itibaren geliştirilecek olan 'Gelişme Sosyolojisi'nin temel referanslarından biri haline gelmiştir. Bu anlamda Weber'in geliştirdiği yöntem, sadece kapitalizmin Avrupa'ya özgü olduğuna dair bir açıklama biçimi ile noktalanmıyor, tanımladığı rasyonel sosyal değerler sistemi ve bunun örgütlü bir güç olarak diğer sosyal değerler üzerindeki üstünlüğü üzerindeki vurgu, toplumsal değişimi Avrupa'dan daha farklı ya da daha yavaş yaşayan toplumları anlamak içinde bir rehber/yöntem haline gelmiştir.

Weber tüm toplumsal eylemleri değil, sadece anlaşılabilir olan, kültürel motiflere bağlı eylemlerin analizini yaparak, farklı tarihsel kültürel gerçeklikleri tanımlamaya çalışır. Bu tanımlama çabası içinde, nedensel bir sonuca varabilmek için bir dizi ideal tip tanımlamasına geçmiştir. İdeal tip tanımlamaları içinde belirleyici olan temel ayırım, bireylerin eylemlerine verdiği anlamları sınıflandırmaktır. Bu sınıflandırma sonucunda, anlaşılabilir toplumsal eylemleri Weber dört kategori içinde ele alır;

i- Amaca yönelik rasyonel eylem; burada birey amacının ve bu amaca ulaşmak için seçtiği araçların bilincindedir. Para kazanmaya çalışan bir spekülâtörün davranışı bu eylemlilik haline örnek gösterilebilir. Amaca yönelik eylem biçiminde, birey varolan değişkenler içinde dışsal bir müdahale olmaksızın (emir, değer gibi) öznel ihtiyaçlara göre amaçlı rasyonel bir seçim yapar;

ii- Değere yönelik rasyonel eylem; eylemin bir değere yönelik bilinçli olarak yapılmasıdır. Örneğin cesur bir kaptanın gemisiyle birlikte sulara gömülmesi durumu rasyoneldir, çünkü amaca yöneliktir. Birey kendi şeref düşüncesine sadık kaldığı için, rasyonel hareket ediyor. Bu yönüyle, bu tip eylemlilik hali bir gözlem nesnesi olabilir.

iii- Geleneksel eylem; Weber'in özellikle rasyonel amaca yönelik eyleminin tam karşıtı olan, süregelen, alışılmış uygulamalar karşısında gösterilen tepkileri açıklamak için kullandığı cy-

lem biçimidir. Geleneklere ve inançlara yönelik eylemler olarak günlük eylemlerin oluşturulduğu ortama yakın eylemlerdir.

iv- Duygusal eylem; "alışılmış günlük ilgilerin dışındaki bir uyarı ile meydana gelebilir. Duygusal temelli bir eylem, duygusallığın bilinçli bir boşalma olarak ortaya çıkması halinde, bir yüceleştirmedir. Bu tür eylem, genellikle (ama her zaman değil) bir "değer-rasyonelleşmesi yoluyla yapılan bir eylemde veya amaçsal-akılcı bir eylemde veya her ikisinde de ortaya çıkabilir" (Özlem, 1990, 150).

Weber'in temel hareket noktası olan "atomik gözlem birimi" olarak toplumsal eylemler, *eylem tipolojileri*'ni oluşturduktan sonra, tıpkı G. Simmel'in yaptığı gibi, tüm bu bireysel eylemlilik hallerinin toplamı olan ilişkiler bütünü olan *toplumsal oluşumlar* içinde, yeniden yine bu eylem tipolojilerine bağlı olarak tipler yapmaya yönelmiştir. Bu tiplerin, hiç kuşkusuz çalışmamızın temel yönlerinden biri olan Weber'de "öteki" kavramı ile yakından ilgisi vardır.

Weber'de toplumsal ilişki, "insanların kültürel anlamı olan eylemlerinin belirme ortamı veya çevresinde" açığa çıktığı için, her toplumsal ilişki kendi içinde bir bütünün özelliklerini niteler. Bu yönü ile toplumsal ilişkiler, belirli toplumsal oluşumları meydana getirir. Weber burada toplumsal oluşumlar için yukarıda vurguladığımız Tönnies'in ayrımına başvurur. Böylece toplumsal oluşumları, cemiyet (toplum) ve cemaat (topluluk) olarak ayırır. Cemaat "bir defalık bir durum veya ortalama ya da saltık bir tipe (ideal tip) göre, katılanların (aktörlerin) kendilerini öznel olarak (duygusal veya geleneksel biçimde) bağlı hissettikleri bir süreç olarak bir toplumsal ilişkiyi ifade eder. Toplumlaşma ise, toplumsal eylemin rasyonel (değersel-akılcı veya amaçsal-akılcı) motiflere bağlı ilgilere göre seçildiği veya buna benzer motiflere dayandırıldığı süreçlerde oluşan bir toplumsal ilişkidir" (Weber'den aktaran, Özlem, 1990, 164). Weber, böylece geliştirdiği 'eylem tipolojileri' aracılığıyla belirli toplumsal ilişki ve toplumsal oluşum tipolojileri elde etmiştir. Topluluk (cemaat) duygusal ve geleneksel eylemlerle, toplum (cemiyet) ise, değersel-akılcı ve amaçsal-akılcı eylemlerin başat olduğu

oluşumlardır (Özlem, 1990, 165) Weber'in toplumsal eylemleri tanımlayarak oluşturduğu bu tipler, daha sonra diğer toplumları tanımlamaya çalışan düşünürler için temel yöntemsel araçlar olmuştur.

Weber yukarıda verilen yöntemine uygun olarak, kapitalizmin Batı-Avrupa'ya özgü olduğu sonucuna vardığını yukarıda belirtmiştik. Weber oldukça zengin ampirik veri ile bir nevi ansiklopedik nitelikte çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda, Batı-toplumlarını kendine özgü olan mekanizmaları tanımlamaya yönelmiştir. Tüm bu vurgulardan sonra Weber'in yöntemine bağlı ideal tip olarak kapitalizmin kavramlaştırmasına bakabiliriz. Weber'in toplumsal olgunun analizi için geliştirdiği yöntemsel ön gereklere uygun olarak, kapitalizmin farklılaşmasını anlamak için onun 'ampirik araştırma' nesnesi olan toplumsal eyleme yönelip, bireylerle bireylerin eylemlere yükledikleri anlamı anlamaya çalışacaktır.

Weber bu soruya cevap vermek için bir dizi polemige kaynaklık eden kitabı, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışmayı yazmıştır. Kitabın başında, Batı'ya özgü ve yalnızca orada ortaya çıkmış kültür olgularının yine de evrensel anlam ve geçerliliğe sahip bir gelişme çizgisi içinde yer almalarının ne tür bir biraradalığa yol açtığı sorgulanmıştır?" (Weber, 1985, 10). Weber, *Protestan Ahlakı* adlı çalışmasında iki uzun makale ile mesleklerin istatistiksel dökümüne başvurarak, Avrupa'da "protestanların katoliklerden çok daha fazla işe sahip olduklarını ve dolayısıyla daha fazla sermaye biriktirdiklerini, bilimsel ve teknik konularda yüksek eğitim gördüklerini"saptıyor. Fakat bu saptamalarından önce kitabının girişinde, Batı'da görülen kapitalizmin bir yaşam biçimi ve dolayısıyla yaşamın bütün diğer alanlarındaki özellikleri ile zamanındaki diğer toplumlardan nasıl ayrıldığını gösteriyor. Tüm bu ayrılıkların temeli ona göre *protestan ahlakı*'dır. Protestan ahlakı ile gündelik yaşamın örgütlenmesi, sonuçta daha önce dünyanın hiç bir yerinde gözlemlenmeyen bir toplumsal oluşumun varlığına neden olmuştur. Protestan ahlakı ile insanların eylemlilikleri arasındaki ilişkiyi, bireylerin eylemlerine atfettikleri motifler aracılığı açıklamıştır.

Weber'e göre, yaşamın gündelik söylemi ve bireylerin eylemlerini yönlendiren bir dizi motif, aynı zamanda "ekonomik sistemin kurulmasındaki başarıları sağlayan nedenlerden biri ve en önemlisi" olmuştur (Urry ve Keat, 1982, 151). Genel olarak protestan ahlakı olarak adlandırdığı bu motivizasyon, protestanlığın dört eğiliminde de (kalvinizm, methodizm, pietizm ve baptism) görülmesine rağmen, bu motifler daha çok Calvinizmde yoğunlaşmıştır. Fakat Calvinizmin insan eylemlerini örgütlenme biçiminin "mantıksal bir süreç olmaktan çok, Calvin tarafından formüle edilen isteklerinin merkezinden etkilenen psikolojik bir sonuç" olduğu belirtilmiştir (Giddens, 1990,130). Bu Calvinist motivasyon, Katoliklerin münzevi bir yaşam tarzı, Luthercilerin çalışmak yerine kurtuluşu sadakatte gören anlayışları yerine, bu dünyaya ilişkin eylemleri öngören bedensel hazları ve lüksü reddeden bir eylemi öne çıkarıyor. Bu tür bir etik, yukarıda Weber'in seçerek aktardığı günlük söylemle birlikte, iktisadi bir hayat biçiminin varlığına neden oluyordu. Bu yeni kültürel motiflere göre, çok çalışmalı, sermaye biriktirmeli ama sermaye lüks için tüketilmemelidir. Elde edilen servet atıl bırakılmamalı, tanrının sevilen kulu olmak için onun yeniden yatırma aktarmalı ve daha çok çalışmanın yeni şartlarını yaratılmalı. Tüm bu eylemlilik halleri ise, "hızla ekonomik gelişme ve sermaye birikimine neden oluyordu" (Roxborough, 1979, 3).

Weber, yöntemine uygun bir ele alışla önce bireylerin eylemlerine verdikleri anlamı protestan ahlakına bağladıktan sonra, protestan ahlakı ile kapitalizm arasında nedensellik yönünde bir ilişki kurmuştur. Protestan ahlakı ile kapitalizm arasındaki nedensel ilişkiyi belirledikten sonra bir diğer aşama, bu ilişkinin tarihsel olarak sadece belirli bir mekanda geçerli olduğunu göstermek olacaktır. Bu aşamada Weber'in, Batı toplumlarını diğer toplumlardan ayırt etmek için, seçtiği yöntem yine diğer toplumlarda birey ile eylemi arasındaki anlam ilişkilerini/motifleri yorumlamak olacaktır. Weber Batı toplumlarının farklılığını gösterebilmek amacı ile karşılaştırmalı din sosyolojisi olarak adlandırılacak bir disiplinin gelişmesine de öncülük etmiştir.

Weber'in karşılaştırmalı din sosyolojisinde hareket noktası "bazı grupların ekonomik yaşama karşı tutumlarının dinsel an-

layışlarla belirlenebileceğini" göstermektir (Aron, 1986, 573). Weber bu amacından hareketle, dünya dinleri ile toplumsal ortamlar arasındaki ilişkilere ilişkin oldukça zengin bir veri toplamıştır. Bu verilerin merkezinde, dinler ile çalışma anlayışı ve kâr arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Weber için burada önemli olan "bir dinin iktisadi ahlâkını anlamaktır." İktisadi ahlak terimi, dinlerin psikolojik ve pragmatik temellerindeki eylem içgüdüsüne işaret eder" (Weber, 1986, 227).

Örnek olarak Weber, Hindistan'da ekonomik yapı için "engellenmenin özü, daha çok tüm 'sistemin ruhu olan dinsel sistemin' ruhunda yatmaktadır. Sistemin ruhu olan dinsel belirleyiciler " her meslek değiştirmenin, iş tekniklerinde her yeniliğin törensel aşağılanmayla sonuçlanabildiği bir yasalar çerçevesinin kendi içinde ekonomik ve teknik devrimler şöyle dursun, *kapitalizmin ilk tohumlarını yeşertmesine* imkan yoktur" açıklamasını yapar (Weber, 1986, 343). Hinduizm ve Brahmacılığın olumsuz etkileri, bu dinlerin içe dönük anlamlandırma sistemlerine bağlanmıştır. Weber, Çin literatüsü ve Konfüçyüs üzerine yaptığı çalışmalarda aynı sonuca varır; "bütün Batılı felsefeler için esas olan problemleri din felsefesi tanımamıştır. Çinli filozofların en başta da Konfüçyüs'un kategorik düşünce tarzında bu olgu açıkça görülür. Zihinsel araçları, rasyonel savları yerine, bize Kızılderili reislerin ifade araçlarını hatırlatan bir biçimde ve en 'zatenci' bir pratik içinde 'kıssa' düzeyinde kalmıştır....Rasyonel bir araç olarak hitabet....Çin'de yoktur. Böyle bir hitabet formel adaletin bulunmadığı bürokratik patrimonial bir devlette gelişemez" (Weber, 1986, 363). Weber bir diğer yerde ise, Budizm için, "Budizm ise, dünyayı reddeden ve evleri olmadığı için devamlı göç eden, sadakayla geçinip düşünceye dalan keşişler" olarak tanımlar. İslamiyet ise, Weber'in gözünde "dünya fatihi savaşçıların dini ve disiplinli mücahitlerin şövalye örgütüydü" (Weber, 1986, 228). Bu yönüyle İslam ekonomisinde, kazanç elde etmenin, üretim yolları dışında zor ve cebir üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Eldeki servetine ise bu topluluklarda, "üretim devam şartı ve ön basamağı olduğu için değil, iyi yaşamının, iyi giyinmenin aracı olduğu için" işaret edilmiştir. Weber'in

deyimi ile İslam savruk bir tüketim ekonomisidir ve bu yönüyle de kalvinist püriten ahlakın rasyonelliğine uymayan bir yaşam biçimine yol açmıştır.

Weber için bir bütün olarak Hristiyanlık, "yolculuğuna bir gezegenci zanaatkar doktrini olarak başladı. Güçlü dış ve iç gelişmesinin bütün dönemlerinde, belirgin bir biçimde kentli ve herşeyden önce medeni bir din oldu" (Weber, 1986, 229). Medeni bir din olarak Hristiyanlık, kâr anlayışı ile akılcı çalışma disiplini tarihinde ilk defa birleştiren bir dindir. Bu birleşim sonucu ortaya çıkan kapitalizm ise, Batı dışında hiç bir yerde gelişmemiştir.

Weber'in diğer dinler özellikle İslam üzerine ele alışlarında, karşılaştırmalı ideal tip analizi için temellik edecek ve Weber için olmazsa olmaz koşulu içeren eylemi yapan bireyin eylemini anlama yönündeki çabayı, bizzat kendisinin diğer dinleri anlama yönündeki çabasında kullanmadığı B. Turner'in detaylı çalışmasında açıkça gösterilmiştir; "İslam ve Muhammed hakkındaki gözlemleriyle Weber'in kendi felsefi ilkelerini bir kenara bırakan ilk sosyologlardan birisi olduğu ortaya çıkacaktır. Weber bir yandan İslami gelişmeye ilişkin önemli teorik konuların ortaya atılabileceği teşvik edici bir çerçeve sağlamıştır. Diğer yandan ise, uygun bir sosyolojik yaklaşım için kaçınılmaz ilan ettiği yöntembilimsel ve felsefi ilkeleri, pratiğe tutarsız bir biçimde uygulamıştır" (Turner, 1991, 14)

Weber'in dinsel yapıların ekonomik ve maddi ilişkiler üzerindeki bu yorumu daha sonra, batı toplumlarının dışında kalan toplumların neden gelişmediği ya da modernleşemediği sorunsalında merkezi bir yer edinmiştir.

Weber, yukarıda belirttiğimiz daha sonraki çalışmalarında kapitalizmin varoluş koşullarını, üretim temelli ele alışlara kaydırmış ve kapitalizmi "*sermayenin kâr amacına yönelik sürekli olarak rasyonelleşmesi*" olarak tanımlamıştır. *Rasyonel kapitalist girişimcilikle* birlikte,

- özel sermaye hesabı,
- ölçülebilirlik ve,
- muhasebe sisteminin gelişimi, kapitalizmi kendinden önceleyen sistemlerden ayıran en temel özelliklerdir.

Weber kapitalizmi tanımlayan temel değışkenlerden muhasebe sistemi ve ölçülebilirliğin sadece ve sadece Batı-toplum-larına ait bir özellik olduğunu örneklerle göstermeye çalışmıştır (Weber, 1964, 192-194). M. Weber rasyonel hesap sistemi ile birlikte kapitalizmin ekonomik özgünlüğünü altı başlık altında toplamıştır. Bu özellikler;

a- bütün üretim araçlarının özel mülkiyete konu olması gerekiyor. Ayrıca üretim araçları üzerinde kapitalist girişimcinin *denetimi* (kontrolü) sistematikleşmiştir. Üretim araçları, kâr amacı ile etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Üretim araçlarının maksimum etkinliği yakalayabilmesi için ölçülebilirliğe ilişkin kısıtlar gelişmiştir.

b- Emek, talep şartlarına göre özgür bir şekilde hareket etmeye başlamıştır,

c- Ticarete konulan bir dizi irrasyonel kısıtlar kaldırılmıştır.

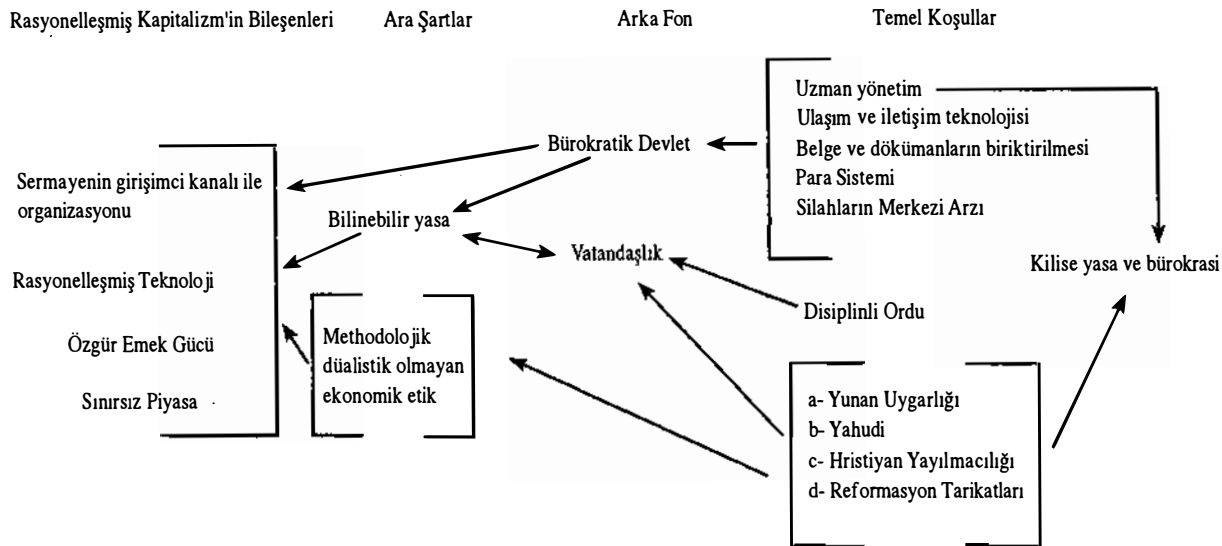
d- Bütün bireyleri içine alan, genel hukuksal çerçeve inşa edilmiştir.

e- Rasyonel teknoloji kullanımı yoğunlaşmıştır.

f- Ekonomik yaşam ticarileşmiştir.

Bu altı ilkenin yanı sıra, M. Weber özellikle siyaset yazınına konu olabilecek iki değışkenden söz ediyor. Bunlardan biri modern anlamda bir devletin ve dolayısıyla profesyonel bir yönetimin gelişmesi ve diğeri ise gündelik yaşamın rasyonel bir etik çerçevesinde örgütlenmesi (Sayer, 1993, 194-95 ve Collins, 1991, 25-27). Tüm bu değışkenler kendi aralarında belirli bir nedensel zincir oluşturuyor. Rasyonel kapitalizm, bu anlamda şekilde gösterildiği gibi, sermayenin ve girişimcinin rasyonel organizasyonu ile rasyonel teknoloji, serbest ticaret ile sınırlanmamış piyasa ve önceden belirli olan hukuksal sistemin ve bunları sarıp sarmalayan bir rasyonel etiğin çerçevesinde örgütlenmiştir. Kapitalizmin bu bütünsel yapısı içinde, bazı özellikler, (tahmin edilebilecek genel yasalar ve dualistik olmayan etik) sistemin ara koşullarını sağlarken, bazıları ise (bürokratik devlet ve vatandaş) geri fonu oluşturur. Bazı dinamikler ise asıl şartlar olarak sistemin işlemlerini sağlıyor. (bak şekil).

Weberyan Analizde Kapitalizmin Nedensel Dinamikleri

Kaynak: (Collins, 1991, 28)

Weber, kapitalizmi tanımlayan temel ilkeleri belirledikten sonra, bu ilkelerin tarım toplumları ve geleneksel olarak tanımlanan toplumlarda bulunmadığını belirtmiştir. Örnek olarak mülkiyet sistemi bu yapılarda daha çok erken Avrupa toplumunda aristokratik bir statü altında ya da batı-dışı toplumlarda sultan ya da bir merkezi birimin elinde (patrimonializm) toplandığı belirtilerek farklılık işaret edilmekte, ya da ticaretin geleneksel denen toplumlarda irrasyonel bir dizi nedenlerden dolayı sınırlandırıldığını ve ticaretin belirli bir kesimin tekeli altında olduğu gösterilerek iki toplumsal yapının farklı olduğu dile getiriliyor. Yine kapitalist olmayan toplumlarda emeğin özgür olmadığı, genellikle emeğin ya köle ya da toprağa bağlı konumunda olduğunu, piyasanın da belirli alanlarla sınırlı olduğu belirtilir. Diğer yandan bu toplumlarda, mevcut olan hukuksal sistemin, patrimonyal ya da büyümlü dinsel kurumların belirleyiciliği altında, belirli kişi ve sınıf ve bölgeye göre belirlendiği vurgulanarak rasyonelliğin gelişmediği ima edilmekte. Özellikle "öteki" toplumları belirli bir genel başlık altında toplayan "patrimonyalizm" tanımlaması, yukarıda sayılan temel kapitalist özelliklerin olmadığı toplumsal yapılar için geliştirilmiştir ve günümüzde artan oranda az gelişmiş ülkelerle ilgili analizlerde kullanılmaya başlanmıştır (Zabludovski, 1989 ve Bratton ve Van de Walee, 1994). Az gelişmiş ekonomik ve politik yapıların belirli hukuksal ve ya ideolojik ilkeler yerine, kişisel ilişkiler dolayında belirlendiği yönündeki klasik Weberyan analiz, yeniden yorumlanmış ve neo-patrimonyalizm olarak tanımlanan yeni bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçevede, az gelişmiş siyasal yapılar ve ekonomik ilişkilerin kişiler arası süregelen olumsuz özelliklerinin kurumsallaştığı ve kurumlar aracılığıyla gerçekleştiği vurgulanmıştır.

M. Weber, kapitalizmi yukarıda verdiğimiz bir dizi özellik aracılığıyla açıklamasıyla, sonuçta gelişmiş, rasyonel toplumlarla bu özelliği taşımayan geleneksel irrasyonel toplum ayrımıyla, değişimi farklı hızda yaşayan toplumları anlamaya yönelik analizlerin merkezine yerleşmiştir. Kapitalizmi Batı-Avrupa toplumlarına özgü kılan nedensel mekanizma, daha soyut ve kav-

ramsal olarak dile geliş biçimi bir zincirleme süreç içinde tanımlanacak olursa, rasyonelleşme ile birlikte Batı-toplumlarının;

a-)düzen

b-) hiyerarşi

c-) uzmanlaşmaya, ve dolayısıyla bu üç değişkenin varlığında farklılaşmayla kapitalizme evrildiklerini söyleyebiliriz. Batı-toplumlarını tanımladığı düşünülen değişkenlerden hareketle, bu iki farklı toplumsal yapı arasında gerçekleşecek ilişki biçiminin ne olacağını açıklamamız da kolay olacaktır. Farklılık, sisteme özgü olan, düzen ve hiyerarşi ile uzmanlık eğilimlerinden dolayı, "öteki" toplumların belirli bir hiyerarşi içine sokulmasıyla sonuçlanır. Bu kapitalizmin "tunç" yasasıdır. Dünyanın rasyonelleşmesi ve farklı olanın düzen içine alınarak yeniden tanımlanması ve *farklılığa* neden olan unsurların ortadan kaldırılması ile sonuçlanır. Burada ilişki belirlenen bir hiyerarşi içinde devam eder. *Rasyonelleşme* aynı zamanda mekansal olarak kapitalist ilişkileri dünya ölçeğinde yayarken, aynı zamanda eşitsiz bir dizi işbölümünün varlığına neden olur. Weber teorik yönelimli açıklamalarını, politik ve pratiğe yönelik açıklamalarında daha açık bir şekilde dile getirmiştir. Weber'e göre rasyonel kapitalizmde, ekonomik gelişmenin sürekli olabilmesi ve güç kazanması için, çok dinamik ve hareketli olması gerekiyor. Ekonomik ve teknolojik gelişmenin sınırlanması, Weber'e göre modern toplumun taşlaşmasına neden olur. Bu taşlaşmanın önüne geçebilmek için, kişisel girişimciliğe dayanan rekabetin desteklenmesi gerekir. Tüm bu vurgulardan sonra kendi sözleri ile "Almanya'nın birleşmesi ile başlayan ve bir ölçüde gençliğin yaramazlığı" olarak adlandırdığı Almanya'nın yayılmacı eğilimlerini, dünya üzerinde bir güç olarak varlığını açığa çıkarmasının normal sonucu olarak karşılıyor. Bu açıklamalar, uluslararası ilişkilerde çatışmanın dinamik bir öge olduğu vurgusu ile birleşmekte. Birinci Dünya Savaşı süresince ise, Almanya'nın bir dünya gücü olarak temel misyonunun Orta Avrupa merkezli kültürünü dünyaya yaymak olduğunu belirtmekte (Weber'den aktaran, Mommsen, 1991, 169). Tüm bu vurgular, We-

ber'in aslında klasik anlamda kapitalizmin bir teorisyeni olmanın çok ötesinde, "geç kapitalizmin" yeni ve irrasyonel mantığının sözcüsü olduğu yönündeki vurguları haklı kılmakta.

Weber'in yöntemi, gelişmekte olan kapitalizmin, yayılma ve gelişmeye bağlı olarak ihtiyaç duyduğu *egemen kültür* söylemi yaratma çabası ile uygunluk gösteriyor. Bu çaba, kendilerinden başka olanı, istedikleri gibi yansıtma ya da öteki üzerinde egemen olma hakkını sağlamaya yöneliktir. "Öteki" kavramı burada, Batı-düşün geleneğinin, kendi merkezli açıklamaları, kendisini açıklama için dışsal bir düşünce ve nesneye olan ihtiyacın varlığında önemlidir. Derrida'nın Batı-düşün geleneği için söz-merkezcil söylemi, Avrupa-merkezci söylem olarak düşünecek olursak, "yaratılan terimlerden birinin öteki üzerinde üstünlüğünü kuran zorba bir hiyerarşi" nin varlığına neden olmuştur. Batı-düşün geleneğinin düşünsel alanda yarattığı bu zorba hiyerarşi, II.Dünya Savaşı sonrasında daha da donanımlı bir biçim almıştır. Toplumsal/ekonomik koşullarda biçimlenen ve birer alt disiplin olarak akademik dünyada yerini alan gelişme sosyolojisi ve kalkınma yazını, azgelişmiş ülkeleri sadece araştırma nesnesi olarak ele almakta kalmayıp, azgelişmiş ülkelerin ekonomik, kültürel ve sosyal yapıları üzerinde çok derin etkilemelerde bulunmuştur. İşte bu etkilemelerin belirlediği ekonomik/sosyal çevre, daha sonra yeni-liberalizmin önlenemeyen yükselişinin de koşullarını hazırlamıştır.

Açıkça görüleceği gibi bu erken dönem kalkınma kavramları, daha çok ekonomik yapının feodal formları ile mücadele ve bu mücadele sürecinde ekonomik değişkenlerin büyümesi ve henüz sistematikleşemeyen kapitalist toplumlarla, kapitalist olmayan toplumların aynı teorik çerçevede bir arada ele alınmasına neden olmuştur. Bugün farklı disiplinlerin kurucuları olarak sınıflandırılan yukarıda özet olarak düşüncelerini sergilediğimiz düşünürlerin, gerçek anlamda sosyal bilimci olduklarını belirtmemiz gerekiyor. Yani bu düşünürler, sosyal olguyu bütünlük içinde analiz etmişlerdir. Dikkat edilirse bu yüzden çalışmamızda genellikle bu düşünürlerden yararlandık. Ama diğer yandan bu düşünürler, kapitalizmin tepeden tırnağa inşa

edildiği dönemin analizine yönelirken, toplumsal değişimi farklı hızlarda yaşayan toplumları da gündemlerine almış ve incelemişlerdir. Ama tüm bu düşünürler, bu toplumlara ilişkin düşüncelerinde batı-merkezci bir yaklaşım sergilemişler. Bu düşünürler için gelişen, ilerleyen Batı-toplumlari ideal tip olarak olumlanırken, bir ölçüde bu olumlamayı yapmak için gelişmediği ve ilkel olduğu düşünülen toplumlara sürekli referans yapılmıştır. Yukarıda kendisinden bahsetmediğimiz bir diğer klasik iktisatçı olan J. B. Say, bu tür analiz için iyi bir örnek teşkil etmekte.

J. B. Say, çağdaşlık üzerinde yükselen "aydınlanmış uluslar" ile "çağdaşlaşmanın en düşük düzeyde olduğu", "yabanî toplumlar" (*ikilik ilkesi*) ayrımını yaptıktan sonra, yabanî toplumları da bireylerin oldukça pasif, zevk düşkünü ve herhangi bir rasyonel düşünce biçimine sahip olmayan bireylerin toplamı uluslar olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan sonra, bütün toplumların *aydınlanmış toplumlar* aşamasına geçmesi (*evrimcilik ilkesi*) gerektiği ve bu geçiş için aydınlanmayı yaşamış Batı toplumlarının/ulusların üzerine büyük vazife/görevler düştüğünü belirtmiştir. Görev, yabanî toplumların çağdaşlaştırılmasıdır (*müdahale ilkesi*) (Larrain, 1989, 24). Say'a göre bu *yabanî toplumların*, aydınlanmış, çağdaş toplumların kalkınması ve gelişmesi için olumsuz etkileri vardır, bu ülkeler Batı toplumları için birer yükür. Bu tür tanımlama, J. Larrain'in belirttiği gibi gerek Ricardo, gerekse diğer erken dönem iktisatçıları için ortak bir paydadır. Klasik dönem düşünürlerini ortak kılan bir diğer görüşü J. Stuart Mill dile getirmiştir; yabanî toplumların kalkınmamasının nedeni, toplumlarda birikim yapmak için güçlü bir isteğin olmamasına ve bu nedenden dolayı bu insanların çok fazla biriktirme amacı/ isteği olmadığı için yeteri kadar çalışılmamasına ve dolayısıyla tasarrufun yetersiz düzeyde kalması gibi bir dizi *içsel nedenlere* bağlanmıştır. Bu açıklama aslında daha sonra bir alt-disiplin olarak *geliştirilecek olan* kalkınma analizlerinin temel değişkenlerini veriyor. Yani analiz birimi olarak *ülkeyi temel almak* ve analizi daha çok ekonomik ya da kültürel değişkenler olarak tamamen ülke içi dinamiklerine bağlamak,

gelişme ya da kalkınma yazının daha sonraki analiz biçiminin de temel belirleyenleri olmuştur.⁶²

Burada hiç değinmediğimiz bir diğer nokta ise, neo klasik ekonomik analizin gelişme ve kalkınma için ne gibi bir bakış açısına sahip olduğudur. Neo-klasik analiz kısa dönem analizlerde yoğunlaştığı için, ve ekonomiyi birey ile tercihinine konu olan mallar arasındaki ilişkiye dayalı olarak tanımladığından, gelişme ve kalkınma gibi uzun döneme ilişkin bir problem üzerinde detaylı analizlere sahip değildir. Buna rağmen neo klasik analizlerde, gelişme kavramını ait bir dizi varsayımın olduğunu belirtmek gerekiyor.

i- Gelişme, neo klasik yazın açısından *derece derece* gerçekleşen süreklilik içeren kümülatif bir süreçtir. Gelişme süreci, ekonomide varolan özellikle fiyat mekanizması sayesinde sürekli denge durumunu koruyan bir süreç olarak tanımlanmıştır (Meier and Baldwin, 1957, 69 71).

ii- Gelişme uyumlu ahenkli (harmonious) bir süreçtir. Gelişme süreci toplumdaki tüm gelir gruplarının kârlı çıktığı bir süreçtir ve bu anlamda gelişme çatışma unsurunun dışında gerçekleşir (Nugent ve Yotopoulos, 1979, 542).⁶³

iii- Neo klasik yazın ekonomik gelişmenin gelecekte yaratacağı etkileri *iyimser* (optimist) bir şekilde ele alır. Gelişmenin etkileri, zaman içinde tüm diğer grupları olumlu açıdan etkiler. Gelişme süreci nihai olarak Pareto optimumuna ulaşmaya olanak sağlar (Meier ve Baldwin, 1957, 75).

iv- Neo klasik ekonomi açısından, gelişmenin bir diğer tanımlanması ise tüketicilerin ve üreticilerin refahlarını en çoklaştırma koşullarının gelişmesi olarak tanımlanmıştır.

Neo klasik yazının ekonomik gelişme için ileri sürdüğü bu özelliklerin yanı sıra, ekonomik gelişmenin aslında değişim ilişkileri ve dolayısıyla piyasanın yönlendirdiği etkinlikler dolayında gerçekleşeceği vurgusu belirleyici olmuştur.

⁶² Klasik iktisatçıların "öteki" kavramını ele alırları için daha detaylı bilgi için, J. Larrain (1989)'a bakılabilir. Yukarıdaki açıklamalar bu kaynağın oldukça sınırlı bir özetidir.

⁶³ Bu özelliğin detaylı açıklanması için bak: Meier ve Baldwin (1957,71-75).

Neo klasik yazının ekonomik gelişme analizi, bizim yukarıda genel çerçevesini vermeye çalıştığımız insan-doğa, insan-insan ilişkisini göz ardı ettiği için, buraya kadar tanımladığımız toplumsal ilişkiler dolayında ekonomik olanın ve dolayısıyla ekonomik gelişmenin anlaşılmasını zorlaştıran bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamamız gerekiyor.⁶⁴

Buraya kadar genel çerçevesini vermeye çalıştığımız sosyal bilimciler, kapitalist ilişkilerle daha geç karşılaşan toplumlar hakkında bir dizi açıklama getirmişse de, bu açıklamalar *sistematik olmamış* ve bir *disiplin* haline gelmemiştir. Azgelişmiş denenen toplumların, bir disiplinin araştırma nesnesi haline gelişii II:Dünya Savaşı sonrası gerçekleşmiştir. Kapitalist dünya ekonomisinin ulaştığı yeni aşamada;

i- özellikle üretimin büyük çaplara varması ve buna bağlı olarak sermayenin uluslararasılaşması yönündeki ihtiyaç,

ii- II. Dünya Savaş sonrasında, bir dizi azgelişmiş ülkenin bağımsızlığa kavuşması,

iii- Sovyetler Birliği ile Amerika arasında dolayısıyla kapitalist ekonomilerle sosyalist ekonomiler arasında açığa çıkan soğuk savaş,

iv- Amerika'nın dünya ekonomisi üzerinde egemenlik kurması gibi bir dizi değişken, kapitalist ilişkilerin etkilediği toplumsal yapıların, yeniden tanımlanması yönünde bir ihtiyacı açığa çıkarmıştır. Bu da sonuçta gelişme yazını diyebileceğimiz bir dizi *alt-disiplinin* - gelişme iktisadı, gelişme sosyolojisi, politik-gelişme- varlığına neden olmuştur.

Gelişme yazını, yukarıda belirttiğimiz gibi azgelişmiş ülkeleri, kendisine araştırma nesnesi olarak seçmiştir ve burada kullanılan *gelişme* ya da *kalkınma* kavramları, artık yukarıda verdiğimiz ekonomik gelişme kavramından tamamen farklı bir anlamda kullanılmıştır. Yukarıda genel olarak verdiğimiz ekonomik gelişme kavramı, ekonomik ilişkilerde meydana gelecek derece ölçeğinde bir değişimi içermesine rağmen, gelişme ekonomisinde kullanılan anlamında gelişme, tüm toplumsal yapı-

⁶⁴ Neo klasik ekonominin gelişme kavramı üzerine yapılan oldukça yetkin bir eleştiri için bak: J. B. Nugent ve P. A. Yotopoulos (1979)

nın kapitalist ilişkilere ya da modernleşmeye yönelik değişimini tanımlamakta.⁶⁵

Buraya kadar geliştirdiğimiz toplumsal yapı ve toplumsal değişme analizi az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumları anlamak için bir dizi olanağı içinde taşımakta. Az gelişmişlik ya da gelişmemişlik sorunu, biz az gelişmiş ya da gelişmemiş diye tanımlanan toplum insanları için sadece bilgilenme ya da öğrenme anlamına gelmez. Gelişmemişlikle ilgili her düşünce ve tavır alış, bizi yani gelişmemiş olarak tanımlanan bizi tanımlamakta, tarihsel süreçlerimizi biçimlendirip, günlük yaşantımıza, duygularımıza alışkanlıklarımıza, beklentilerimize karışmakta. Biz bu düşüncelerin araştırma nesnesi olmaktadır. Günlük birlik yaşantımızda, her davranışımızda örtük de olsa gelişkin insan ya da çağdaş insan olma kaygısı yatmakta. Bu kaygı bize ikinci bir dil bilmeyi, daha çok tüketmeyi, daha rasyonel olmayı, kârlılık koşullarını tüketme gibi birçok tavır almanın gerekli ya da gereksizliğini göstermekte. Yaşantımızın her alanına giren gelişme, bu anlamda gerek tarihsel bir süreç, gerekse düşünsel bir süreç olarak ele alınarak yeniden tanımlanmayı gerekli kılıyor ki, bu tanımlama aynı zamanda kimliklerimizin de yeniden oluşması anlamına gelecektir. Kendimize ait olan bu bilgilenme biçiminin yaşamsal önemi göz önüne alındığında, bilgilenme sürecinde daha donanımlı olmamız gerekiyor. Yukarıdaki çaba bir anlamda bu donanımı sağlama yönünde atılacak bir ilk adım olarak düşünölmeli.

⁶⁵ Gelişme, ilerleme, modernleşme gibi kavramların detaylı ele alınışı için bak: F. Ercan (1996).

SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN!

Söylencedeki İplik

ARİADNE'NİN, labirentine dalsın, merkezine varsın ve boğa başlı adamı veya Dantelin istediği gibi insan başlı boğayı bulsun ve onun canını alsın ve sonunda yiğitliğini kanıtladıktan sonra taş ilmekleri çözerek yanına, aşkına geri dönsün diye, Theseus'un eline (öteki eli kılıç tutuyordu) iliştiirdiği iplik.

Olaylar böyle geçti. Theseus labirentin öte yanındaki öteki labirentin, zaman labirentinin açıldığını ve belirli bir yerinde Medeia'nın bulunduğunu bilemezdi. İplik kayboldu; labirent de kayboldu. Şimdi, bizi bir labirentin mi, gizli bir kozmosun mu, yoksa tehlikeli bir kaosun mu çevrelediğini bile bilmiyoruz. Bizim hoş görevimiz, bir labirentin ve bir ipliğin varolduğunu düşlemektir. Asla ipliği ele geçiremeyeceğiz; günün birinde bulmamız ve bir inanç eyleminde, bir ezgide, bir düşte, felsefe denen sözcüklerde veya basit mutlulukta yitirmemiz olası".

J. L. Borges, *Gölgeye Övgü*

Borges *Mutlak Bilim Üzerine*'nin girişinde kullandığımız metinde sosyal gerçekliğin bilgisine ulaşmanın kendisinin bilgiyi nasıl tahrip ettiğini göstermeye çalışıyordu/ya da en azından ben metni bu tarzda yorumladım. *Söylencedeki İplik* adlı öyküsünde ise, bir şeylerin karmaşık hale geldiği ve bir şeylerin (ipin) kaybolduğunu söylese bile; "*Bizim hoş görevimiz, bir labirentin ve bir ipliğin varolduğunu düşlemektir*" yönünde bir açıklamada da bulunuyor. Bu çalışmada, "sosyal bilimlerin açılması için," sosyal bilimlere ilk adım atan birisinin (ARİADNE) sosyal gerçekliği oluşturan zengin dinamiklerin hem farkına varması (labirente girmesi), hem de sosyal gerçekliğin zengin değişkenleri içinde kaybolmaması (Theseus'un ARİADNE'nin eline ip vermesi) için bir çerçeve sunulmaya çalışıldı. Buraya kadar geliştirmeye çalıştığımız çerçeve, dikkat edileceği gibi sınırlı bir disiplinin tanımladığı gerçekliğin epey ötesine bizleri taşıdı. Sosyal bilimlerin disiplinler mantığı, sosyal bilimciyi belirli bir alana hapsedip, sosyal gerçekliğin zenginliğinden mah-

rum kalmasına neden oluyor. Oysa henüz eğitiminin ilk aşamasında bulunan sosyal bilimci, sosyal gerçekliğin o büyümlü zenginliğini ve çoğul dinamiklerini görmek zorunda. Somutun zenginliği ile buluşulduğu ölçüde, düşünsel süreçlerin temel belirleyicileri olan soyut yapı ve kavramlaştırmalar zenginleşir.

Sosyal gerçekliği bir labirent olarak tanımlayacak olursak, bu labirent hakkında edineceğimiz en anlamlı bilgi, labirentin kendi içinde sürekli farklılaşan dehlizleri, açmazları olduğunu kabul etmek olacaktır. Bu söylenenler kesinlikle bilinmezci bir bakışın ürünü değil, tam tersine bilme biçiminin özgürleşmesi sonucunda, labirentin dehlizleri içinde özgürce hareket etme yeteneği kazanma anlamına geliyor. Elimizi kolumuzu, düşünsel yeteneklerimizi bağlayan disiplinlerin sınırlandırılmış yapısına karşılık, ele alınan sosyal gerçekliği ilişki içinde olduğu diğer değişkenlerle bağlantısını kurarak analiz etmek için geliştirilen bir çerçeve, bizi içine alan/hapseden çitlerden kurtaracaktır. Burada vurgulanan disiplinler arası işbirliğine gitmek değil, amaçlanan verili disiplinlerin ötesine yani sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olan sosyal ilişkilerin tanımladığı gerçekliğe ulaşmaktır. Bütünlüklü ve ilişkisel bir dünya/ontoloji karşısında bilgiye ulaşma biçimi de bütünlüklü ve ilişkisel olmak zorunda. Tüm bu vurgulardan sonra söylenecek son söz, sosyal analizde pek fazla tartışılmayan ve daha çok kanılar üzerine inşa edilen disiplinler mantığının kesinlikle eleştirel bir süzgeçten geçirilmesinin zorunlu olduğudur. G. Bachelard ne demişti; "Tartışılmamış kanılar, zihnin gidimli çabayla derlemek durumunda olduğu yasal aydınlıkları bulandıran asalak ışıklardır. Her kişi kendinde bu tartışılmamış kanıları yıkmaya yönelmelidir" (Bachelard, 1988,16).

OSMANLI TOPLUMUNDA KIRSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME*

1- C. L. Strauss *Yaban Düşünce* adlı çalışmasının bir yerinde, "tarih hiçbir zaman tarih değildir, birileri-için tarihtir," derken, tarihçinin tarihsel olgularla olan ilişkisini güzel bir şekilde vurgular. Carr ise, tarihsel olguları "uçsuz bucaksız ve hatta bazen sınırsız bir okyanusta dolaşan balıklara" benzetir. Tarihçinin ne yakalayacağı "avlanmak için okyanusun neresine gideceğine ve hangi oltayı seçeceğine bağlıdır" (Carr, 1987, 33). Çalışma alanımız kırsal yapı ve bu yapının değişimi olduğuna göre, çalışmayı ilgilendiren tarihsel olgular köylülerle ilgili, bir anlamda onların oluşturduğu olgular bütünü olmalı. Oysa, tarihsel süreç ortaçağ ve ilgi alanı köylüler olduğunda karşımıza F. Braudel'in belirttiği, "daha önceki Ortaçağ tarihçileri kırsal cemaatleri tanıyamamıştır. Çünkü ellerine geçen belgeleri işlemeyi ve bunların hukuki yapısı içinde kalmayı yeğlemişlerdir. Oysa tarihin sessiz yapıcı unsurları olan halk belge bırakmaz," sorunu çıkmakta. (Braudel'den aktaran Kılıçbay, 1986, 108) Aynı soruna İ. Hüsrev'in bakışı da hemen hemen aynıdır, "Osmanlı tarihine ait sorunların cevaplarını bulmak için Osmanlı müverrihlerine başvuramayız, çünkü onların bize tarih ismi altında dinlettikleri şey bir teracimi ahvalî Ali Osman'dır." (Hüsrev, 1934, 152)

Osmanlı toplumu üzerine yapılan çalışmaların⁴ çoğunluğu için yukarıda belirttiğimiz iki temel sorunun var olduğunu ve bu temel sorunları gözardı eden çalışmalarda "olgusal olmadan öte, bir dizi kabul edilmiş yargıların" baskın geldiğini vurgulamamız gerekiyor. Burada öncelikle bu yargılar ile tarihsel olguları karşılaştıracğıız.

* Makale ilk olarak M. Ü. İkt. İd. Fakültesi Dergisi Mübeccel B. Kıray'a Armağan Özel sayısında (cilt VII, sayı 1-2) yayınlanmıştır.

2- Son yıllarda Osmanlı toplumu üzerine yapılan çalışmalar çok farklı kesim ve disiplinlere ait olmasına karşın, Osmanlı toplum yapısının temel özelliklerini tanımlamada birleşiyorlar. Bu özellikleri kısaca belirtecek olursak:

- i- Osmanlı toplumunun diğer toplumlardan farklı olduğu,
- ii- Merkezi siyasal iktidarın tüm toplumsal yapı üzerinde etkili olduğu,
- iii- Toplumda üretici kesim olan reaya ile devlet arasında aracı kurumlar olmadığı,
- iv- Toprakta mülkiyet hakkının tamamen sultana ait olduğu yönündedir.

Yukarıda belirtilen varsayımların doğal sonucu ise Osmanlı toplumunun içsel olarak toplumsal değişimi içermediği, durağan bir toplum olarak tanımlanabileceği şeklinde olmuştur.

Osmanlı toplumunun kendine özgü olduğuna dair vurgu, özellikle meslekten tarihçilerden gelmektedir. Barkan, "Bir tarihçi için tesbiti bilhassa lazım gelen nokta, bir içtimiyatçı gibi umumi ve bir kaç dereceli tecridlerle ulaşılabilecek müşahadelere değil, umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerinin zamana ve yere ait hususiyetlerin muayyen tarihi şartlarının tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir," der. Barkan, Osmanlı toplumunun "tarihi zaruretler ve kuvvetle merkeziyetçi bir devlet idaresinin meydana çıkması gibi çok hususi şartlar içinde kendisine mahsus çehresiyle teşekkül ve inkişaf etmiş olan bir toplum" olduğunu belirtmiştir (Barkan, 1980, 874). İkinci ve üçüncü özellik için, "Sosyal ve ekonomik hayatın devlet eliyle organizasyonu, muhtelif sınıfların sosyal gelirden hissesinin tayini ve nihayet devletin arazi siyasetinin tatbiki gibi hayati meseleler mevzubahis olduğu zaman, vergilere, toprağın mülkiyet ve tasarruf şeklindeki hususiyetlere ait neşredilecek kanunların haiz olduğu ehemmiyet ve müessiriyet hiç şüphe yok ki, imparatorluk nizamında olduğu kadar hiçbir yerde nazarı dikkati celbetmemektedir" der (Barkan, 1980, 725). Barkan'ın çalışmalarında vardığı sonuçları, diğer tarihçilerimizin, Akdağ (1979-1975) ve İnalçık'ın (1954- 58) çalışmalarında da görebiliriz.

Osmanlı toplumunun toplumsal yapısını anlamada Weber'in çalışmaları belirleyici bir konumdadır (Turner, 1984). Weber'in, Avrupa kapitalizminin doğuşunu bir dizi kültürler arası karşılaştırmalar bağlamında açıklama çabasından kaynaklanan prebendalizm tanımlanması, bu toplumlarda "merkez güçlüdür ve toprak sahipleri, köylüye ve bölgeye hiçbir özgül ve yönetsel bağlantısı olmayan sözleşmeli memurlardır" (Wallerstein'den aktaran Turner, 1984, 75) şeklindedir. Weber, prebendalizme temel olacak özellikleri "İslam ahlâk felsefesi" ile "patrimonyal despotlar" olarak göstermektedir. Marx'ın "Asya halklarının istikrarlılığı" konusundaki düşüncelerinde haklı olduğunu vurgulayan Weber, (1986, 342) "İslamcı halk felsefesinin ticari ve tefeci sermayenin ussallaşmasını engellediğini" bu yüzden, bu toplumların "istikrarlı" toplumlar olduğunu belirtir (Weber, 1986)/(Turner, 1984). Şerif Mardin'in Osmanlı toplumu üzerine yaptığı çalışmalar Weberyen kuramsal yapı için iyi bir örnektir. Mardin'e göre, "Türk toplum tarihi üzerine yakın zamanlarda yapılan çalışmalar göstermiştir ki, Batı'da Ortaçağ toplumunu ayırt eden patrimonyalizm ve feodalizm ilkelerinden Türkiye'de ağır basan ilke patrimonyalizm olmuştur. Daha ileri giderek kuruluşundan az sonra patrimonyal bürokrasi çizgilerinin Osmanlı Devleti'nin en ayırtedici yönü olarak belirlediğini" belirtir. (Mardin, 1983b, 79). Osmanlı devleti, "hem Machiavelli hem de Montesquieu'nun Doğu istibdadı ile Batı feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getiriyor diye gördükleri ara tabakalardan yoksundu. Hegel'in 'medeni toplum' diye adlandırdığı o temel yapı unsurundan, merkez hükümetinde bağımsız olarak işleyebilen ve mülkiyet haklarına dayanan, toplum bölümü burada görünmüyordu" (Mardin, 1983, 79). Weberyen temeller üzerinde Osmanlı toplumu üzerine çalışma yapan Mardin, görülebileceği gibi tarihçilerle aynı sonuçlara varmıştır.

1960'lı yıllarda Weberci ele alışı dışında, yani değerlerdeki farklılıklar değil, alt yapının yani tabiatı işleme tarzı ve böylece elde edilen artık- ürünün kontrol şeklinin temelde farklı olmasının sebep olduğu üstünde durulmaktadır. "Doğu Despotluğu" ve "Asya Tipi Üretim Tarzı" diye bilinen izahlar etkin olmaya

başlamıştır (Kıray, 1999a, 117-135). Asya tipi üretim tarzı, Marks'ın ikinci derecede işlediği ve Asya toplumlarını ekonomik yapılar vasıtasıyla tanımladığı çalışmalardır. Marks'a göre "Doğu'da uygarlık düzeyi çok düşük ve topraklar çok geniş olduğu için bu çeşit birlikler kurulamamış ve Devletin merkezileştirici müdahalelerini gerekli kılmıştır" (Marks, 1974, 29). Bir mektubunda ise Engels, "Gerçekten de büyük toprak mülkiyetinin mevcut olmayışı, bütün Doğu'nun siyasi tarihinin olduğu gibi, dini tarihinin de anahtarıdır" diye Doğuyu tanımlar (Engels, 1975, 75). Marks'ın, Hindistan köylülerini anlatırken kullandığı dil, "İmdi bu yüzbinlerce çalışan zararsız, ataerkil (pederşahi) organizasyonların çözüldüğünü (İngiliz emperyalizminin yıkıcı etkileri altında) görmek, insani duygularımıza ne kadar dokunursa dokunsun, şunu unutmamamız gerekir ki, bu küçük ve şirin topluluklar, zararsız görünüşlerine rağmen Doğu despotizminin sağlam bir temeli olmuşlar... bu bitkisel, durgun ve rezil hayat; bu pasif yaşayış"- şeklinde olmuştur (Marks, 1973, 33). Asya tipi gelişme sorunu bir dizi içsel, yapısal bozukluğa dayanmaktadır, kendisine yeterli köy toplulukları devletin gerçek toprak sahibi olarak egemenliği, sınıfların yokluğu, toplumsal yapının hanedanların ele geçirilmesiyle ortaya çıkan değişimleri emebilme yeteneği" bu toplumları içsel dinamiklerden yoksun, değişmesi yabancı toplumlar olarak nitelemesine neden olmuştur (Turner, 1984, 31).

ATÜT'çü kuramsal yapıya uygun çalışmalara öncülük eden ilk çalışma S. Divitçioğlu'na aittir. Divitçioğlu'na göre Osmanlı toplumunda "toprakların rekabesi devlete aittir." "Osmanlı toplumunda reyanın toprağı tasarruf etme ve kullanma hakkı, onu hür köylü statüsüne sokmaktadır. "Tüm bu özelliklerin sonucu olarak da "köy ekonomilerinin içinde yaratılan toprak rantının devlet tarafından gaspedilmesi" kırsal alanda bir içe kapanma ve durgunluğa neden olmaktadır (Divitçioğlu, 1981) ATÜT kavramı ile Osmanlı toplumunu çözümlemeye çalışan Keyder'in çalışmalarında, devlet "sistemin hakim ögesidir", "Hüküm sürdüğü toprakların en uç noktalarına kadar bürokrasi şebekesi vasıtasıyla ulaşıp, vergi toplar." Güçlü devletin varlığı,

görelî olarak özel mülkiyetin eksikliği ile belirginleşen" bir sistem vardır (1983, 67). Bu sistemde devlete karşı hareketler üzerinde sıkı denetimin varlığı, toplumda "bir sınıf oluşamaz, nüfusun geri kalanı, tek bir halk sınıfının" oluşmasına neden olmuştur. (Keyder, 1989, 13). Keyder için köylü, "bağımsızlık konumunu sürdürürken" her yıl belli oranda vergiyi devlet, politik otorite yetkisi verdiği "memurları" eliyle doğrudan doğruya topluyordu (Keyder, 1989, 13). Keyder kırsal alanda durgunluğa devletin, "ebedî nizamı sürdürebilmek için tarımsal birikimi önleme" yönündeki çabalarının neden olduğunu belirtmiştir. (Keyder, 1983c, 119)

Buraya kadar vermeye çalıştığımız çalışmalarda; Osmanlı toplumu ve dolayısıyla kırsal yapı "hep aynı sıfatlar" ve "imgelerle betimlenir", metin tekrar tekrar üretilir (Parla, 1985, 12). Metnin içeriği ise; "Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem, Doğu ile Batı tarihçiliğinin özde bir ikilikten, bu karşıtlıktan kaynaklanan" özelliklerden tanımlanmakta. Bu karşıtlıkların temelinde "Batının değişme ve gelişme temelîne oturuşan, dinamik akılcı demokratik özü karşısında. Doğu bu ayrıcalıklardan yoksun, değişmeyen, benliğini oluşturmıyan, durağan ve akıldışı, otoriter bir öze sahip" olan bu metinde, "Doğu sanki hiç değişmemiş gibi yansıtılır." Bunun nedeni ise Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir" (Parla, 1985, 12).

3- Osmanlı toplumunda kırsal yapıyı tanımlayıp tarihsel süreç içinde değişen yönlerini verebilmemiz için, öncelikle tarihsel olguların içerdiği gibi hukuksal yaklaşımdan kurtulmamız gerekiyor. Olguları olduğu gibi ele alacak olursak, Osmanlı toplumunu "bizzat Osmanlı"ların öngördükleri veya görmek istedikleri biçimde ele almış ve yorumlamış oluruz. (Timur, 1979, 219). Uçsuz bucaksız denilen tarihsel olguların, gerek sonsuz denilebilecek çokluğundan gerekse içerdikleri hukuksal boyuttan kurtulmamız için, toplumu oluşturan temel özelliklerin belirlenebileceği kavramsal araçlar kullanmamız gerekir. Kav-

ramsal araçlar demeti, bizi yukarıda vurguladığımız "hukuksal boyut" ile "olgular yığınının" kurtaracaktır.

Her toplum, kendisini oluşturan insan grupları ve bunların üzerinde ilişki halinde bulunduğu doğadan oluşur. Diğer bir deyimle, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin tümü birden toplumun temel özelliklerini belirler. Bu anlamda "her toplumda; nüfus, teknoloji, bu teknoloji ile işlenebilen kaynaklar ve bunların doğurduğu toplumsal örgütlenme görece bir denge içindedir" (Kıray, 1982, 119/1999a). Daha işlevsel olarak, bu tanımlamayı açacak olursak, bir toplumun yapısal özellikleri şu dört yönü ile belirlenebilir.

- i- Kullanılan doğal kaynaklar,
 - ii- İnsanların doğa ile kurdukları, ilişkide kullanılan teknoloji,
 - iii- Artı-ürünü aktarma biçimleri,
 - iv- Artı-ürün üzerinde kurulan denetim biçimleri
- (Kıray, 1999a, 167-201).

Toplumlar, insan-insan ve insan-doğa ilişkileri yönünde "hiçbir zaman durağan değildirler." Değişmenin, içsel ve dışsal dinamikleri vardır, ama mutlaka içsel olsun, dışsal olsun toplumlar değişirler. Toplumlar değişirken de öyle bölük pörçük değişmezler, bütünsel bir değişme gösterirler" (Kıray, 1999a). Değişime ait içsel unsurlar ise, yapının temel unsurları olan, aletler, işbölümü, denetleyenlerde meydana gelen değişmelerden oluşur.

4- Osmanlı kırsal yapısına ait tarihsel olayları, yukarıdaki değişkenler doğrultusunda, sosyolojinin sentezci yönetimi ile ele alacak olursak, öncelikle, "kırsal dönem"i tanımlanması gerekir. Kırsal dönem, kırsal yapının temel özelliklerini belirledikten sonra toplumsal değişimin içsel ve dışsal dinamiklerini verebiliriz.

a- Osmanlı Toplumunda Kullanılan Doğal Kaynaklar:

Braudel'in sözleri ile, ele aldığımız dönem boyunca, "toprak en büyük hırs ve tamah kaynağı olmaya devam etmektedir. Akdeniz'de ve Akdeniz dışındaki bütün kırlar, rantların, cencos'un borçların, kiraların, ödentilerin boyunduruğundadır" (Braudel,

1989. 285). Toprak ve köylü Osmanlı toplumunda da temel üretken birimlerdir. Kırsal alanda yaşayan, ilk mahsulü çıkaran ve onu topluma sunan reaya olduğu için, padişah tarafından "nimeti temin eden efendi" şeklinde tanımlanmıştır. Gerçekten de "tüm devlet gelirlerinin yüzde doksan sekizini tarım kesiminde çalışan reaya sağlıyordu" (Werner, 1986, 221). Osmanlı kırsal yapısında en yaygın üretim birimi "raiyet çiftlikleriydi" (Barkan, 1980, 239). Reaya çiftlikleri miri toprak rejiminin kuralları doğrultusunda, arazilerin büyük bölümünü, bir köylü işletmesine yetecek kadar büyüklükte olmak üzere, her yerin şartlarına göre hesaplanarak bir takım parçalara (âlâ yerden 60-80, orta halli yerden 80-100 ve edna yerden 100-150 dönüm) bölünür ve bu çiftlikler reaya bırakılırdı. Çiftliklerin korunması, Osmanlı toplumunda farklı kesimlerin temel isteğiydi. Çeşitli kanunnamelere bu konuda hükümler konmuştur"(...) "Çiftlik olsun baştıne olsun bazı tarlalar ahara verilmeyüp yerli yerinden naksolunmaya, kanuna muhaliftir. Çiftlik ve baştıne paralanıp bozulması katiyyen caiz değildir" (Barkan, 1980d, 310). Toplumda kullanılan alet ve tekniklerin niteliği, bir çift öküzle sahip ortalama bir hanenin işleyebileceği toprak büyüklüğünün de görece düşük olması gözönüne alınacak olursa, Osmanlı toplumunda temel üretim biriminin, üretici küçük köylü ailesi ile işlediği tarımsal arazi olduğunu söylebiliriz. Osmanlı kırsal yapısını bir "küçük köylü denizi" olarak görebiliriz.

b- İnsanların Doğa ile İlişkide Kullandıkları Teknoloji:

Sanayi öncesi toplumlarında, insanların doğa ile ilişkilerinin temeli toprak, dolayısıyla ekonominin temel sektörü, tarımdır. Asli üretim aracı topraklar, ikincil üretim araçları olan koşum hayvanı ve takımları ile küçük tarımsal aletlerden oluşuyor. Üretim faaliyetlerinde , insani olsun, hayvani olsun organik enerji başrolü oynuyordu (Childe, 1982). Osmanlı toplumunu, bu yönüyle diğer sanayi öncesi toplumları gibi organik enerji ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının istikrarlı sosyal örgütlenmesi" olarak tanımlayabiliriz (Kıray, 1999a). Osmanlı toplumunda reayanın doğa ile ilişkisinde kullandığı teknolojinin, saban ve öküzle, diğer basit araçlardan oluştuğu farklı disiplinler-

den araştırmacıların kabul ettiği bir gerçektir (Nalbantoğlu, 1975). Özellikle "karasaban" bu dönemin en önemli aracıdır. İ. Hüsrev, Türkiye’de "karasaban"ın en çok tutulan üretim aracı olduğunu belirtir ve 1927 yılında dahi "her köylü ailesine" ancak 0,67 karasaban düştüğünü belirtir (Hüsrev 1934, 42). Karasaban, döven, tırmık gibi aletler ise kırsal toplumun kendi içinde üretiliyor. Reayanın kendi ürettiği üretim araçları ile doğayı işleme tarzı arasındaki ilişki aynı zamanda toplumdaki diğer temel ilişki biçimlerini de belirlemiştir (Kıray, 1999a).

c- Reayanın Denetlenmesi ve Mülkiyet İlişkileri:

Osmanlı toplumunda, siyasal iktidarın bir imparatorluk olarak varoluşu, bir yandan imparatorluğun kendi sınırları içindeki unsurları stabilize etme zorunluluğunu doğururken, diğer yandan ulaştırma ve haberleşme teknolojisine bağlı olarak, hükümdarın ve dar çerçevesinin her şeyi tek başına bir merkezden yönetmesini imkânsız kılıyor (Ortaylı, 1927, 72). Bu iki farklı gerçeklik, bir yandan imparatorluğa ait "güçlülük" söylemi ve hukuk dili yaratırken, diğer yandan, "toprak ve iklim farklılığını, hasat ile tüketim arasındaki farklılığa bağlı olarak" çıkacak sorunları önlemek için tarımsal artı-ürünü bir merkeze toplamak, yeniden dağıtma yönünde bir kurumlaşmayı gerekli kılmıştır (Polanyi, 1987, 286).

Osmanlı toplumu, içinde yaşadığı bu paradoksal durumu çözmek için, ülkenin dört bir yanını (hukuksal anlamıyla) "dirliklere" ayırarak, bu sorunun üstesinden gelmiştir. Fakat olgusal gerçeklik olarak, gerek tüm toprakların denetiminin sultanın elinde olduğunu, gerekse "dirlik sahiplerini" devletin vergilerini toplayan memurlar olarak niteleyemeyiz. Osmanlı toplumuna ait tarihsel olgulara bakıldığında, gerek köylüleri denetleyenler, gerekse mülkiyet ilişkilerinde çok büyük farklılıkların olduğu görülüyor. Hüsrev bunu "Osmanlı Cemiyetinin nessi çok renkliydi" diye dile getirmiştir (Hüsrev, 1934. 153).

Osmanlı toplumunda toprak üzerinde mülkiyet ilişkilerinden en önemlisi "tımar sistemi"dir. En geniş anlamıyla, bir bölgenin gelirlerinin tümünün veya bir kısmının dirlik olarak hava-

le yoluyla devri anlamına gelir (Ortaylı, 1979, 81). Kıray'ın sözleri ile "bunlar yazılı kaynaklara göre tayinle gelirler, ama geldikleri zaman o yerdeki durumları herhangi bir senyörden farklı değildir" (Kıray, 1999a, 167-201). Özellikle reaya açısından, topraktan elde ettiği ürünü, öşr adına harac-ı mukaseme ve çift akçesi adına harac-ı muvazafı sipahiye bırakıyor. Sipahinin konumunu, Fuat Köprülü "Arazi muhtelif kıymette tımarlara ayrılmış olup askerlere mahsusdur ki adeta irsi mahiyette olup oğullarına intikal ediyordu. Babadan oğula kalan bu sipahilik memlekette çok sağlam esaslara dayanan bir toprak aristokrasisi vücuda getiriyordu" diye açıklar (Köprülü, 1984, 109).

Miri topraklarının yanı sıra, "öşür" ve "haraç" toprakları Osmanlı mülkiyet ilişkileri açısından önemlidir. Bu topraklar sahibinin tam tasarrufundadır, özellikle Diyarbekir ve yöresinde Yurtluk-ocaklar genellikle yıllık olmak kaydı ile çok düşük oranlı vergi karşılığı malikane sahibine bırakılmıştır. Örnek bir çalışmada görülebileceği gibi, hukuki olarak eyalet valileri, Bitlis beyliğinin üstünde gösterilmesine karşılık, beylerin güçlü iktidarları nedeniyle, ya onların iç işlerine hiç karışmamışlar, ya da çok ender olarak ve belli konularda onlara müdahale etmişlerdir" (Köhler, 1983, 32). Bunun dışında "serbest mir-i miramlık" denilen ve Doğu Anadolu'da Cizre, İmdadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Pale sancaklarında reayanın karşısında, daha çok dinsel temalarla örtüşen ve toprak sahipliğini elinde bulunduran beylikler vardı (Sencer, 1974, 158-168).

Tımar sistemi dışında, reayanın karşılaştığı bir denetleme, mülkiyet ilişkisi, "malikane-divanı" denilen ve özde "iki başlı olan" mülkiyet ilişkisinin varlığıdır. Malikane kısmına bağımsız toprak beyinin üstün mülkiyet hakları ve kısmen yararlanma hakkına sahipken, divani kısmına divan adına tımarlı sipahinin bir yararlanma hakkıyla tasarruf ettiği çift başlı mülkiyet biçiminde şer-i ve örfi vergilerin taraflara tahsisi şeklinin özelliği-toprak sahibine şer-i vergiler, divani tarafa raiyet vergileri", verildiği bir ilişki biçimidir (Oyan, 1989, 301). Reaya açısından çifte bağlılık, aynı zamanda daha olumsuz bir durum yaratıyordu. Amasya, Tokat, Sivas, Doğu Karadeniz Livaları'nda kurulu

eski Rum vilayetinde daha çok bu ilişki biçimi geçerliydi (Barkan, 1980), (Şanda, 1934, 36-38).

Osmanlı toplumunda merkezi siyasal iktidarın "yeniden dağıtımçı" işlevinden ve İslam hukukunun parçalayıcı etkilerinden kurtulmak isteyen mülk sahiplerinin ellerindeki toprakları, çocuklarına (soy, soplara) vakfetmelerinde doğan ve Hüsrev'in "ruhani derebeylik" olarak adlandırdığı mülkiyet ilişkisi vardır. Vakıfların, toplumsal açıdan birikim ve değer aktarımını gösteren önemli bir çalışma İktisat Tarih Enstitüsü tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaya göre, "Bursa'da 1580 yıllarında 42 vakıf varken, 1580 yılında bu oran 609 vakıfa çıkmıştır" (Sencer, 1973, 168). Diğer anlamlı bir örnekte "Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ankara sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 478'i, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı Aydın'da 628 köyden 118'i vakıf köyü idiler. Karaman eyaletinde vergi gelirlerinin %16,5'i vakıflara ait olup devlet hazinesine girmemekteydi (Yücel, 1980, 36).

Reyanın, mülkiyet ve dolayısıyla denetleme biçimlerinin yukarıda verdiğimiz örneklerde de görülebileceği gibi homojen bir ilişki biçiminde merkezi siyasal iktidara bağlı olduğu söylenemez. Mülkiyet biçimlerine göre, hanedan üyeleri, vezirler, bölük komutaları, akıncı subayları, Anadolu beylikleri, şeyh ve dervişler reaya üzerinde denetim kurmuşlardır. Çok zengin ilişki biçimlerine rağmen, özde temel işleyiş reyanın basit araçlarla toprak üzerinde elde ettiği tarımsal ürüne el koymaktır.

d- Tarımsal Ürün Aktarılışı:

Osmanlı toplumunda reyanın emek-rant şeklinde rant aktarımına pek az rastlanılmakta. Barkan'ın da vurguladığı gibi, emek-rant daha çok tüm mülkiyet haklarının devlete ait olduğu ve devlet tarafından işletilen arazilerde emek-rant vardır (Barkan, 1975, 146). Fakat genelde tüm sanayi öncesi toplumlara egemen olan ürün-rant, Osmanlı toplumu açısından da geçerlidir. Ürün miktarı üzerinden alınan "öşür"dür. Reyanın işlediği toprağa bağlı olarak ise resm-i çift vergisi veriyordu (Barkan, 1980, 790). Temel kabul edilebilecek bu vergilerin dışında, ha-

raç, cizye, dükân resmi, avarız gibi daha bir çok vergi veriyorlardı. (Akdağ, 1979) Para rantı ise daha çok küçük pazarlara yakın olan reayanın, ürününü bu pazarlarda satarak, en yakın toprak sahibine ödediğinde görülüyor (Werner, 1988, 146).

e- Denetleme Mekanizması:

Kıray, tüm sanayi-öncesi toplumlar için "toplumun teknolojiye öküz ve saban gibi çok düşük bir seviyede bulunduğundan temel zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi maksimize etmek üzere nüfusu (hane halklarını) kırsal bölgede tutacak sosyal örgütler, adaletler ve değerler gelişmiştir" (Kıray 1982, 22/1999a). Osmanlılarda, reayanın toprak mülkiyetini elinde bulunduranlara bağımlılığını, farklı düzeylerde görebiliriz. (Kıray, 1982/1999a).

Reaya açısından en önemli denetim mekanizması her yıl "bursa müddü ile dört müd tohum ekmeye" zorunlu olmasıdır. Reaya eğer bu borcunu yerine getirmezse "hiç ekmediği yılda 50 akçe ödemek zorundadır. (Barkan, 1980, 752). Diğer önemli bir denetim "Çift bozma" yasağıdır. "Çift bozma" yasağı, reayanın toprağı bırakıp şehre veya başka bir yere göçmesini engelleme amacını taşır. Yasa, "Ve bir reaya ki yerinden kalkıp ahar yere varıp temekkün eylemiş olsa, eğer kendin ve babasının çiftin bozmuş gitmiş ise, tahrirde üzerine "çift zamin kaybolmuş ise sipahine ispençeden gayrı 300 akçe çift bozan resmi vire..." (Barkan, 1980f. 752). Reaya çift bozan resmini ödemedен kaçarsa aradan 10 yıl geçse bile, sipahinin reayayı geri getirme hakkı vardır.

Denetlemenin güncel sosyal söylem içinde aldığı biçim ise, "raiyyet oğlu raiyyettir" diye söylenegelen, anlayıştır. Bu söylem, reayanın sosyal mobilitesini kısıtlayarak, toplumun temel üretkenlik faaliyetini sürdürmesi amacı güder. Sosyal mobilité kanallarının en iyi kullanıldığı "askeri" kesime ait olma olanağı da, aynı söylem içinde "Reaya ata binip kılıç kullanamaz" şeklindeki bir ifade ile engellendiğı söylenebilir. Kuşkusuz tüm bu denetim biçimlerinin amacı Lütfü Paşa'nın farkına varmadan vurguladığı gibi "Raiyyet kalmayınca irat padişah killet bulur" (Şanda, 1934, 28).

Osmanlı toplumunda köylerin özgür olduğu yönündeki vurguya karşılık, gerçekte varolan katı sosyal regresyonun devamlılığını sağlayacak bir denetim mekanizması vardır. Reayanın toplumsal hareketliliğini sınırlayan bu kurallar aynı zamanda sosyal yapının içsel dinamiklerinin potansiyel olarak taşıdığı eşitsiz konumu koruma amacı güder.

5- Osmanlı toplumunda kırsal yapıya sosyolojisinin sentezci yaklaşımı ile baktığımızda gördüğümüz, ATÜT ve Weberyancı yaklaşımlardan çok farklıdır. Osmanlı toplumunda kırsal yapının, klasik dönemde; a) temel üretken faaliyetinin tarım olduğu, b) temel üretim biriminin ise geniş topraklar üzerinde basit aletlerle doğayla ilişkiye giren reaya (köylü) olduğu, c) köylünün üretken faaliyette bulunduğu toprakların mülkiyet hakkına sahip olmadığı, d) tarımsal toprakların mülkiyetini elinde bulunduran gruplarca mülkiyet aracılığıyla ilişkiye girdiği, e) bu ilişkinin sürmesi için denetleme mekanizmalarının olduğu, f) ve topraktan elde ettiği ürünün bir kısmını, ürün-rant olarak devrettiği; siyasal , hukuksal ve sosyal geleneklerle bütünleşen bir sistem olduğunu söyleyebiliriz.

6- Profesör Bury'nin belirttiği gibi "gelişim" kavramı, öz olarak orta ve eski çağ tarihçileri için çok yaban bir düşündür (Childe, 1978, 9). Yukarıda vurguladığımız gibi, Osmanlı toplumu için sadece tarihçiler için değil, ama daha vurgulu şekilde diğer disiplinlerden çalışmalar için de Osmanlı toplumu, değişimi yaratacak içsel dinamiklerden yoksun bir toplumdur. Bu yönde Wallerstein'in vurgusunun çok anlamlı olduğunu düşünüyorum. "Yapılar, sınırlılıklarından ötürü çatırdarlar. Çatırtıları duymak önceleri zordur; daha sonra dönüşü olmayan nokta gelir, ancak yapı varolmaya devam eder ve bir gün dönüşü olmayan noktadan çok sonraları yapı çöker" (Wallerstein, 1986, 129). Osmanlı toplumunda, toplumsal yapının sınırlılıkları, reaya ile yerel toprak sahipleri ve "yeniden dağıtım" işlevini üstlenen merkezi siyasal iktidar arasındaki ilişkiler yaratmıştır. Özellikle de onsekizinci yüzyıldan itibaren bu içsel sınırlılıklar, dışsal dinamiklerle karşılaşınca yukarıda temel yönlerini tanımladığımız toplumsal yapının dönüşü olmayan yolun önünü açmıştır.

7- 16. yüzyılın ilk yıllarında Koçi Bey ve Katip Çelebi, toplumun temel üretken kaynağı olan reayanın yaşam şartlarının bozulmaya başladığı yönünde uyarılarda bulunmuşlardır (Koçi Bey, 1985, 57-60/ Çelebi, 1982, 24-26). Daha bütünsel bir gösterge ise, Braudel'in sözünü ettiği "toprak ve buğday sahibi olup nakit paraya aç Türk ekabirinin faal bir suç ortaklığı" (Braudel, 1989, 398) toplumda süregelen para sistemindeki değişikliğin, paranın değerinin düşmesinin bir sonucudur (Akdağ, 1979, 395-425). Paranın değerinin düşmesi ve dünya ölçeğinde buğday ihtiyacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun süregelen yeniden dağıtım işlevini bozduğu gibi, reaya ile yerel bey arasındaki ilişkinin görece denge durumunu da bozmuştur. Görece denge durumunun bozulması, kırsal alanın içerdği dinamikleri hareketlendirerek değişimin yönünü çizmiştir.

a- Artı-ürün Aktarma Biçiminde Gözlemlenen Değişiklikler:

Merkezi siyasal iktidarın 16. yüzyıldan başlayarak tarımdan daha fazla artı-ürün çekme yönünde etkinliklere girdiğini görüyoruz. Bunlardan ilki, reaya çiftliklerinin "arazi tahrirlerinden" geçirilmesidir. Reaya, yeni uygulama ile elindeki fazla araziye oranla çift resmini daha fazla ödeme zorunda kalmıştır (Akdağ, 1979, 423-424). Diğer bir uygulama, devlet hazinesi ile ilgili "tekalif-i divaniye" ve "cizye" gibi vergilerin oranlarını yükseltme yönünde olmuştur (Koçibey, 1985, 140). Reaya'dan çekilen artı-ürün üzerinde kuşkusuz en büyük değişim "iltizam sistemine" geçiş olmuştur. İltizam sistemi beraberinde toplumsal zenginlik ve bu zenginliğin kontrol edilme biçiminde değişiklikler yaratmıştır. Diğer yandan yerel toprak sahibi konumundaki ve diğer beyler "fiyat devrimi" ve "iltizam sisteminden" sonra topraktan elde ettiği gelirleri artırma çabası ile merkezi siyasal iktidara gereken vergileri aktarmama yönünde çabalara girmiştir (Genç, 1975, 232-296).

b- Mülkiyet İlişkilerinde Görülen Değişiklikler:

Mülkiyet ilişkileri açısından 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen dönemde en önemli değişim, kuşkusuz çiftliklerin oluşması yönündeki eğilimdir. Kanuni'nin son zamanlarında "çift

bozan reayanın" artması ile birlikte hareketli bir arazi alım satımı doğması, beraberinde "tapu resimlerini" yükseltmiştir. Tapu resminin yükselmesine bağlı olarak reaya tapu resmini ödeyememiş ve üzerinde yüzyıllarca üretken faaliyette bulunduğu toprağı terketmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar bunu önlemek için Kanuni'nin sabit bir tapu resmi çıkarmasına karşın, durum değişmemiştir. Akdağ'ın seçtiği örneklerle vurguladığı çiftlikleşme süreci (Akdağ, 1975. 66-69) Akdeniz genelinde Braudel'in sözcükleri ile "geçici bir mülkiyetten tam bir mülkiyete geçişin" başlangıcını göstermektedir (Braudel, 1989, 400). Çiftlikleşme ve dolayısıyla, reayanın toprağını kaybetmesine neden olan diğer bir olay Akdağ'ın belirttiği "zirai ekonominin bünyesini kemiren" faizciliktir. (Akdağ, 1975. 61-6)

16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar reayanın konumunda, artı ürünü aktarma mekanizmasında ve aktarılan orandaki artışla birlikte, daha önceleri reayanın artı-ürünü aktarma yönündeki tek kanal değişerek, farklılaşmış ve birden çok kesime karşı sorumlu olmuştur. Artı-ürünün miktarındaki artış beraberinde mülkiyet ilişkilerinde küçük toprak sahipliğinin yanısıra değişimin önemli göstergelerinden biri olarak büyük toprak sahipliği (çiftlik) görülmeye başlanmıştır. Özetle; 16. yüzyıldan itibaren "yapıdaki sınırlılıklar" çatırdamaya başlarken insan-insan ilişkileri de değişmeye başlamış, fakat reayanın doğa ile olan ilişkisi değişmemiştir. Kırsal yapıdaki bu eşitsiz değişim, özellikle dışsal dinamikle karşılaşınca toplum üzerinde yapısal değişimin temelini oluşturmuştur.

8- 18. yüzyıldan itibaren, değişimi farklı hızlarla yaşayan Osmanlı toplumu ile Batı Avrupa toplumları yoğun bir ilişkiye girmiş ve ilişkinin eşitsizliği Osmanlı toplumunda kırsal yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir. Etkileme Batı Avrupa toplumlarının geçirdiği aşamalara göre farklı özellikler içermiştir. Reaya açısından bu süreci, tüccar sızması, meta ihracı/ithalatı yönünden etkilenme ve sermaye sızması olarak ayırabiliriz (Taylor, 1984). Olgusal düzeyde, bu dönemde en önemli olgular, "kaçak ticaretin artışı" (Özkaya, 1985, 332-335) "yabancı ülkelerle ticari anlaşmaların seyrinde artış" (Nebioğlu, 1986, 15), "ithalatın,

ihracatı aşması" (Wallerstein, Decdeli, 1983b). Ticaretin artışı ve parasallaşmasının hızlanması, kısa sürede Osmanlı toplumuna yabancı sermaye girişini hızlandırmıştır. Borçlanma ile birlikte 1865'te "Osmanlı Bankası" kuruluyor. Daha sonraki bir dönemde "Duyun-ü Umumiye" denilen ve devlet gelirlerinin %31'ini kontrolü altında tutan yabancı sermayenin denetimindeki birlik kuruluyor. (Pamuk, 1988). Sermaye ihracının en son aşaması ise, Osmanlı köylüsünü dünya kapitalist pazarına açan demiryollarına yapılan yatırımlardaki artış olmuştur (Kaynak, 1984, 69).

a- Reayayı Denetleyenler ve Mülkiyet İlişkilerindeki Değişim:

18. yüzyıldan itibaren reayanın karşısında önceki denetleyenler dışında tamamen farklı bir denetim birimi olarak, uluslararası sermaye hareketliliğinin uzantısı olan "Duyun-u Umumiye" ve "Tütün Reji"sini görüyoruz.

Reaya açısından bu dönemde en belirleyici kesim kuşkusuz yerel kesim olmuştur. Bu kesim hukuksal olmasa da fiili olarak köylüler üzerinde otonom bir güç haline gelmiştir. (Sakaoğlu, 1984, 10) Merkezi siyasal iktidarın başlattığı "malikane sistemi", "malikane sahası içinde bulunan reayayı vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü problem ve faaliyet" malikane sahibine bağlı hale gelmiştir. (Genç, 1975, 242). Aynı zamanda diğer önemli bir güç olarak "mücadele sürecinin yavaş yavaş süzülen muzaffer tipi" olan ayanı görüyoruz (Genç, 1975, 245). Ayan reaya ile girdiği ilişkilerle, reayayı kendisine faiz ve diğer yollarla bağlamış, diğer yönden merkezi siyasal iktidarla olan ilişkisinden bölgenin vergi toplayıcılığı, mütesellimlik yetkisini de elinde toplamıştır. Daha sonra ayan, reaya üzerindeki bu gücünü "vezir-i azamdan aldığı izin mektubu" ile meşrulaştırmıştır (Mumcu, 1985, 153).

Merkezi siyasal iktidar, elde ettiği toplumsal artı-üründeki azalma ve ilişkilerin belirsizleşmesi karşısında, artı-ürün miktarını arttırmak için "muhassıllık" ve "muhassıllık meclisleri" gibi yeni artı-ürün aktarma biçimleri oluşturmuşsa da "meclislerle, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda ağa ve vucüb-u

memleket adı altında eski ayan duruma hakim olmuştur." (İnal-cık, 1985, 1542).

Reaya için bir diğer yenilik, "Osmanlı İmparatorluğu içinde adeta bir devlet gibi kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi olmuştur. (Aktüre, 1981, 72) Duyun-u Umumiye, reayanın karşısına çok güçlü bir şekilde çıkmıştır ve kendilerine bırakılan vergileri toplamak için 8931 memur çalıştırmıştır. (Bu dönemde Osmanlı maliye nezaretindeki memur sayısı 5000 kadardır.) Tütün tekelini ele geçiren reji diğer önemli bir denetleyen güç olmuştur. Rejinin küçük tütün köylülerine tütün ekimini yasaklaması, köylülerin çoğunluğunu karşısına almıştır. Köylüler önceleri bu yasağa, kaçak ticaret ile karşı çıkmışsa da, Reji'nin 6500 kadar kolcu ile buna karşı çıkması sonucu küçük köylüleri "tütün reji-sine" karşı protesto ve yürüyüşler yapmaya itmiştir (Quataert, 1987, 40). Bu hoşnutsuzluk, içsel dinamiklerin varlığı yönünde önemli bir göstergedir.

İç ve dış dinamiklerin etkisinin önemli bir diğer boyutu, tarımsal yapıda yer yer "iktisadi mekanizmaların yarattığı denetim biçimlerinin gelişmesidir. Değişimin yönü "iktisadi mekanizmalara" doğrudur. Bu yöndeki temel gösterge, tarım dışı olan tefeci ile para karşılığı borçlanma, tarımsal yapı içinde ise "ortakçılık" ve "kiracılık" ilişkilerinin başlamasıdır.

16. yüzyılda başlayan büyük toprak mülkiyeti yönündeki değişim kuşkusuz, dışsal taleplerin artmasına bağlı olarak büyük artış göstermiştir.

Bu yüzyıllarda, vakıf mülk topraklarının "icratey", "gedik" gibi sözleşmelerle doğan yararlanma hakkı, bu toprakları zümre mülkü haline getirmiştir (Hatemi, 1985. 1667). Bu topraklarda yaşayan köylüler ise, vakıf kurucuları için çalışan ortakçı konumuna düşmüştür. Vakıf topraklarının toplam topraklar içindeki oranı Arazi Kanunnamesi'nden sonra %25'tir. (Pamuk, 1982). Büyük toprak sahipliğine yol açan diğer bir etmen, tımarlı sipahinin elindeki topraklar, bu kurumun ortadan kalkması sonucu ellerinde kalmış ve köylüler ortakçı konumuna dönüşmüştür (Hüsrev, 1934, 173).

Merkezi siyasi iktidar, gelişen durum karşısında yeni hu-

kuksal düzenlemelere gitmiş ve Arazi Kanunnamesi ile "özel mülkiyetçi bir toprak rejimini esas almıştır" (Ortaylı, 1987, 170). Küçük köylüye üzerinde üretimde bulunduğu toprak mülk olarak verilmesine karşılık "çiftçilerin toprağı üzerinde bulunan köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ilişkilerinden bahsetmemesi şaşkınlık vericidir" (Barkan, 1980d, 367). Barkan "öteden beri malum yollardan memleketin zirai ve içtimai büyümesinde esasen çok zaman önce başlamış olan... soysuzlaşma hareketini, Arazi Kanunnamesi'nin mevzubahis birkaç maddesinin önleyemediğini vurgulamıştır (Barkan, 1980d, 374).

Mülkiyet ilişkilerindeki genel görünüm somut düzeyde dışsal dinamiklerle eşitsiz etkileşime bağlı olarak, Osmanlı toplumunda farklı bölgelerde farklı mülkiyet ilişkilerinin varlığına neden olmuştur. Değişimin en iyi gözlemlendiği bölgeler, Trakya ve Kuzey Yunanistan ile Batı Anadolu ve Çukurova bölgeleri olmuştur. Öncelikle Trakya ve Kuzey Yunanistan bölgesinde, Batı'nın talepleri karşısında daha çok verimli ovalarda büyük toprak sahipliğı gelişirken, kıraç bölgelerde küçük köylüler varlığını korumuştur. Büyük topraklarda ise "ortakçılık" "yarıcılık" ilişkisi gelişmiştir. (Mouzelis, 1987, 73). Batı Anadolu ve Çukurova bölgesinde Kurmuş'un da vurguladığı gibi "bir yandan uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin ortakçılık ve yarıcılık ile toprakları işlerken, diğer yandan küçük topraklar üzerinde küçük üreticiler vardı (Kurmuş, 1982, 73-74). Değişimin en yoğun gözlemlendiği İzmir ve çevresinde, bütün toprakların en az üçte biri İngilizlerin toprak mülkü haline gelmiştir (Kurmuş, 1982). Uluslararası piyasanın istekleri doğrultusunda yeni ürün ve daha çok üretim isteğı bu topraklarda çalıştırılacak emek gücünü zorunlu kılmıştır. Büyük toprak sahiplerinin bu yöndeki ilk çabaları ücretli emek kullanma yönünde olmuştur. Köylüye çok yabancı olan ücretli işçilik ilişkisi gerçekleştirmeyince toprak sahipleri sorunun çözümü için ortakçılık ve yarıcılık şeklinde köylü ile ilişkiye girmiştir. Farklı bir mülkiyet ilişkisi beraberinde reaya ile toprak sahipleri arasında gerilimler yaratmış, yer yer bazı bölgelerde köylüler İngiliz çiftliklerini işgal ederek, ücretli işçilik ve yeni şekillenen ortakçılık ilişkilerini protesto et-

miştir (Kurmuş, 1982, 83). Çukurova'da ise özellikle uluslararası pazara yönelik pamuk üretiminin gelişmesi ile birlikte zaten daha önceleri olagelen büyük toprak sahipliği daha da büyük boyutlara varmıştır. (Kıray, 1998b, 11-40) Bölgenin koşullarına bağlı olarak "tutma" adı verilen ve değişim sürecinin ürünü olan bir ilişki biçimi ortaya çıkmıştır. (Kıray, 1998b, 11-40). Şanda bu ilişki biçimini, "pamuk zeviyatında ilk inkişaf dahilinde tutmalar çalışmalarına karşılık ürünleri kadar tohum alırlardı, fakat zamanla toprak sahiplerinin araçları ile toprağı işleyip ürettiği ürünün yarısını çiftlik sahibine verir hale gelmiştir" diye açıklar (Şanda, 1934, 34-73).

b- Artı-ürün Aktarma Mekanizmasında Meydana Gelen Değişme:

Değişim sürecinde mülkiyet ilişkileri ve denetleyenlerin farklılaşması, artı-ürün aktarma mekanizmalarında yeni ve önemli değişmelere neden olmuştur.

Tefeci sermayesinin köylüler ile olan ilişkisi kırsal yapının içsel unsurları açısından önemli bir değişimin varolduğunu gösterir. Özellikle reayanın üretken faaliyetlerinin bir kısmına, tarım dışı bir kesim olan tefecinin el koyması reayanın ekonomik durumunu kötüleştirdiği gibi, birikim yapmanın önünde en büyük engellerden biri olmuştur. Sakaoğlu'nun çalışmasında 18. yüzyıldan itibaren reayanın karşı karşıya kaldığı tefeci ilişkisinin olumsuz boyutları hakkında oldukça zengin kaynakça vardır. Bizzat reayanın merkezi siyasal iktidara yolladığı dilekçeler bu açıdan oldukça önemli bilgiler vermekte, bu dilekçelerde görülebileceği gibi Osmanlı Toplumu'nun uluslararası sermayeden en az etkilendiği Doğu Anadolu bölgelerinde bile tefecilik ve faiz oranları oldukça yüksek boyutlara varmıştır (Sakaoğlu, 1984).

Artı-ürün mekanizmasında gözlemlenen diğer önemli bir farklılık, köylülerin özellikle belirli bölgelerde, uluslararası piyasaya yönelik üretim yapması, buna karşılık, kırsal alanın mamul madde satılan bir pazar olarak görülmesi hızlı bir mal alım satımına neden olmuştur. Reaya bir yandan daha farklı ürün bileşimlerine yönelirken diğer yandan elden çıkardığı üründen elde ettiği parasal değerleri mamul mallara akıtmaya başlamış-

tır. Bu yeni ilişki biçiminin yarattığı en büyük değişiklik ise, Kıray'ın belirttiği gibi; köylü ve büyük toprak sahipleri, merkezi siyasal iktidara ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödememe yönünde bir eğilime girmeleridir (Kıray, 1999a). Tarımsal alanda elde edilen ürünlerin uluslararası pazara akıtılmasının temelinde ise "eşitsiz mübadele" yatmaktadır. Bu yeni biçim ise kırsal yapıya oldukça yabancı olan pazar ilişkilerini ve dolayısıyla artı-ürünü iktisadi mekanizmalarla el koyulmasına neden olmuştur. Yüzyıllar süren artı-ürün aktarma mekanizmalarında görülen bu değişimin yönü Polanyi'nin çok iyi bir şekilde vurguladığı gibi toplumsal yapıda yeni bir kurum olan "pazar"ın gelişmesi yönünde önemli bir göstergedir.

İncelediğimiz dönemde, merkezi siyasal iktidarın vergi olarak reayadan artı-ürün çekmesi devam etmektedir. Özet olarak görülebileceği gibi, reaya bir yandan ağırlıklı olarak eski artı-ürün aktarma mekanizmalarına bağlı iken, diğer yandan değişimin yönü açısından önemli olan "pazar" ilişkilerine bağlanma yönünde bir değişim yaşamaktadır.

c- Reayanın Doğa Karşısındaki Konumu:

Osmanlı toplumunda toplumsal değişimin bütünsel olarak anlaşılabilmesi, tarihsel süreç içinde reayanın doğa ile ilişkisinin niteliği açısından oldukça anlamlıdır. Buraya kadar gösterdiğimiz gibi, reaya 16. yüzyıldan itibaren insan-insan ilişkileri boyutunda önemli değişiklikler yaşamıştır. Mülkiyet ve artı-ürün aktarma biçimleri değişirken, reayanın doğa ile ilişkisi değişmemiştir. Bu eşitsiz değişme sürecinin en önemli yönü ise, birim toprakta verim artışını sağlayacak bir değişimin yaşanmamış olmasıdır. 19. yüzyılda reayanın toprağını işlemek için kullandığı temel alet, hâlâ karasaban ve öküzdür. Bunun yanı sıra tarımsal ürünü arttıracak gübreleme olayı, hemen hemen hiç bilinmemektedir. (And. 1986, 20-21). Dönemin tarımsal kaynaklarını araştıran Morel'e göre "tarım bilimi yoktur, çeşitli ürünlerin üretimi yalnız göreneğe dayanır. İllerin çoğunda, tarlalar oranının en çok üçte ikisini oluştururlar ve geniş verimli alanlar boş ve otlaklar olarak bırakılmıştır" (Morel, 1984, 10).

Kırsal yapı bütünsel bir değişme gösterememiştir çünkü "en etkin ve en temeldeki, tabiat insan ilişkisini belirleyen alet ve üretimin güçlenmesi yönünden tarımla birşey yapamamıştır" (Kıray, 1982, 121/1999a). Reaya üretken faaliyetini sürdürdüğü toprak üzerinde yeni egemenlik biçimleri geliştirmemesine rağmen, doğa üzerinde büyük bir değişiklik olan demiryolu Anadolu'nun içlerine kadar uzanmıştır.

9 - Buraya kadar Osmanlı toplumunda reaya açısından görülen önemli değişiklikleri, belirli temel değişkenler dolayımında verdik. Olgusal açıdan yazının sınırlarına bağlı olarak çok fazla örnek vermemize rağmen, örnekler bizi, Osmanlı toplumuna ait yukarıdaki "yargılar"dan daha farklı sonuçlara götürmektedir. Bunlardan en önemlisi, Osmanlı toplumunda merkezi siyasal iktidar ile reaya arasında ilişkilerin tek kanallı olmadığı ve reayanın bir dizi yerel denetleyen diyebileceğimiz kesimlerle ilişki için olduğudur, bir diğer önemli sonuç ise tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da temel üretici birim olan reayanın üretken faaliyetini sürdürdüğü toprakları terketmeleri için bir dizi denetleme mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu yönüyle Osmanlı toplumunda da diğer sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi reaya tamamen özgür durumda değildir. Üçüncü ve bir diğer önemli nokta, Osmanlı toplumunda temel üretkenlik kaynağı tarımsal alandan elde edilen artı-üründür. Art-ürünün aktarılma mekanizması temel olarak iktisat dışı mekanizmalar aracılığı ile olmuştur. Toplumda temel üretken birim olan artı-ürünün paylaşılması yerel birimlerle, yeniden dağıtma işlevini üstlenen merkezi siyasal iktidar arasında görece denge içinde bir ilişki biçimi yaratmış olmasına rağmen, toplumsal yapının içsel sınırlılıklarından en önemlisini de bu ilişki yaratmıştır. Reaya üzerinden elde edilen artı-ürün, belirlenen kurallar doğrultusunda bölüşüldüğü sürece, bu ilişki problem yaratmamıştır, fakat gerek yerel birimlerin ters yöndeki eğilimleri, gerekse merkezi siyasal iktidarın ters yöndeki bir isteği karşısında hızlı bir çatışmayla her zaman gündeme gelmiştir.

Kırsal yapıda görülen toplumsal değişme ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi eşitsiz bir süreci içerir. Bu yönüyle reaya insan

ilişkileri açısından mülkiyet ve artı-ürün aktarma ilişkilerinde önemli sayılabilecek değişim sürecini yaşamasına rağmen, reayanın doğa karşısındaki "birisi boşa, birisi kışa, birisi de kısmet olursa bana" deyimi ile dile gelen ilişki biçiminde değişiklikler yaşamamıştır. Diğer yandan toplumsal gelişmeyi bütünsel olarak yaşayan Batı-Avrupa toplumlarının Osmanlı toplumu ile ilişkiye girmesi, donanım olarak güçsüz olan reayanın konumunda oldukça önemli değişiklikler yaratmıştır. İlişkinin boyutu, her ne kadar çatışmalı bir süreci başlatmış ve yer yer kırsal kesimin farklı kesimlerinin çatışmalarına neden olmuşsa da sonuçta yeni ilişki biçimlerinin gelişmesine neden olmuştur. Bu ilişki biçimlerinin somut yönü ise "pazar" mekanizmasının gelişmesi yönündedir.

KAYNAKLAR

- Akdağ, M. (1979) *Türk Halkının Birlik Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yay. Ankara.
- Akdağ, M. (1975) *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453) 2. Cilt* Tekin Yay.
- Aksoy, S. (1971) *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek Yay. İst.
- Aktüre, S. (1981) 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, ODTÜ Mimarlık Fak. Ank.
- Althusser, L. (1978) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Y. Alp ve M. Özışık), Birikim Yayınevi, İstanbul.
- Althusser, L. (1984) *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, (çev. Ö. Sezgin), Birikim Yayınevi, İstanbul.
- And, M. (1986) "Ondokuzuncu Yüzyılında Anadolu Köyü Üzerine Bir Yabancınn Gözlemleri" *Tarih ve Toplum*, sayı, 32. İst.
- Anderson, P. (1979) *Lineages of The Absolutist State*, Verso-New Left Review, London.
- Anderson, P. (1988) *Passages From Antiquity to Feudalism*, Verso, London.
- Appelbaum, R. P. (1984) *Toplumsal Değişme Kuramları*, (çev. T. Alkan), İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Apple, M. W. (1985) *Education and Power*, Ark Paperbacks, Boston.
- Aron, R. (1986) *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, T. İş. Bankası Yay.
- Arthur, J. C. (1979) *Dialectics of Labor*, Basil Blackwell, Oxford.
- Bachelard, G. (1988) *Seçmeler*, (çev. A. Timuçin), Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1975) "Feodal Düzen ve Akdeniz Dünyası" U. Nalbantoğlu ve O. Okyar (der.) *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniv. Yay. Ank.
- Barkan, Ö.L. (1980) *Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İst.
- Baudrillard, J. (1981) *For a Critique of The Political Economy of The Sign*. Telos Press. St. Louis, Mo.
- Baudrillard, J. (1997) *Tüketim Toplumu*, (çev. H. Deliçay ve F. Keskin), Ayrintı Yayınları, İstanbul.

- Bauman, Z. (1996) *Yasakoyucular ile Yorumcular*, (çev. K. Atakay), Metis, İstanbul.
- Bauman, Z. (1997) *Özgürlük*, (çev. V. Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Bauman, Z. (1998) *Sosyolojik Düşünmek*, (çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Balibar, E. (1977) "The Basic Concepts of Historical Materialism", L. Althusser ve E. Balibar, *Reading Capital*, NLB, London.
- Baxandel, R. ve. diğ. (1976) "The Working Class Has Two Sexes", *Technology, The Labor Process and The Working Class*, MR, New York.
- Berkes, N. (1972) *Türk İktisad Tarihi, Cilt I-II*. Gerçek Yay. İstanbul.
- Berktaş, H. (1983) *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yay. İstanbul.
- Berman, M. (1986) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (çev. Ü. Altuğ ve B. Peker), İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Bhaskar, R. (1989) *The Possibility of Naturalism* Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire.
- Bhaskar, R. (1994) *Dialectics: The Pulse of Freedom*, Verso, London.
- Birnbaum, N. (1991) "Conflicting Interpretations of The Rise of Capitalism: Marx and Weber", (ed. P. Hamilton), *Max Weber; Critical Assesments*, Routledge, London.
- Bonefeld, W. (1993) "Crisis Of Theory: Bob Jessop's Theory of Capitalist Reproduction", *Capital & Class*, sayı 50
- Boran, B. (1992) *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1945)
- Borges, J. L. (1992) *Gölgeye Övgü*, (çev. M. H. Göle), İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Borges, J. L. (1990) *Alçaklığın Evrensel Tarihi* (çev. Z. Çağlayan), Logos Yayınevi, İstanbul.
- Bottomore, T. (1975) "Socialism and Division of Labour", *The Concept of Socialism* (ed. B. Parekh), Croom Helm, London.
- Bourdieu, P. ve T. Eagleton. (1992) "Doxa and Common Life", *NLR*, 191
- Bratton, M. ve N. Van de Walle. (1994) "Neo-patrimonial Regimes and Political Transition in Africa", *World Politics*, cilt 46, sayı 4, sayfa 453-489
- Braudel, F. (1989) *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1. Cilt Eren Yay. İst.
- Buğra, A. (1989) *İktisatçılar ve İnsanlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Buğra, A. (1980) "İhtiyaçlar Üstüne", *Toplum ve Bilim*, sayı 12, Kış.

- Calinicos, A. ve C. Harman (1989) *The Changing Working Class*, Bookmarx, London.
- Car, E. H. (1980) *Tarih Nedir*, (çev. M. Gizem), İletişim Yay. İst.
- Carcedi, G. (1979) *Problems in Class Analysis*, RKP, London.
- Caudwell, C. (1983) *Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler I ve II*, (çev. M. Gökçen), Metis Yayınları, İstanbul.
- Childe, G. (1979) *Kendini Yaratan İnsan* (çev. F. Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Childe, G. (1983) *Tarihte Neler Oldu*, (çev. M. Tuncay ve A. Şenel), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Cipola, C. M. (1980) *Ekonomi ve Nüfus*, (Çev. M. S. Keskin) Tur Yayınları, İstanbul.
- Clarke, S. (1988) *Keynesianism Monetarism and The Crisis of The State*, Edward Elgar, London.
- Clarke, S. (1991) *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, Macmillan, London.
- Clarke, S. (edit) (1990) *The State Debate*, Macmillan, London.
- Clasters, P. (1991) *Devlete Karşı Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Collins, R. (1990) *Weberian Sociological Theory*, Cambridge Univ. Press. Cambridge
- Çelebi, K. (1982) *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar*, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ank.
- Denis, H. (1973) *Ekonomik Doktrinler Tarihi* (çev. A. Tokatlı), Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Divitçioğlu, S. (1981) *Asya Üretim Tarzı Osmanlı Toplumunu*, Ar-Yay.
- Dobb, M. (1980) *Studies in The Development of Capitalism*, Routledge, London.
- Dobb, M. (1981) *Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma* (çev. M. Selik), A.Ü-SBF yayını, Ankara.
- Durkheim, E. (1984) *The Division of Labour in Society*. Macmillan, London.
- Durkheim, E. (1985) *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*. (çev. C. B. Akal), BFS Yayınları, İstanbul.
- Eagleton, T. (1996) *İdeoloji*, (çev. M. Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Edgell, S. (1997) *Sınıf*, (çev. D. Özyiğit), Dost Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (1974) *Almanya'da Burjuva Demokratik Devrim*, Sol Yay, İstanbul.

- Ercan, F. (1993) *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme (Osmanlı Toplumu)*, Yar Yayınları, İstanbul.
- Ercan, F. (1995a) "Max Weber'de Yöntem ve Tarihsel İdeal Tip Olarak Kapitalizm Kavramlaştırmasının Kapitalist Olmayan Toplamların Gelişme Süreçlerini Anlama Çabaları Üzerindeki Etkileri", *Öneri*, cilt 1, sayı 3.
- Ercan, F. (1995b) "New Epistemological Framework of Social Sciences; Materialist Oriented Critical Realism", *Öneri*, cilt 1, sayı 2.
- Ercan, F. (1995c) "Disciplinary Definition of Economic Geography in the Context of Epistemology", *M.Ü- İ. İ.B. Fakültesi Dergisi*, cilt 10, sayı 1-2
- Ercan, F. *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Ercan, F. (1997) *Para ve Kapitalizm*, Ceylan Yayınevi, İstanbul.
- Ercan, F. (1998a) *Eğitim ve Kapitalizm, Neo-Liberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi*, Bilim ve ÖES ortak yayını, İstanbul.
- Ercan, F. (1998b) "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi", *İktisat Dergisi*, sayı 378.
- Ergun, D. (1982) *Sosyoloji ve Tarih*, Der Yay.İst.
- Faruki, S. (1975) *XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'daki Şeyh Aileleri*, U. Nalbantoğlu ve O. Okyar (der.) Türk İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniv. Yay. Ank.
- Fichter, J. (1994) *Sosyoloji Nedir?* (çev. N. Çelebi), Atilla Kitapevi, Ankara.
- Fine, B. (1986) *Democracy and The Rule of Law*, Pluto Press, London.
- Freund, J. (1972) *The Sociology of Max Weber*, Penguin Books, Muddlessex.
- Freund, J. (1990) "Weber zamanında Alman Sosyolojisi", (ed.) *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yay. Ankara.
- Genç, M. (1975) *Osmanlı Maliyesindeki Malikane Sistemi*, U. Nalbantoğlu der. Türk İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniv. Yay. Ank
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory, Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Macmillan, London.
- Giddens, A. (1990) *Capitalism and Modern Social Theory an Analysis of the: Writings of Marx, Durkheim ve Weber*, Cambridge University Press, Oxford
- Giddens, A. (1993) *Sociology*, Polity Press, Oxford.

- Giddens, A. (1994) *Modernliğin Sonuçları*, (çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.
- Godelier, M. (1988) *The Mental and The Material*, (çev. M. Thom), Verso, London.
- Gould, P. (1991) "Dynamic Structures of Geographic Space", *Space and Time*. (ed. S. D. Brunch ve T. R. Leinbach), Harper Collins.
- Gottdiener, M. (1985) *The Social Production of Space* University of Texas, Texas.
- Grudmann, R. (1991) "Ekoloji Karşısında Marksizm", *Başka Dillerden*, Kasım 1991, İstanbul.
- Güngören, A. (1983) "Claude Levi Strauss ve Söylensel Düşüncenin Yapıları". L. Strauss, *Din ve Büyü*, Yol Yayınları, İstanbul.
- Hahn, F. (1984) *Equilibrium and Macroeconomics*, Basil Blackwell, Oxford.
- Hall, S. (1994) "Kültür, Medya ve İdeolojik Etki. *Medya, İktidar ve İdeoloji*, (çev. M. Küçük), Ark Yayınları, Ankara.
- Harris, N. (1991) *City, Class and Trade*, I. B. Tauris, London.
- Harvey, D (1985) "The Geopolitics of Capitalism", (ed. D. Gregory ve J. Urry), *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, London.
- Harvey, D. (1988) *Social Justice and The City*, Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1997) *Justice, Nature & The Geography of Difference*, Basil Blackwell, Oxford..
- Hatemi, H. (1985) "Tanzimattan Cumhuriyete Vakıf" Tazminattan Cumhuriyete Türkiye Ansk. İletişim Yay. İst.
- Hayek, F. A. (1973) "The Place of Menger's Grundssätze in The History of Economic Thought", *Carl Menger and The Austrian School of Economics*, (ed. J. R. Hicks ve W. Weber), Oxford University Press, Oxford.
- Heaton, H. (1985) *Avrupa İktisat Tarihi-II*, V Yay. Ankara.
- Hill, C. (1983) *1640 İngiliz Devrimi*, Kaynak Yayınları. İstanbul.
- Hollis, M ve E. J. Nell. (1975) *Rational Economic Man; A Philosophical Critique of Neo-classical Economics*, Cambridge Press, Cambridge.
- Holloway, J. ve S. Picciotto (1990) "Capital, Crisis and The State", (ed: S. Clarke), *The State Debate*, Macmillan, London.
- Hunt, P. (1983) *Gender and Class Consciousness*, Macmillan, London.
- Hüsrev, İ. (1934). Köy İktisadiyatı. *Kadro Dergisi* Yay. İst.
- Işık, O. (1994) "Mekanın Politikleşmesi, Politikanın Mekanlaşması", *Toplum ve Bilim*, sayı 64-65.

- İlin, M. ve E. Segal. (1985) *İnsan Nasıl İnsan Oldu?* (çev. A. Zekeriya), Yeni Dünya Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (1958) *Osmanlı Hukukuna Giriş*, A.Ü. SBF Dergisi Cilt XIII, No. 2. Ank.
- İnalçık, H. (1985) "Tanzimatın Uygulanışı ve Sosyal Tepkiler" *T.C. Türkiye Ansk.* İletişim Yay. İstanbul.
- İnan, H. (1989) "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi" *Toplum ve Bilim*, sayı 23
- Jessop, B. (1991) *State Theory: Putting in The Capitalist State in Its Place*, Polity Press, Oxford.
- Kay, G. ve J. Mott. (1982) *Political Order and The Law of Labour*, Macmillan, London.
- Kasaba, R. (1985) Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi, *Yapıt*, Sayı 10 Nisan, Mayıs.
- Kaynak, M. (1984) Çevreleşme ve Osmanlı Demiryolları, *Yapıt*, Sayı 5, Haziran, Temmuz.
- Keat, R. ve Urry, J. (1982) *Social Theory as Science*, RKP, London,
- Keyder, Ç. (1983) "Artık ve Köylüler", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Yayınları, Ankara.
- Kıray, M. B. (1983) *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Kıray, M. B. (1988), "Toplumsal Değişme Üzerine Söyleşi" *Yeni Düşün*, Sayı 54, İst.
- Kıray, M. B. (1998a) *Toplu Eserleri 1, Örgütlemeyen Kent İzmir*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Kıray, M. B. (1998b) *Toplu Eserleri 2, Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Kıray, M. B. (1998c) *Toplu Eserleri 3, Değişen Toplum Yapısı*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Kıray, M. B. (1999a) *Toplu Eserleri 4, Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Kıray, M. B. (1998b) *Toplu Eserleri 5, Seçme Yazılar*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Kıray, M. B. (2000) *Toplu Eserleri 6, Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Kılıçbay, M. A. (1986), *Annales Okulunun Sonuncu Piri*", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Şubat, İst.
- Koçi Bey, (1985) *Koçi Bey Risaleleri* Kült. ve Turz. Bak. Yay. Ank.

- Köhler, W. (1989) *Bitlis ve Halkı, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde*. çev. H. Işık, Alan Yay. İst.
- Köprülü, F. (1984), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, T.T.K. Yay. Ank.
- Kuhn, T. (1982) *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (çev. N. Kuyaş), Alan Yayınevi, İstanbul.
- Kula, W. (1985) *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, (çev. O. Esen), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Kurmuş, O. (1982), *Emperyalizmin Türkiye'ye Gelişi*, Savaş Yay. İst.
- Larrain, J. (1989) *The Theories of Development*, Polity Press. Cambridge.
- Lange, O. (1975) *Ekonomi Politik* (çev. M. Şeref). May Yayınları, İstanbul.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (1995) *Yaşamla Söyleşi*. (çev. E. Oğuz), Belge Yayınları, İstanbul.
- Lukacs, G. (1971) *History and Class Consciousness*, Merlin Press, London.
- Lukacs, G. (1972) "M. Weber and German Sociology, *Economy and Society*, Vol.1, No4.
- Macfarlane, A. (1993) *Kapitalizmin Kültürü*, (çev. R. H. Kır), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- MacRee, D. (1985) *Weber*, (çev. N. Vergin), Afa Yay. İstanbul
- Mardin, Ş. (1983a) "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri". *Yazko Felsefe*. Sayı 5. İst.
- Mardin, Ş. (1983b), *Din ve İdeoloji*, 2. Baskı. İletişim Yay. İst.
- Marx, K. (1974) *Sömürgecilik Üzerine*, Gerçek Yay. İst.
- Marx K. (1975) *Kapital, Cilt I*. (çev. M. Selik), Odak Yay.
- Marx, K. (1976a) *Fransa'da Sınıf Savaşları*, Sol Yayınevi, Ankara.
- Marx, K. (1976b) *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, Sol Yayınevi, Ankara.
- Marx, K. (1979) *Grundrisse Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. (çev. S. Nişanyan). Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1986) *Kapital I* (çev. A. Bilgi), Sol Yayınları.
- Marx, K. ve F. Engels. (1986) *Alman İdeolojisi Feuerbach*. (çev. S. Belli). Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. ve F. Engels (1976) *Gotha ve Erfurt Programının Eleştirisi*, (çev. M. Kabagil), Sol Yayınevi, Ankara.
- Marx, K. ve F. Engels (1976) *Seçme Eserler I*. Sol Yayınları, Ankara.
- Massey, D. (1985) "New Directions in Space", (ed. D. Gregory ve J. Urry), *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, London.

- Mc Donough ve diğ. (1984) *İdeoloji Üzerine*, Kuram Yayınları, İstanbul.
- Meier, G. M. ve R. E. Baldwin. (1957) *Economic Development Theory, History, Policy*, John Willey & Sons Inc. New York.
- Meszaros, I. (1989) *The Power of Ideology*, Harvester Wheatsheaf, New York.
- Miliband, R. N. Poulantzas ve E. Laclau (1977) *Kapitalist Devlet Sorunu*, (çev. Y. Berkman), Birikim Yayınları, İstanbul.
- Miliband, R. (1989) *Divided Societies Class Struggle in Contemporary Capitalism*, Oxford University, Oxford.
- Misses, L. (1979) "The Science of Human Action", (ed: F.Hahn ve M.Hollis), *Philosophy and Economic Theory*, Oxford Un.Pres, Oxford
- Momsen, W. (1991) "Power and Authority" (ed. P. Hamilton) *Max Weber; Critical Assesments*, Routledge, London
- Moore, B. (1989) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, (çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel), V Yay. Ankara
- Morgan, L. H. (1986) *Eski Toplum I*, (çev. Ü. Oskay), Payel Yayınları, İstanbul.
- Morgan, L. H. (1987) *Eski Toplum II*, (çev. Ü. Oskay), Payel Yayınları, İstanbul.
- Mouzelis, N. (1985) *Yunan Köylüleri*, (çev. A. Kotil), Yapıt Yay. 11, İst.
- Morel, E. (1984) *Türkiye ve Reformları*, (çev. S. Belli), Süreç Yay. İst.
- Mumcu, A. (1985) *Osmanlı Devletinde Siyasetten Katl*. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Nalbantoğlu, Ü. (1975) "Osmanlı Toplumunda Tarım, Teknoloji Artı Ürün ve Kent Ekonomisi, (der.) *Türk İktisat Tarihi*, Hacettepe Yay.
- Nugent, N. F ve P. A. Yotopoulos. (1979) "What Has Orthodox Development Economics Learned from Recent Experience", *World Development*, Vol. 7.
- Ollman, B. (1971) *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge Üniversitesi Press, Cambridge.
- Ollman, B. (1993) *Dialectical Investigation*, Routledge, London.
- Oppenheimer, P. (1984) *Devlet* (çev. A. Şenel ve Y. Sabuncu), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1978) Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları, *Toplum ve Bilim* Sayı 4. İst.
- Ortaylı İ. (1979) *Türkiye İdari Tarihi* TODAİE Yay. Ank.
- Ortaylı, İ. (1985) "Tanzimat" T.C . Türkiye Ansiklopedisi. İletişim Yay.
- Oyan, O. (1988) "Osmanlı İktisat Tarihi" 11. Tez. Sayı 8, İst.

- Özlem, D. (1990) *M. Weber'de Bilim ve Sosyoloji* , Ara Yayınevi, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1985) *Osmanlı Ekonomisi ve Kapitalizm*, Yurt Yay. Ank.
- Pamuk, Ş. (1988) *Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi*. Gerçek Yay. İst.
- Parla, T. (1985) Efendilik, Kölelik, Şarkiyatçılık, İletişim Yayınları, İst.
- Pearson, H. W. (1957) "The Economy Has No Surplus; Critique of A Theory of Development". (der: H. W. Pearson ve diğ.), *Trade and Market in The Early Empires*, Chicago, Gateway.
- Parsons, T. (1965) "Weber's Methodology of Social Science". *Social and Economic Organization*, M. Weber, Free Press, New York.
- Piaget, J. (1982) *Yapısalcılık*, (çev. F. Akatlı), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Pirrene, H. (1990) *Ortaçağ Kentleri*, (çev. Ş. Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Polanyi, K. (1957) "Aristotle Discovers the Economy", (ed. H. W. Pearson. ve arkadaşları), *Trade and Market in The Early Empires* Chicago: Gateway.
- Polanyi, K. (1978) "Kurumsallaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi", *Toplumcu Düşün*, sayı 4.
- Polanyi, K. (1986) *Büyük Dönüşüm*, (çev. A. Buğra), Alan Yayınları, İstanbul.
- Popper, K. (1989) *Açık Toplum Ve Düşmanları* (çev. M. Tuncay), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Preston, P.W. (1986) *Making Sense of Development*, Routledge, London
- Proudhon, J. P. (1969) *Mülkiyet Nedir?* (çev. G. Üretürk), Ararat Yayınları, İstanbul.
- Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*. , NLB and S&W, London.
- Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism*, NLB, London
- Quataert, D. (1987) *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisat Yayılımları ve Direniş* (çev. S. Tekinay), Yurt Yay. Ank.
- Resnick, S. ve R. D. Wolff. (1989) *Knowledge and Class*, University of Chicago, Chicago.
- Robbins, L. (1979) "The Nature of Economic Generalization", (ed: F. Hahn ve M.Hollis), *Philosophy and Economic Theory*, Oxford Un. Pres, Oxford
- Rogers, B. (1983) *The Domestication of Women*, Tavistock Pub. London.
- Roy, S. (1989) *Philosophy of Economics*, Routledge, London.

- Rousseau, J. J. (1968) *İnsanlar Arası Eşitsizliğin Kaynakları*, Anadolu Yayınevi, Ankara.
- Rousseau, J. J. (1982). *Toplum Sözleşmesi*. (çev. V. Günyol), Adam Yayınları, İstanbul.
- Roxborough, (1979) *Economics of Development*, Routledge, London.
- Runciman, W.G. (1986) *Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*, (çev. E. Mutlu) Verso Yayınları, Ankara.
- Sahlins, M. (1972) *Stone Age Economics*, Aldine Publishers, New York.
- Sakaoğlu, N. (1984) *Anadolu Derebey Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Yurt Yay. Ank.
- Savran, S. (1979) "Siyasal İktisadın Eleştirisi", *Birikim*, sayı 49.
- Sayer, A. (1985) "The Difference That Space Makes", (ed. D. Gregory ve J. Urry), *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, London.
- Sayer, A. ve R. Walker. (1992) *The New Social Economy*, Basil Blackwell, Oxford.
- Sayer, A. (1995) *Radical Political Economy*, Basil Blackwell, Oxford.
- Sayer, D. (1991) *Capitalism and Modernity An Excursus on Marx and Weber*, Routledge, London
- Scaf, A. L. (1988) "Weber, Simmel and Sociology of Culture", *The Sociological. Review* No. 1 s. 1-31
- Scott, J. (1997) *Corporate Business and Capitalist Classes*, Oxford University Press, Oxford.
- Sen, A. (1988) "The Concept of Development", *Handbook Development Economics- volume I*. (ed. H. Chenery ve T. N. Srinivasan), Elsevier Science Publishers BV.
- Sencer, O. (1971) *Toprak Ağalığının Kökenleri*, Tel. Yay. İst.
- Sencer, O. (1972) *Osmanlıda Din ve Devlet*, Erk Yay. Ank.
- Sencer, O. (1982) *Osmanlı Toplum Yapısı*, May. Yay. İst.
- Shole D. J. (1993) "Eleştirel Çalışmalar; İdeoloji Teorisinden İktidar/ Bilgiye" *Medya, İktidar ve İdeoloji*, (çev. M. Küçük), Ark Yayınları, Ankara.
- Simmel, G. (1981) *Philosophy of Money*, Routledge, London.
- Smith, A. (1985) *Ulusların Zenginliği* (çev. A.Yunus ve M. Bakırcı), Alan Yayınevi.
- Smith, A. D. (1988) *Toplumsal Değişme Anlayışı*, (çev. Ü. Oksay), Ege Üniv.Yayı. İzmir.
- Strauss, C. L. (1984) *Yaban Düşünce* (çev. T. Yücel), Hürriyet Vakfı Yay. İst.

- Sunar, İ. (1986) *Düşün ve Toplum*, Birey Yayınları, Ankara,
- Soja, E. W. (1985) "The Spatiality of Social Life; Towards a Transformative Rethorisation", (ed. D. Gregory ve J. Urry), *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan., London.
- Sombart, W. (1997) *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Şanda, H. A. (1934) *Reaya ve Köylü*, Kadro Yay. Ank.
- Şenel, A. (1982) *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Taylor, J. G. (1984) "Üretim Tarzlarının Eklenmesinin Üçüncü Dünya Formasyonlarına Etkisi (çev. H. Ç. Keskinok) (der.) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi*, Birey ve Toplum Yayınları. Ank.
- Teber, S. (1982) *Doğanın İnsanlaşması*, Öncü Kitabevi, İstanbul.
- Teber, S. (1985) *İlk Toplulukların Değişimleri*, Say Yayınları, İstanbul.
- Therborn, G. (1980) *Science Class& Society*, Verso Yayınları, London
- Tigar, M. E. (1977) *Law and The Rise of Capitalism*, Monthly Review Press, New York.
- Timur, T. (1979), *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplum Düzeni*. Turhan Kitapevi, Ank.
- Tiryakian, E. A. (1991) "Modernisation: Exhumetur in Pace", *International Sociology*, No.2.
- Thompson, G. (1983) *Tarih Öncesi Ege I* (çev. C. Üster), Payel Yayınları, İstanbul.
- Turner, B. (1984) *Marx ve Oryantilzmin Sonu* (çev. Ç. Keskinok), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Turner, B. (1988) *Status*, Open University Press, Milton Keynes. İstanbul.
- Turner, B. (1991) *Max Weber ve İslam*, (çev. Y. Aktay), Vadi Yayınları, Ankara
- Veblen, T. (1969) *The Theory of The Leisure Class*, The Modern Library, New York.
- Wallerstein, İ., Kasaba, R., Decdeli, H. (1983), Osmanlı Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi. *Toplum ve Bilim*. Sayı 23. İst.
- Wallerstein. I. (1986) "Braudel'den Hareketten Güncellik" *Tarih ve Toplum*, Şubat, İst.
- Wallerstein, I. (1992) *Tarihsel Kapitalizm*, (çev. N. Alpay), Metis Yayınevi, İstanbul.
- Weber, M. (1949) *The Methodology of The Social Sciences*, The Free Press, New York

- Weber, M. (1964) *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, New York
- Weber, M. (1965) *Social and Economic Organization*, Free Press, New York.
- Weber, M. (1984) "Status Groups and Classes", *Classes, Power and Conflict*, Macmillan, London.
- Weber, M. (1985) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Hil Yayınevi, İstanbul.
- Weber, M. (1986) *Sosyoloji Yazıları* (der: H. H. Gerth ve C. W. Mills), (çev. T. Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Wells, C. (1984) *İnsan ve Dünyası*, (çev. B. Güvenç), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Werner, (1986), *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, (çev. O. Esen. Y. Öner), Alan Yay. İst.
- Williams, R. (1993) *Kültür*, (çev. S. Aydın), İmge Yayınları, Ankara.
- Wood, M. E. (1981) "The Separation of The Economic and Politics in Capitalism", *New Left Review*, sayı 127.
- Wood, M. E. (1992) *Sınıftan Kaçış*, (çev. Ş. Alpagut), Akış Yayınevi, İstanbul.
- Wood, M. E. (1995) *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wright, E. O. (1979) *Class, Crisis & The State*, Verso, London.
- Wright, E. O. (1989) *Classes*, Verso, London.
- Yavuz, H. (1992) *Felsefe Yazıları*, Söylem Yayınları, İstanbul
- Zabludovsky, G. (1989) " The Reception and Utility of Max Weber's Concept of Patrimonialism in Latin America", *International Sociology*, cilt 4, No 1, s. 51-66
- Zeitlin, I. M. (1968) *Ideology and The Development of Sociological Theory*, Prentic Hall, India.

AD DİZİNİ

- Adorno, T. 145
Akyüz, M. 193
Akdağ, M. 240, 248, 251, 252, 261
Althusser, L. 138, 139, 261, 262
Apple, M. W. 261
Apter, D. 205
Aristo, 12, 183
Arthur, C. J. 49, 261
Bachelard, G. 238, 261
Balibar, E. 262
Barkan, Ö. L. 240, 244-249, 255, 261, 274
Baudrillard, J. 109- 111, 261
Bauman, Z. 19, 35, 38, 110, 262
Bhaskar, R. 32, 37, 262, 273
Berger, P. 30
Bloch, E. 83
Bonefeld, W. 262
Boran, B. 73, 262
Borges, J. L. 9, 13, 237, 262
Bottomore, T. 56, 262
Buğra, A. 45, 183, 198, 262, 269
Brenner, R. 210, 211
Braudel, F. 239, 244, 251, 252, 262, 271
Carcedi, G. 127, 263
Caldwell, C. 133
Callinicos, A. 119, 127
Childe, G. 43, 49, 51, 53, 59, 133, 135, 136, 140, 141, 245, 250, 263
Cipolla, M. 156
Clarke, S. 104, 191, 263, 265
Clastres, P. 90, 93, 112
Collier, A. 32
Dennis, H. 84, 199
Debord, G. 145
Divitçioğlu, S. 242, 263
Dobb, M. 86, 263
Durkheim, E. 29, 30, 33, 55, 208, 209, 263, 264, 274
Eaglaton, T. 139, 140, 262
Engels, F. 64, 73, 102, 119, 120, 201, 203, 213, 215- 217, 241, 263, 267
Ercan, F. 17, 144, 196, 264
Fine, B. 101-104, 264
Foucault, M. 188, 274
Giddens, A. 35, 38, 121, 122, 224, 264, 265
Godelier, M. 32, 83, 142, 265
Gould, P. 25, 265
Green, A. 38
Grundman, R. 43
Gurvitch 165
Gülalp, H. 105
Harvey, D. 69, 149, 166, 265
Harman, C. 119, 127, 263
Hayek, F. 27, 265
Hahn, F. 28, 265, 268, 269
Heidegger, M. 133
Hilferding, H. 68
Horkheimer, M. 145
Huberman, L. 83
Lange, O. 41, 44, 46, 74, 198, 267
Jessop, B. 106, 262, 266
Jevons, W. S. 197-199
Kay, G. 8, 101, 262, 266, 268
Keyder, Ç. 60, 242, 266,
Mach, E. 68
Malthus, T. R. 193
Marx, K. 12, 31, 44, 45, 56, 61, 64-73, 86, 102, 103, 116, 119-128, 194-196, 201-209, 213-219, 241, 262-264, 267-271
Massey, D. 149, 267
Menger, K. 27, 197, 265
Morin, E. 43

- Morgan, L. H. 76, 77, 80, 91, 97, 268
Mott, J. 101, 266
Ollman, B. 166, 268
Oppenheimer, P. 90, 92, 94, 268
Parsons, H. 72, 269
Pearson, H. 59, 269
Pieterse, R. 208
Polanyi, K. 81, 144, 147, 183, 184,
246, 256, 269
Popper, K. 26, 27, 269
Proudhon, J. 72, 75, 269
Poulantsaz, N. 276
Ricardo, D. 12, 60, 191-193, 212, 213,
232
Rousseau, J. J. 74, 77, 90, 270
Roy, S. 269
Runciman, W. G. 124, 270
Sahlins, M. 270
Sayer, A. 130, 167, 220, 227, 270
Sen, A. 189
Simmel, G. 222, 270
Sombart, W. 114, 271
Smith, A. 12, 41, 55, 60, 189, 190,
191, 192, 208, 210-212, 270
Serdaroğlu, U. 131
Sweezy, P. 83
Şenel, A. 50, 57, 58, 59, 64, 76, 133,
137, 140, 143, 263, 268, 271
Teber, S. 78, 79, 141, 271
Thompson, G. 58, 59, 135, 137, 138,
271
Von Mises, L. 28
Veblen, T. 114, 271
Walker, R. 130, 270
Wallerstein, İ. 88, 241, 250, 252, 271
Weber, M. 12, 28, 41, 53, 54, 72, 101,
103, 118, 119, 122-128, 208,
209, 218- 231, 241, 262-272
Williams, R. 51, 69, 131, 272
Wood, E. M. 194, 272
Wright, E. O. 125- 272

TOPLUMLAR VE EKONOMİLER

FUAT ERCAN

Fuat Ercan, 1964'de Sankamış'da doğdu. Halen Marmara Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Yazarın daha önce yayınlanmış kitapları şunlardır;

*Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme,
Modernizm Kapitalizm ve Azgelişmişlik,
Para ve Kapitalizm,
Eğitim ve Kapitalizm*

Sosyal gerçekliği bir labirent olarak tanımlayacak olursak, bu labirent hakkında edinebileceğimiz en anlamlı bilgi, onun kendi içindeki sürekli farklılaşan dehlizleri, açmazları olduğunu kabul etmek olacaktır.

Bu söylenenler kesinlikle bilinemezci bir bakışın ürünü değil, tam tersine bilme biçiminin özgürleşmesi sonucunda, labirentin dehlizleri içinde özgürce hareket etme yeteneği kazanma anlamına geliyor.

Elimizi kolumuzu, düşünsel yeteneklerimizi bağlayan disiplinlerin sınırlandırılmış yapısına karşılık, ele alınan sosyal gerçekliği ilişki içinde olduğu diğer değişkenlerle bağlantısını kurarak analiz etmek için geliştirilen bir çerçeve, bizi içine alan/hapseden çitlerden kurtaracaktır.

Burada vurgulanan disiplinlerarası işbirliğine gitmek değil, amaçlanan verili disiplinlerin ötesine yani sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olan sosyal ilişkilerin tanımladığı gerçekliğe ulaşmaktır.

Fuat ERCAN

ISBN 978-975-6947-46-3

9 789756 947463